GLOBALLEŞME: ekonominin söylemi

Toplum ve Bilim

69 BAHAR 1996

Ayşe Tatar-Peker **Dünya Bankası: Kalkınmacılıktan "iyi yönetim" söylemine**

Şebnem Oğuz **Globalleşme ve sendikalar**

Cem Somel **Üretimde globalleşme ve kalkınma**

Ranâ A. Aslanoğlu **Globalleşme ve dünya kenti**

Nuray Mert **Cumhuriyet'e ilk İslâmcı muhalefet: *Yarın* ve *Müsavat***

Sharon Baştuğ **Altaylı göçebelerde kabile-federasyon ve devlet**

Belkıs Ayhan Tarhan **Global kültür ve kimlik**

Ahmet Çiğdem **Gellner'in İslâm toplumu modeli üzerine**

Toplum ve Bilim

69 BAHAR 1996

Ayşe Tatar-Peker
Dünya Bankası: "Büyüme" söyleminden "iyi yönetme" söylemine **6**

Şebnem Oğuz
Globalleşme, Avrupa bütünleşmesi ve sendikalar **62**

Cem Somel
Üretimde küreselleşme ve kalkınma **82**

Ranâ A. Aslanoğlu
Globalleşme ve dünya kenti **108**

Nuray Mert
Cumhuriyet'in ilk döneminde yurtdışında iki muhalefet yayını: *Yarın* ve *Müsavat* **128**

Sharon Baştuğ
Asya bozkırlarındaki Altaylı göçebelerde kabile, federasyon ve devlet **150**

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Belkıs Ayhan Tarhan
Global kültür kavramının eleştirisi ve kimlik sorunu **179**

İLETİŞİ

Ahmet Çiğdem
Gellner'in İslâm toplumu modeli üzerine bir not **191**

Tanıl Bora - Füsun Üstel
Ulus-devlet, cumhuriyet, kimlik ve yurttaşlık **197**

KİTAP TANITIMI **201**

R.Robertson: **Globalleşme: Sosyal teori ve global kültür** (Asena Günal)
J.Hirsch: **Millî rekabet devleti** (Tanıl Bora)
B.S.Turner: **Oryantalizm, postmodernizm ve globalizm** (Ebru Kayaalp)

DERGİLERDEN **212**

Toplum ve Bilim

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Erol Taymaz
Meyda Yeğenoğlu

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

DİZGİ
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

İÇ BASKI VE CİLT
Şefik Matbaası

KAPAK BASKI
Sena Ofset

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

INTERNET WEB ADRESİ
http: //www.metu.edu.tr/
~www21/tb/tb.html

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

KAPAK KOLAJI Ümit Kıvanç

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Korkmaz Alemdar / Tosun Arıcanlı
Korkut Boratav / Ayşe Buğra
Reşit Canbeyli / Ümit Cizre
Alain Duben / Atilla Eralp
Selçuk Esenbel / Sureia Faroqhi
Nilüfer Göle / Ümit Hassan
Banu Helvacıoğlu / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Aykut Kansu / Reşat Kasaba
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
Isenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Toplum ve Bilim'in elinizdeki sayısında, geçen sayının ağırlık merkezini oluşturan globalleşme izleğini sürdürmeye çalıştık. Bu kez globalleşmenin iktisadî veçhesi üzerinde yoğunlaştık. Bu dosyayı oluşturan üç makale, globalleşmenin iktisadî savunusunu ve bu savununun söylemini değişik sorunsal ve tematiklerle sorguluyor.

Ayşe Tatar-Peker'in Dünya Bankası hakkındaki makalesi, bir bakıma, bu kurumun cisimleştirdiği iktisadî globalleşme söyleminin jenealojisini (şeceresini) çıkartıyor. 2. Dünya Savaşı sonrasında modernleş(tir)me projesinin temel direklerinden olan Dünya Bankası'nın, bu projeyi esas itibarıyla soyut bir iktisadî aklı evrenselleştirerek gerçekleştirdiğini görüyoruz. Dünya Bankası, sırf ekonomi-politik icraatiyle değil, giderek daha belirgin biçimde siyasî meşruiyeti örtük olarak iktisadî verimlilikle özdeşleştiren söylemiyle de, topyekûn bir dünya tasarımı oluşturuyor – 'bir dünya kuruyor'. Bu dünya tahayyülünü ve inşasını, ilk merhalede kalkınma söylemi sevk ve idare etmişti; bu politikanın yolaçtığı global borç bunalımın üzerine devreye sokulan ünlü yapısal uyum programlarının uygulanma sürecinde idarî/hukukî veçhenin vurgulandığı bir dönemin ardından, bugün "iyi yönetim" söylemi hâkimiyeti ele almış bulunuyor. Güncel "globalleşme" bağlamının da 'emredici kipi' olan bu söylem, neoklasik iktisadın yoksun olduğu bir siyaset kuramını geliştiriyor: iktisadî rasyonaliteyi siyasal rasyonaliteden tamamen ayrıştırarak, liberal bir kamusal alan ve ona bağlı bir özgül sivil toplum düzenini, ulus-devlet hükümetlerine 'ödev' olarak veriyor. Ayşe Tatar-Peker'in uzun makalesi, ismi ve cismiyle kapitalizmin *globalleştirme* idealiyle özdeş olan bu önemli kurum üzerine bir monografi olmanın ötesinde, iktisat ideolojisinin vukuflu bir tahlili niteliğini taşıyor.

İktisadî globalleşmenin "emek piyasası" ve sendikalar üzerindeki etkilerini

Avrupa Topluluğu bağlamında inceleyen Şebnem Oğuz; globalleşmenin ifade ettiği zamansal-mekânsal akışkanlaşmadan emeğin nasıl dışlandığına dikkat çekiyor. Yazı, Avrupa Tek-Pazarının işleyişinde tek rekabet unsuru olan işgücü maliyetlerindeki farklılıkları muhafazaya dönük korumacı ve korporatist politikalara sendikaların da tabi olmasının çıkmazına işaret ediyor. Globalleşmenin yerelleşmeyi kışkırtmasının bir örneği olarak ortaya çıkan mikro (şirket temelinde), mezo (sektörel), makro (ulusal) ve mega (ulus-ötesi) korporatizm eğilimleri, sendikaların iyice takatten düşmesine yolaçmakta. Şebnem Oğuz, bu darboğazdan çıkmak için, farklı emek sektörlerinin farklılaşan konumlarını dikkate alan ve işyeri bağıntısının çerçevesini aşan bir toplumsal hareket sendikacılığının gereğini hatırlatıyor.

Globalleşme söyleminin özellikle iktisadî alandaki "ideolojikliği"nin temel göstergelerinden biri, ülkeler (ve bölgeler) arasındaki eşitsizliğin gitgide büyümesi. Cem Somel, gerek korumacılık politikalarına gerekse yatırımların ve sermaye akışının dağılımına dikkat çekerek bu eşitsizleşmeyi ortaya seriyor. Teknolojik hâkimiyetin, teknoloji üretebilmenin ülkeler arasında 'gaddarlaşan' rekabette kilit rolü oynadığını vurguluyor. Somel, globalleşme denilen sürecin azgelişmiş ülkeler üzerindeki baskısını aşmak için, "sanayileşme" ve "kalkınma" kavramlarından, buna bağlı olarak da "millî menfaat" kavramından feragat edilmemesi gereğini savunuyor.

Belkıs Ayhan Tarhan'ın *Kitap Eleştirisi* bölümündeki makalesi, Featherstone ile King'in eserleri çerçevesinde "global kültür" kavramının ve bununla bağlantılı kimlik yaklaşım(lar)ının eleştirisini yapıyor. Globalleşmenin yekpâre ve homojenleştirici bir süreç olarak kavranışına karşı uyaran yazar, bu süreci evrensel-tikel (ve onun önemli bir uğrağı olarak kozmopolit-yerel) zıtlaş(tır)masının bir yeniden kurgulanma evresi olarak yorumluyor. Globalleşme izleğinin başka bir boyutu olan "dünya kenti" olgusu, Ranâ Aslanoğlu'nun yazısında ele alınmakta. Globalleşmeyi ve globalleşmeyle yerelliklerin etkileşimini Robertson, Giddens ve Waters'ın yaklaşımları bağlamında karşılaştıran Aslanoğlu; tipolojik bir hedef olarak belirlenmesini pek anlamlı bulmadığı "dünya kenti"nin (veya "global kent") Batı'daki kimi örnek oluşumlarını, global-yerel etkileşiminin bir uğrağı olarak tartışıyor.

Toplum ve Bilim'in bu sayısında globalleşme konusu dışında iki makale var. Sharon Baştuğ'un makalesi, Altaylı göçebe topluluklarında deyim yerindeyse 'akrabalığın ekonomi-politiği' üzerine bir kuramsal çalışma. Sözkonusu toplum yapılarını belirleyen grup oluşum ve çözülme dinamiklerinin esasını oluşturan soy çizgilerinin kurgusal niteliğinin, sürekli dallanıp budaklanan, mekânsal ve siyasal açıdan esnek, fazlasıyla değişken bir yapıyı ortaya çıkardığını görüyoruz. Sharon Baştuğ, federasyon ve federasyon esaslı devletler için bir prototip olan "bölünmeli soy sistemi"nin açıklanmasına odaklanırken; devlet ve devletsi yapıların (ve hiyerarşilerin) akrabalığı hem aşan hem de ideolojik ve

mecâzi açıdan sürdüren niteliğini vurguluyor. Baştuğ'un bu önemli makalesini yayımlamayı, *Toplum ve Bilim*'in ilk yıllarındaki yayın yönetmeni olan ve 1402 sayılı yasayla üniversiteden uzaklaştırıldıktan sonra Ortaçağ Türk toplumları üzerine araştırmalara gömülen Sencer Divitçioğlu'na bir 'borç' da bildik...

Dergide uzun süredir (yıllardır!) siyasal düşünce tarihi alanına kapalı kaldığımızı itiraf etmeliyiz. Nuray Mert'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye dışında yayımlanan iki muhalif dergiyi (*Yarın* ve *Müsavat*) inceleyen monografik çalışmasını yayımlamakla, bu ihmalimizi giderme niyetimizi belirtmiş de oluyoruz! Nuray Mert Cumhuriyet'e muhalefet ederken Osmanlı'yı da İslâmcı açıdan sorgulamaktan geri kalmayan *Yarın*'ı tanıtma vesilesiyle, İslâmcılığın bu evresinde sonraya göre kimi açılardan daha radikal, daha kapsamlı bir eleştiri ufkuna sahip bulunduğunu imâ ediyor. *Müsavat* ise, dini liberal bir rejimin mânevî dayanağı olarak konumlandırmasıyla, İslâmcılığın muhafazakârlığa evrilmesinin başlangıç anından bir görüntü sunuyor.

Ahmet Çiğdem'in *İletişi* bölümünde yeralan yoğun yazısı, geçtiğimiz aylarda vefat eden Ernest Gellner'in İslâm toplumu ve modernlik üstüne çalışmalarını değerlendiriyor; bu çalışmaların teorik çerçevesinin hem İslham toplumlarını hem de modernliği kavramak açısından taşıdığı malûliyetlere dikkat çekiyor.

Toplum ve Bilim'in 70. (Güz 1996) sayısı Psikanaliz kuramının ve kuramın değişik bağlamlardaki uygulamalarına ayrıldı. 71. sayıda (Kış 1996) ise bir "İstanbul" dosyasına yer vermeyi tasarlıyoruz.

Dünya Bankası: "Büyüme" söyleminden "iyi yönetme" söylemine

*Ayşe Tatar-Peker**

1980'lerin başından bu yana Dünya Bankası'nın giderek artan küresel çaptaki nüfuzu bir vakıa haline geldi. Banka'nın kuruluşundan bu yana izlediği özgül projelere yönelik kredilendirme politikalarından farklı olarak, 1980'lerde gündeme gelen "yapısal uyum programları" borçlu ülkelerin izleyeceği siyasalara ilişkin oldukça kapsamlı koşullar içeriyordu. Böylelikle Banka, açtığı kredileri, borçlanan ülkelerin genel iktisadî yapısında kökten değişiklikler dayatma yolunda bir kaldıraç olarak kullanma olanağı kazandı. Ekonomik yapıya ilişkin koşulların yanısıra, Banka, borçlu ülkelerin siyasal ve hukukî yapılarında radikal değişiklikler öngören koşulları da (örneğin Anayasa değişiklikleri) bu ülkelerle imzaladığı anlaşma metinlerine dahil etmeye başladı. Hal böyle iken, özellikle geçmişi, bugünü ve geleceği Dünya Bankası ve benzeri kurumların ürettiği söylemin sınırları içinde tartışılan ve belirlenen ülkeler açısından bu kurumun dinamiklerini tarihsel bir perspektife yerleştirip tartışmak bir zorunluluk gibi görünüyor. Bu denemenin amacı da Banka'nın yarattığı söylemin olabildiğince dışına çıkarak ve "komplo teorilerinden" mümkün olduğunca uzak durmaya çalışarak Dünya Bankası'nın kuruluşundan bu yana içinde yer aldığı ve eklemle(n)diği siyasal iktisat söylemlerinin kısa bir muhasebesini yapmak ve Banka'nın bu çerçevede oluşturageldiği kalkınma söylemlerinin dinamiklerini anlamaya çalışmaktır.[1]

(*) İktisatçı.

1 Foucault'yu izleyerek "söylem" terimini özel bir anlamda kullanıyorum. Foucault, bir söylemin boşlukta ortaya çıkan, dönüşen ve yiten bir şey olmadığını anlatıyor. Bir söylemin somut olarak kendini ortaya koyuşunun ardında, bu kendini ortaya koyma halini mümkün kılan özgül bir tarihsel bağlam vardır (Foucault 1991). Söylemler sözlü iletişimin herhangi bir biçimi olarak ortaya çıkmazlar; özel etkileri vardır. Bu anlamda "konuşma-eylemleri" olarak görülebilirler. Söylemler ortak bir alanda birlikt varolur, olgunlaşır ve kaybolurlar. Ve bu alan bir "dışarısı"na naza-

Dünya Bankası'nın siyasal iktisadî stratejilerini ve izlediği kredilendirme politikalarını, ilkin Banka'nın söylemlerinin ortaya çıkışını ve dönüşümünü olanaklı kılan koşullara gönderme yaparak anlamaya çalışacağım. İkinci olarak, bu söylemlerin başka söylemleri eklemleme ve dışlama yollarını; son olaraksa, bu söylemlerin nasıl meşrulaştırıldığını anlamayı deneyeceğim. Banka'nın kalkınma stratejisi önerilerini "söylem" düzeyinde ele almamın başlıca nedeni şudur: Malî yeteneklerinin ötesinde Banka, 1980'lerden bu yana siyasal iktisat alanında çeşitli söylemler üretmek ve yaymak açısından da hayli yetenekli ve etkili bir kurum haline gelmiştir. Kanımca, Dünya Bankası, 1960 ve 1970'li yıllarda olduğu gibi kalkınma iktisadı çerçevesinde oluşan farklı akademik söylemleri eklektik bir tarzda ve gevşekçe yeniden kuran bir kurum olmanın ötesine geçmiştir. 1980'lere gelindiğinde devasa boyutlara ulaşan örgütlenmesi, hükmettiği malî kaynakları ve muazzam sayılara ulaşan "uzman/teknisyen" kadrosuyla Dünya Bankası, akademik çevrelerdeki ve kamuoyundaki tartışma konularını, kavramsallaştırma tarzlarını, tartışmaların aldığı yönü ve biçimleri belirler hale gelmiştir. Bir başka deyişle Dünya Bankası içinde yürütülen tartışmalar artık akademik söylemlerin etrafında oluşmamakta, tam tersine akademik söylemler Dünya Bankası'nın kabaca çizdiği savunma hatlarının çerçevesinde hayat bulmaktadır. Elbette Dünya Bankasından kaynaklanan söylemin sınırları, IMF gibi kuruluşların yanı sıra, başta ABD olmak üzere geniş malî kaynaklara hükmeden devletlerin resmî kuruluşlarınca desteklenen sınırlarla da çakışmakta ya da bunlarca desteklenmektedir.

Banka'nın tarihinde birbirinden ayrıştırabileceğimiz dört farklı söylemin ortaya çıkışından sözedilebilir. Sırasıyla "Büyüme", "Büyümeyle Birlikte Yeniden Bölüşüm", "Yapısal Uyumla Birlikte Büyüme" ve nihayet "İyi Yönetme". Bu deneme, söylemlerin ortaya çıkışını temel alan bir dönemlemeye dayanmaktadır. 1980'ler sonrasında gelişen son iki söylem, Banka dilindeki ifadesiyle "piyasa dostu devlet" terimi etrafında şekillenmektedir. 1992 yılında ilan edilen "iyi yönetme" söylemiyse, daha çok yapısal uyum programlarına karşı yükselen eleştiriler karşısında Banka'nın özellikle siyasal ve hukukî alandaki müdahalelerini açıklığa kavuşturma, sistemleştirme ve meşrulaştırma girişimi olarak öne çıkmaktadır.

ran tanımlanır. Başka bir deyişle, söylemlerin varoluşu ve yaygınlık kazanması bazı söylemleri kendilerine eklemlerken bazılarını dışlayabilme yeteneklerine bağlıdır. Bu mekanizmanın dinamikleri, söylemlerin özgül dönüşüm biçimlerini belirler. Tüm söylemlerin bir "hakikat" iddiası vardır. Bu anlamda Foucault "hakikat rejimleri"nden söz eder. Hakikat rejiminden kastedilen, çeşitli bilgi türlerinin üretim ve yeniden üretiminde "münasip" yöntem ve araçlara ilişkin bir dizi kuralın belirlenmesidir. Yine Foucault'ya göre "bilimsel söylemlerin formasyonuna ilişkin sistemleri dönüştüren" siyasal pratiklerdir (1991: 67). Yeni "bilimsel" oldukları savının ötesinde bir gerekçeleri olmaksızın "hakikate" ulaşmak açısından ayrıcalıklı konumda olduğunu iddia eden hiçbir söylemin işleyişi ve meşruiyeti, zamanın siyasal pratiklerinden bağımsız değildir.

1. Dünya Bankası'nın kuruluşu

Bretton Woods kurumları, yani Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Yeniden İnşa ve Kalkınma İçin Uluslararası Banka (IBRD) fikir olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıktı. İki dünya savaşı ve 1930'ların Büyük Bunalımı bu gelişmenin ardında yatan en belirleyici deneyimlerdi. Bu deneyimler, 1944'teki Bretton Woods Konferansı'na değin tüm ilgili tarafların düşünce tarzını büyük ölçüde etkiledi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yüksek enflasyon, Avrupa çapında sınıf mücadelelerinin tırmanması, kitlesel ve spekülatif sermaye hareketleriyle birlikte dalgalanan döviz kurları iki dünya savaşı arasındaki dönemin başlıca niteliklerini oluşturuyordu.

Siyasal ve iktisadî karar mekanizmalarında söz sahibi olanlar, iki savaş arası dönemin deneyimlerinden üç farklı sonuç çıkardı. İlk görüş, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki gibi açık bir uluslararası ekonomiye dönüşün bir hayalden ibaret olduğuydu. İkinci görüşe göre, uluslararası ekonomi alanında ABD'nin izlediği politikaların başarısızlığı açıkça ortaya çıkmıştı. ABD tecritçiliğini eleştirenler, geçmişteki bu başarısızlığa rağmen ABD'nin yüksek düzeyde bir açık ekonomi politikası izleyerek uluslararası düzeni istikrara kavuşturabileceği kanısındaydı. Üçüncü bir görüşse, Britanya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde oynadığı rolün tek bir devlet tarafından oynanmasının artık olanaksız olduğu yönündeydi. Dolayısıyla, Britanya'nın oynadığı rolün uluslararası kurumlara dayanarak uluslararasılaştırılması gerekiyordu. Bu son görüş, dünya ekonomisinin istikrara kavuşturulması amacıyla bir uluslararası mekanizmanın yaratılması gerektiği konusunda çeşitli öneriler doğurdu (Block 1977: 30).

Bretton Woods Konferansı sonucunda ortaya çıkan kurumlar, yukarıda aktarılan üç farklı görüşten yola çıkan önerilerin eklektik bir karışımını yansıtıyordu. Bu karışımın nihaî şekli, Konferansa katılan iki büyük gücün, ABD ve Britanya'nın gündemlerindeki sorunlara ve göreli güçlerine dayalı olarak belirlendi. ABD açısından yapılması gereken, savaş sırasında ortaya çıkan muazzam sınaî üretim kapasitesini ayakta tutmaya yeterli talebi yaratmak, ama bunu bütçe açığına neden olacak hükümet harcamalarına dayanmaksızın başarmaktı. Bu bağlamda ABD kamu söyleminde "ihracat fazlası" fikri büyük önem kazandı ve açık dünya ekonomisi fikriyle içiçe girdi. ABD'nin gündemindeki yaşamsal sorunlar, emperyal ülkelerin sömürgelerinin dış ticaretinde sahip oldukları ayrıcalıklı konumun ve iki taraflı ödeme sistemleriyle iki taraflı ticaret anlaşmalarının ortadan kaldırılmasıydı. Oysa Britanya'nın temel kaygıları tümüyle farklıydı: Birincisi ülkede tam istihdam sağlamak gerekiyordu; ikincisi, sömürgelerle iki taraflı ticarî ve malî ilişkileri kaybetmemek gerekiyordu (Gardner 1972: 24-25). Britanya'nın savaş sırasında ABD'ye malî açıdan bağımlı hale gelmesi, bu devletin ABD karşısındaki konumunu içinden çıkılmaz hale getiriyordu.

Bu genel çerçeve içersinde uluslararası örgütlenmeye ilişkin iki taslak ortaya

çıktı. Birincisi White tarafından hazırlanan ABD planı, ikincisi Keynes tarafından hazırlanan Britanya planıydı.[2] ABD ve Britanya Nisan 1944'te bir uzlaşmaya vararak ortak bir bildiri yayımladılar. IMF ve Dünya Bankası'nın ilk toplantısı ise Mart 1946'da, Britanya'ya verilecek bir borç henüz ABD Kongresi'nin gündemindeyken yapıldı. Bretton Woods Konferansı'na ABD delegasyonuyla katılan Mikesell'in deyişiyle bu toplantıya ilişkin "temel kararlar halihazırda Amerikan hükümetince alınmıştı bile" (1994: 39-40). Bretton Woods Konferansı sonuç belgelerinde açıklandığı üzere Dünya Bankası ve IMF'in temel amacı, ülkeleri bir dünya pazarıyla bütünleştirerek küresel iktisadî büyümeyi mümkün kılmaktı. Bu süreçte IMF'in rolü, ödemeler dengesi sorunları yaşayan ülkelerin kısa dönemde "uyum" sağlamasına yardım etmekti. Dünya Bankası'nın amacıysa "sermayenin üretime yönelik alanlara yatırımını kolaylaştırarak üye ülkelerin yeniden inşa ve gelişmesine katkıda bulunmak"; "uluslararası yatırımı teşvik ederek... uluslararası ticaretin uzun vadeli ve dengeli bir şekilde büyümesini olanaklı kılmak, ... böylelikle üretkenlik düzeyini, yaşam standartlarını ve emek koşullarını yükseltmek" olarak belirlendi (Shihata 1991: 62). Anlaşma koşullarına göre, Dünya Bankası bu temel amaçları gerçekleştirmek için yalnızca spesifik projelere yönelik kredi sağlayacaktı. Dahası, Banka sağladığı kredilerin onaylanan projelerin gerçekleştirilmesi yönünde kullanılmasını da güvence altına alacaktı.

Banka'nın izlediği uluslararası kredi politikası açısından önemli bir koşul, "iktisadî olmayan" ve "siyasal" olarak ayrıştırılan sorunlara ilişkindi. Banka, faaliyetleri sırasında salt "ekonomi ve verimlilik" kaygıları taşıyacak, üye devletlerin siyasal işlerine hiçbir şekilde müdahale etmeyecekti. Banka'yı siyasal olarak tanımlanan alanlardan uzak tutma kaygısı, gerçekten de Banka'nın gerek örgütsel yapısı, gerekse söylemsel oluşumu açısından hayli etkili oldu. Bu koşul, "iktisadî olan"la "siyasal olan" arasında kesin çizgilerin çekilebileceği ve böyle bir ayrımın istenir olduu yönünde hayli tartışmalı bir varsayımdan hareket ediyordu. Keynes gibi iktisatçılara göre bu ayrım, IMF ve Dünya Bankası'na uluslararası bir perspektif kazandırmak açısından gerekliydi.[3] Sermaye çevreleri açısındansa bu ayrı-

2 Bu iki taslakta öngörülen kurumlarla Bretton Woods Konferansı sonunda ortaya çıkan kurumlar arasındaki farkın tartışması için bkz. Block (1977: 32-69); Gardner (1972: 20-33) ve Mikesell (1994).

3 Bretton Woods Konferansı'na katılan Keynes'in oluşturulacak olan uluslararası kurumların yapısına ilişkin başlangıçtaki kaygılarını kısaca belirtmekte yarar var: Bankanın genişlemeci politikaları izlemesini, ABD politikalarından nisbeten bağımsız olmasını, üst düzey yöneticilerinin belli ülkelerin çıkarlarını değil, uluslararası çıkarları savunmaya yatkın olmasını güvenceye almak, ABD tarafı ise Banka'nın işleyişi açısından temel bir sorunun Wall Street'in, yani ABD merkezli uluslararası finans çevrelerinin güvenini sağlamak olduğunu öne sürüyordu. Dolayısıyla Dünya Bankası Başkanlığı'na getirilen kişinin, savunduğu politikalardan bağımsız olarak, bir Amerikalı olması gerekiyordu. Yine aynı nedenle, hem IMF hem de Dünya Bankası merkezleri Washington'da olmalıydı.

mın gerekçesi daha pragmatikti: "siyasal hayvan"ı, yani siyasetçiyi iş dünyasından uzak tutmak. İktisadî planlama ve devlet müdahalesi yönünde giderek yükselen bir eğilimin olduu böylesi bir dönemde bu özellikle önemliydi.

Banka'nın örgütsel yapısı açısından önemli olan iki nokta daha vardır. Birincisi, Banka kaynakları üye ülkelerin sermaye paylarından oluşur. Ancak bu paylar ödenmemiştir; gerektiğinde "çağrılır". Banka, sermaye tabanın ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarına girmek için kullanır. Dolayısıyla Banka, faaliyetlerini finanse etmek için dünya finans piyasalarına büyük ölçüde bağımlıdır (Ayres 1983: 18). İkincisi, Banka'nın tüm yetkileri Başkanlar Kurulu'nun elindedir. Bu kurul üye ülkelerin Merkez Bankaları Başkanlarından oluşur ve her üye kendi ülkesini temsil eder. Resmen Başkan seçme yetkisi bu kurula verilmişse de uygulamada Başkanı seçen ABD Hazine Bakanlığı'dır. Öte yandan gündelik işlemlere ilişkin Kurul yetkileri, Yürütme Kurulu'na devredilmiştir. Yürütme Kurulu'nun beş üyesi, Banka'nın sermaye payı açısından en büyük beş üyesince atanır. Diğer üyeler farklı ülke gruplarınca seçilir. Yürütme Kurulu üyelerinin oyları ağırlıklıdır ve oy ağırlıkları temsil edilen ülkenin Banka sermaye tabanına katkısıyla orantılıdır. Dolayısıyla Banka'nın işleyişinde beş zengin ülke, özellikle ABD, ağırlıklı söz hakkına sahiptir.[4]

2. 1946'dan 1960'lara Dünya Bankası: "Büyüme" yılları

2.1. Uluslararası Bağlam: Marshall Planı

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD yönetiminin temel kaygılarından biri, geniş çaplı bir ticaret fazlasının daimî kılınmasıydı. Bu kaygının altında yatan başlıca neden, 1930'lardaki Büyük Bunalım'ın tekrarlanması tehdidinin hâlâ geçerliğini korumasıydı. Kaldı ki Savaş sırasında kurulan devasa sanayi ve buna bağlı olarak iktisadî faaliyetlerin boyutlarındaki büyük artış, bu tehdidi daha korkutucu duruma getirmişti.[5] Bu bağlamda sorunun başka bir veçhesi de, Avrupa'daki savaş sonrası durumun, ABD'nin çoktaraflı ekonomik düzenlemelere ve serbest ticarete verdiği önem karşısında oluşturduğu engeldi. İktisadî bir yıkımla karşı karşıya bulunan Batı Avrupa ülkeleri, savaş öncesindeki gibi

4 Başlangıçta ABD oylarının ağırlığı % 36 olarak belirlendi. 1993 yılında ABD oy ağırlığı % 17.5, en zengin on ülkenin toplam oy ağırlığı ise yüzde 52 düzeyindeydi.

5 1946 yılında ABD'nin geniş hacimli ticaret fazlası, BM Yardım ve Rehabilitasyon Yönetimi (UNRRA) aracılığıyla yapılan ABD yardımlarının yanısıra ithalatçı ülkelerin olar ve altın rezervleriyle finanse ediliyordu. 1946'da Dışişleri-Donanma-Ordu Koordinasyon Komitesi, uluslararası kredi kaynaklarının olmayışı, ABD yardımlarının planlandığı gibi sona erdirilmesi ve Avrupa hazinelerinde döviz rezervlerinin sıfırı tüketmesi nedeniyle ABD ihracatının en fazla on iki ya da on sekiz ay daha 1946-47 düzeyinde kalacağını, ondan sonra hızla düşüşe geçeceğini bildirerek uyarıyordu. Komite, "ABD ihracat fazlasının ciddi ölçeklerde gerilemesi, Amerikalı işadamlarının etkinlikleri ve istihdam açısından depresif etki gösterecektir" diyordu (bkz. Block 1977: 82).

gümrük duvarlarını yükseltmeye ve ticarî ilişkilerini iki taraflı anlaşmalarla yürütmeye başlamışlardı. ABD yönetimi, bu iki sorunu birden aşmak amacıyla Avrupa'nın üretim kapasitesinin yeniden inşasını finanse etmeye karar verdi. ABD malî yardımı, bir yandan orta dönemde Avrupa'nın dolar açığını, bir yandan da Avrupa'nın Amerika'dan yapacağı ithalatı finanse etmeyi amaçlıyordu. Bunun yanısıra yardım ve yardımın kuramsal yapısı ABD'nin gümrük duvarlarının tedrîcen indirilmesi konusundaki pazarlık gücünü arttıracaktı.

Marshall Planı'nın başlıca hedefleri Avrupa'da fiyat istikrarının ve uluslararası ticarette çoktaraflılığın yeniden inşası, komünist ve sol partilerin yükselmekte olduğu Avrupa toplumlarının yaşam standartlarının yükseltilmesi, Avrupa ve özellikle Alman sınaî gücünün yeniden canlandırılması, nihayet Avrupa askerî gücünün yeniden inşa edilmesi ve böylelikle Avrupa ülkelerinin sömürgelerindeki konumlarını kısa vadede koruması ve Avrupa'nın Sovyet askerî gücüne karşı direniş gösterebilecek duruma gelmesiydi (Block 1977: 87-88). Marshall Planı, Bretton Woods'da temelleri atılan yeni uluslararası iktisadî rejimin genel çerçevesine uyumlu bir uluslararası iktisadî düzeni de öngörüyordu: Amaçlanan Avrupa devletlerini bir yandan ticarî ilişkilerde çoktaraflılığa yönlendirirken bir yandan da Keynesyen siyasalar izlemeye teşvik etmekti (Gilpin 1987: 132). Başka bir deyişle Marshall Planı'nın ana ilkesini şu şekilde özetleyebiliriz: "Yurtta Keynesçilik, dünyada liberalizm."

İncelediğimiz bu ilk dönemde Marshall Planı çerçevesinde Avrupa ülkelerine 41.3 milyar dolar yardım sağlanmasına karşılık, Banka'nın uluslararası kredi alanındaki payı ve dolayısıyla üye ülkeler üzerindeki etkisi önemsiz düzeyde kaldı.[6] Ne var ki Marshall Planı deneyimi, 1950'li yılların sonlarından başlayarak "azgelişmiş" dünyanın sorunlarını çözümlemeye yönelik siyasa önerilerinin geliştirilmesi ve Dünya Bankası'nın genel tutumunun belirlenmesi sürecinde hayli etkili oldu. Bu öneriler, "kalkınma iktisadı" adını alacak olan yeni bir iktisadî bilgi üretme tarzının doğuşuna da işaret ediyordu.

2.2. Kalkınma iktisadının doğuşu

Bu dönemde yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan kalkınma iktisadını esinleyen başlıca iktisatçılar Lewis, Rostow, Rosenstein-Rodan, Nurkse, Hirschman, Myrdal ve ECLA okulu oldu. Daha işin başında, bu akademisyenlerin çoğu neoklasik iktisadın analitik araçlarını sorgulayarak yola koyuldu. Bu iktisatçılar, temelde sabit kaynakların verili amaçlar arasında paylaştırılması sorununda neoklasik iktisadın durağan yapısı nedeniyle "azgelişmiş" ülkelerin sorunları açısından geçersiz olduğu kanısındaydı. Gelişmekte olan dünyada asıl sorun dina-

6 Banka'nın verdiği borçların toplamı, 1953'te yalnızca 1.75 milyar dolardı; borçluların çoğu Avrupa ülkeleriydi. 1958'e kadar yılda 300-400 milyon dolar civarında seyreden kalkınma yardımları, 1968 başından itibaren yılda 700-800 milyon dolar civarında seyretmeye başladı (Ayres 1983: 3).

mikti; yani, maddî kaynakları arttırmak ve bu kaynakların tam kullanımı sağlamak. Hepsinden önemlisi "azgelişmiş" ülkelerin bu amaca büyük bir hızla ulaşması gerekiyordu. "Azgelişmişliğin kısır döngüsünü" kırmak için, kalkınma hemen şimdi, mümkünse bir kuşağın yaşam süresi içinde gerçekleştirilmeliydi. Diğer taraftan iki dünya savaşı arası dönemde durgunluğun aşılması ve tam istihdama ulaşmaya yönelik Keynesyen talep yönetimi siyasalarının hayli etkili olmasına karşın, kalkınma iktisatçıları Keynesyen anlamda işsizlik sorununun da "azgelişmiş" ülkeler açısından anlamlı olmadığı kanısındaydılar. Onlara göre bu ülkelerdeki sorun insanların işsizliği değil, varolan işgücünü istihdam etmeye yetecek ölçüde sermaye birikiminin olmayışıydı.[7]

Bu dönemde kalkınma iktisatçılarının düşünme tarzının şekillenmesinde en belirleyici görünen etkenler savaş döneminde hayli başarıyla uygulanan iktisadî planlama yöntemleri ve Marshall Planı deneyimleridir. Planlama, "piyasa fiyat sisteminin gediklerini onarabilecek bir mekanizma ve ulusal hedeflere ulaşmak için gerekli halk desteğini seferber etmenin aracı" olarak değerlendiriliyordu (Meier 1984: 15). Dolayısıyla endüstriyel kalkınma sürecinde devlete büyük rol düşüyordu. Dahası, planlama siyasal anlamda da yaşamsal önemi haiz bir araç olarak değerlendiriliyordu. 1961 yılında aralarında Rostow'un da bulunduğu bir grup sosyalbilimci, ABD Dışişleri Bakanlığı'na şu öneride bulunmuştu: Sömürge konumundan yeni çıkmış ve parçalanmaya eğilimli ülkelerde "ulus kurma" sürecini hızlandırmak için planlama pratikleri uygulanmalıdır

7 Lewis'in geliştirdiği model "geleneksel" ve "modern" sektörler arasında kurulan bir ikiliğe dayanıyordu. Geleneksel sektörün belirleyici özelliklerinden biri, emeğin marjinal üretkenliğinin sıfıra yakın olmasıdır. Başka bir deyişle, düşük üretkenlik düzeyi nedeniyle tarımsal sektörde "sınırsız bir emek arzı" vardır. İktisadî büyüme açısından belirleyici olan ise modern sektörde yaratılan kapitalist artıktı. Dolayısıyla mesele, bu iki sektördeki ücret düzeyleri arasında modern olan lehine bir farklılaştırma yaratarak işgüünün geleneksel sektörden modern sektöre akışını sağlamaktı. Bu süreç, emek fazlası sona erip ücretler yükselmeye başlayıncaya, yani her iki sektördeki marjinal üretkenlik düzeyi eşitleninceye değin devam edecek, bu noktadan sonra ise üretkenlik artışları büyüme hızını belirleyecekti (bkz. Lewis 1984; Hunt 1989; Oman vd. 1991). Nurkse ise talep kısıtlılığını aşmak için 19. yüzyılın gelişmiş ülkelerine açık olan ihracata dayalı büyüme yolunun günümüz azgelişmiş ülkelerine açık olmadığı savından yola çıkıyordu. Yoksul ülkelerde elir düzeyinin, dolayısıyla tasarruf kapasitesinin düşüklüğü sermaye birikiminin yokluğuna, sermaye birikiminin yokluğuysa düşük üretkenlik ve dolayısıyla düşük gelir düzeyine neden oluyordu. Bu şekilde tanımladığı "yoksulluğun kısır döngüsünü" aşmak için yapılması gereken, sanayinin her kesimine eşanlı olarak sermaye aktarılması yoluyla iç pazarı genişletecek "dengeli bir büyüme stratejisi"nin izlenmesiydi (Nurkse 1970). Nurkse'nin yanısıra Myrdal ve Prebish de uluslararası ticaretin eşitsiz yapısını vurguluyordu. Myrdal ve Prebish'e göre, uluslararası ticaretin yapısı dış ticaret hadlerinin yoksul ülkeler aleyhine bozulmasına yolaçıyor, bu durum ise sürekli bir azgelişmiş sürecini besliyordu (Myrdal 1970; prebish 1970). Hirschman'a göre ise azgelişmiş ülkelerin temel özellikleri endüstriler arası bağlantıların zayıflığı ve girişimci/işletmeci karar verme işlevlerinin zayıflığıydı. Hirschman, özellikle ikinci kısıta dayanarak dengeli bir büyümenin azgelişmiş ülkeler açısından imkânsız olduğunu savunuyordu. Bu kısıtları aşmak için yapılması gereken, kasten bir dengesizlik durumu *(disequilibria)* yaratmak, yani yatırımları ileri ve geri bağlantıların en çok olduğu ara malları üreten sektörlerde yoğunlaştırmaktı (Hunt 1989).

(Bator vd. 1961).[8] Öte yandan Marshall Planı'nın Batı Avrupa'nın yeniden inşası sürecindeki başarısı, yabancı yardımlar ve uluslararası işbirliğinin rolü konusunda genel bir iyimserlik havasına yolaçmıştı. "Modernizasyon kuramı" adı verilen kalkınma modellerinin ana hatları, işte böylesi bir iklimde belirdi.

Bu dönemde, kalkınma iktisadı alanında en çok tartışılan çalışmalardan biri Rostow'un *İktisadî Kalkınmanın Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto* başlıklı çalışmasıydı.[9] Kalkınma sürecini tarihsel açıdan inceleyen Rostow, toplumu organik bir bütün olarak görüyor, analizi ise iktisadî kalkınmayla genel toplumsal değişim süreci arasındaki ilişki etrafında şekilleniyordu. 1960'lı yıllarda ABD'nin yardım ve borç siyasalarını bir hayli etkileyen Rostow'un kuramı, kalkınmayı özü itibarıyla doğrudan bir tarihsel süreç olarak kavrıyordu; bu süreç birbirini izleyen aşamalardan oluşuyor, "Batı" ülkelerinde olgunlaşmış halini bulan bir "hedef-modele" ulaşmayı amaçlıyordu. Lewis ve diğerleri gibi Rostow'a göre de durağan bir ekonomiyi dinamik, kendi ayakları üzerinde durabilen bir büyüme rayına sokmanın anahtarı, ulusal gelir içinde tasarrufarın ve yatırımların payının gözle görülür ölçüde artmasıydı. Bu dönüşümün önkoşulu yeni, yaratıcı bir müteşebbis sınıfının yükselişiydi. Bu sınıf modern bir zihniyeti de beraberinde getirecek ve genel toplumsal değişim sürecine itki sağlayacaktı.

Bu dönemde geliştirilen ve kamu söyleminde egemenlik kazanan modellerin ortak niteliklerini şöyle özetleyebiliriz: Kalkınma, iktisadî büyüme anlamında tanımlanır ve kişi başına düşen ulusal gelirle ölçülür. İktisadî kalkınmanın amacı geleneksel, durağan, geçimlik bir ekonomiyi dinamik, ücretli emeğe dayalı, kendi ayakları üstünde durabilen ve kendi kaynaklarıyla büyümeyi sürdürebilen, uzun vadede ise ücret artışı sağlayabilen bir kapitalist ekonomiye dönüştürmektir. Bir kez başlatıldığında, bu kendi kendini besleyen büyüme sürecinin, kapitalist ülkelerin izlediği sanayileşme yollarından geçeceği varsayılır. İktisadî büyümenin temel belirleyicisi sermaye birikimidir. Sermaye birikimini belirleyen etkense tasarruf düzeyidir. Dolayısıyla, doğası gereği yüksek bir tasarruf eğilimi gösteren kapitalist/müteşebbis sınıf bu süreçte yaşamsal bir rol oynamak durumundadır. Büyüme hızını en üst düzeye çıkarmak için ulusal gelirin büyük bir kısmını bu sınıfın elinde temerküz etmek zorunludur. Ancak, gelişmekte olan ülkeler olarak vasıflandırılan ülkelerde, özellikle kalkınma sürecinin ilk aşamalarında yaratıcı ve dinamik bir özel sektöre pek rastlanmaz. Dolayısıy-

8 Her ne kadar plana dayalı kalkınma stratejileri 1980'lerle birlikte "komünizm taklitçiliği" olarak sorgulanmaya başlandıysa da, 1950'lerde durum hiç de böyle değildi. Gerçekte savaş yıllarında Britanya, Fransa, Portekiz ve Belçika sömürgelerinde planlama uygulamalarına geçmişti bile. Hatta 1951'de bir grup BM uzmanı da "azgelişmiş" ülkelerde merkezî planlama kuruluşları kurulmasını ve ulusal kalkınma programları oluşturulmasını tavsiye ediyordu (Meier 1984).

9 Rostow, 1961-69 döneminde şu görevleri üstlendi: ABD Başkanı Ulusal Güvenlik Sorunları Özel Danışman Yardımcısı, Devlet Bakanlığı Politika Planlama Konseyi Danışmanı ve Başkanı, İlerleme İttifakı Amerikan Ülkeleri Komitesi'nde ABD temsilcisi ve ABD Başkanı Ulusal Güvenlik Özel Yardımcısı (Meier 1984: 227).

la, kalkınma sürecinin başında planlama ve hükümet siyasaları yaşamsal bir öneme sahiptir. Başka bir deyişle, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinde piyasanın oynadığı varsayılan rolü, "gelişmekte olan" ülkelerde devlet oynayacaktır. Daha sonraki aşamalardaysa devletin rolü yine sanayileşmiş ülkelerde de olması gerektiği gibi, temel hizmetleri sağlamaktan ibaret olmalıdır (Kamarck 1968: 13). Sözünü ettiğimiz modellerin genel mantığı içinde kalındığında, devletin görevleri arasına bir de büyümenin sürekliliğinin sağlanması açısından, hangi aşamada olursa olsun yapısal bir zorunluluk olarak, ulusal gelirin önemli bir bölümünün kapitalist/müteşebbis sınıfın elinde temerküz etmesinin şu ya da bu şekilde sağlanması zorunluluğunu eklemeliyiz. Son olarak, bu genel model çerçevesinde "Büyük Atılım" tarzı bir kalkınma hamlesini başlatılabilmenin olmazsa olmaz koşulu ile kuşkusuz dış yardımlardı.[10]

Kalkınma iktisadının yukarıda özetlediğimiz biçimi, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde pek çok açıdan çekiciydi: Her şeyden önce temel dayanakları alabildiğine basitti ve oldukça iyimser bir manzara çiziyordu. Dahası işaret ettiği sorunlar konusunda hükümetler ve kamuoyu düzeyinde genel bir uzlaşma zaten olmuştu. Öte yandan hem Batı hükümetleri, hem de uygulamaya konu olacak ülke hükümetleri açısından siyasal açıdan kabul edilebilir bir modeldi (Hunt 1989: 63).

2.3. Dünya Bankası'nın kalkınma sorununa yaklaşımı

Yaklaşık yirmi yıllık bir dönem boyunca DB'nın kalkınma söylemi de iktisadî büyüme merkezinde biçimlendi. Banka uzmanları "azgelişmiş" ülkelerde üretim ve gelir artışının sermaye birikimi ve ticaret hacimlerindeki artış ve teknolojik gelişmeyle sağlanabileceğini öne sürüyordu. Bu amaçla Banka, özel teşebbüs için daha az çekici olan kritik alanlardaki özgül projeleri kredilendirdi. Bunun anlamı kredileri ulaşım, iletişim ve barajlar gibi altyapı faaliyetlerinde yoğunlaştırmaktı. Banka sağlık ve eğitim gibi toplumsal gelişmeye yönelik yatırımların kalkınma açısından temel öneme sahip olduğunu vurgulamakla birlikte neredeyse yirmi yıl boyunca "sosyal altyapı" olarak adlandırılan bu alanlarda kredi vermedi. Banka bu politikasını iki gerekçeye dayandırıyordu: Birincisi toplumsal yatırım projelerinin iktisadî büyümeye katkısı "iktisadî" olanlara kıyasla daha dolaylıydı ve sayısal olarak ölçülmesi zordu. İkincisi, toplumsal yatı-

10 Bu dönemde kalkınma tartışmasına neoklasik cepheden de katkılar oldu. Özellikle Viner, Bauer ve Yamey'in katkıları, bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz dönemde yukarıda özetlediğimiz paradigmayı yeniden eklemleyen bir yaklaşımın ana hatlarını geliştirdiği için önemlidir. Bu yazarlara üçüncü bölümde değineceğim. Buna karşılık Prebish ve Mrydal'ın çalışmalarından yola çıkan ECLA okulunun eleştirileri ve katkıları zamanla radikalleşerek "Bağımlılık Okulu"na temel hazırlamıştır. Bağımlılık Okulu'yla başlayan "kalkınma"dan tümüyle farklı bir problematik etrafında şekillenen tartışmalar, Dünya Bankası tarafından sistematik olarak dışlanmaları nedeniyle bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

rım projeleri "azgelişmiş" ülkelerin kredi talebini arttırabilir, bu da Dünya Bankası'nın Wall Street'teki kredibilitesini sarsabilirdi. İlk dönemlerinde DB'nın temel sorunu Wall Street çevrelerinin güvenini kazanmaktı. Zira Banka'nın temel malî kaynağı Wall Street finansz piyasasıydı ve uluslararası krediler açısından bu çevrelerdeki güvenilirliği Banka'nın gelecekteki kariyerini belirleyici nitelikteydi. O zamanki Başkan Yardımcısı Sommers'in deyişiyle, "Wall Street'i Banka'nın siyasal eğilimleri olan bir hayır kurumu olmadığına inandırmak gerekiyordu" (1984: 5). Gerçekten de bu kaygı Banka üzerinde kalıcı bir etki bıraktı.

Kuramsal alandaysa 1947-53 döneminde Banka başdanışmanı olan Rosenstein-Rodan'ın formüle ettiği "Büyük Atılım" kavramı, Banka'nın bu dönemdeki kalkınma yaklaşımını bir yanıyla özetliyordu. Rosenstein-Rodan tezinin temel noktaları şunlardı: Birincisi, geri kalmış bölgelerin kalkınması, dünya ekonomisinin istikrarı açısından gereklidir. İkincisi, kalkınma, gelir düzeyinin yükselmesi anlamına gelir ve bunun için sanayileşme gereklidir. Üçüncüsü, geri kalmış bölgelerin sanayileşmesi ya kendi kendine yeterliği amaçlayan kapalı bir ekonomiyle, ya da göreli üstünlükler ilkesine dayalı olarak dünya ekonomisiyle bütünleşme yoluyla olabilir. Dünya ekonomisiyle bütünleşme daha iyi bir seçenektir, çünkü dünya çapındaki toplam hasılayı arttırır, belli sektörlerde uluslararası kapasite fazlasını önler ve nihayet uluslararası sermayenin, artan ihracat gelirleriyle ödenebilecek borçlar yoluyla kalkınmayı finanse etmek üzere seferber edilmesini mümkün kılar. Özel sektörün sanayiye yatırım yapmasını engelleyen başlıca üç zorluk vardır: iç ekonominin küçük ölçekli olması, tek tek firmaların yarattıkları dışsal ekonomilerin değerlerini içselleştirmelerinin olanaksızlığı ve tek tek firmaların, başka firmalarca yapılacak yatırımların dışsal ekonomilerini öngörebilmelerinin olanaksızlığı. Oysa bu zorluklar devlet müdahalesiyle aşılabilir. Devlet emek gücünün eğitilmesi için yatırım yapabilir; planlama yoluyla hafif sanayi ve altyapı alanlarındaki geniş ölçekli yatırım programlarını örgütleyebilir ve geniş ölçekli yatırım programları için gerekli sermayeyi toplamak amacıyla malî piyasaları düzenleyebilir (Rosenstein-Rodan 1943).[11]

Kısacası, "azgelişmiş" ülke hükümetlerine verilen mesaj şuydu: Sanayileşme anlamında tanımlanan kalkınma arzu edilen bir amaçtır. Bu amacın acilen gerçekleşmesi gereklidir. Bu ise, büyük ölçüde dış yardımlara bağlıdır. Dış yardım ve yabancı sermaye girişi ise DB'nın öngördüğü çerçevede genel bir kalkınma planının varlığına ve devlet müdahalesine bağlıdır. Burada vurgulanması gereken şudur: Her ne kadar göreli üstünlükler kuramına uygun olarak dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi sağlayıcı politikaların tercih edildiği kuramsal düzeyde dile getirilse de, o dönemin genel düşünsel ve siyasal atmosferi ve Banka'nın

11 Banka'nın 1960'ların başına değin benimsediği büyüme modeli ise basit bir Harrod-domar denklemine dayalıydı. "Tasarruf açığı" fikrine dayanan bu modelin bir tartışması için bkz. Tarp (1993).

Wall Street'le ilişkilerinden kaynaklanan kısıtlar nedeniyle, bu yönelim Banka siyasalarında pek de öne çıkarılmıyordu. Banka siyasalarında "göreli üstünlükler kuramı" merkezli bir vurgu kaymasının gerçekleşmesi için 1980'leri beklememiz gerekecektir.

2.4. İlk dönemdeki ana sorunlar

Ele aldığımız bu ilk dönemde başlıca üç sorun ortaya çıktı: Birincisi, *"fungibility"* olarak adlandırılan sorundu ve ikincisiyle, Banka'nın üye ülkelerle ilişkilerinin kurumsallaşmasında ortaya çıkan "sorumluluk" ya da daha açık bir anlatımla "hesap verebilirlik" sorunuyla ilişkiliydi. *"Fungibility"* sorunu, borçlanan bir ülkenin özgül bir projeye tahsis edilen Banka fonlarını farklı amaçlarla kullanması olarak tanımlanıyordu. Banka'nın bakış açısından bu teknik bir sorundu ve "bankalık projeler"in kalite düşüklüğüyle ilgiliydi.[12] Banka'nın verilen kredinin nihaî kullanımını yeterince denetleme imkânına sahip olmaması nedeniyle, gerçekte Banka kredilerinin, hükümetlerin kendi siyasal amaçlarına yönelik harcamalar yapmalarına olanak sağladığı iddia ediliyordu. Bu amaçlar ise, Banka'ya göre, iktisadî açıdan çoğunlukla ya marjinal ya da belirsizdi. İlk raporlarında makûl ve üretken projelerin sayısının beklenenden çok daha az olduğundan yakınan Dünya Bankası'na göre, bunun nedeni, kredi alma potansiyeli olan hükümetlerin teknik donanım ve planlama yeteneklerinden yoksun oluşu ve bu ülkelerdeki malî ve siyasal istikrarsızlıktı (Mikesell 1972: 72). Buna karşın, o dönemde Banka uzmanları arasında yer alan Mason ve Asher'in belirttiği gibi, Banka kendi ürettiği "bankalık projeler" söylemine öylesine kapılmıştı ki, hükümetlere kredi sağlarken ne bu projelerin gelir dağılımı açısından sonuçlarını, ne yerleşik çıkarların siyasal gücünü ne de hükümetlerin istikrar ve yönelimlerini nasıl etkileyeceğini ya da bunlardan nasıl etkileneceğini değerlendirme gereği bile duymamıştı (bkz. Baer 1974: 5).

Bu bağlamda *"fungibility"* sorunu kredi talep eden ülkelerin Banka'yla yaptıkları kredi anlaşmalarındaki koşullara ne derece "sadakat" duydukları sorun etrafında yoğunlaşır. Başka bir deyişle, DB, bu sorunu borç alan üye ülkelerin DB'na ve dolayısıyla kredi veren ülkelere karşı "sorumluluğu" sorusuna indirgedi. DB açısından "sorumluluk" ya da "hesap verebilirlik" sorunu da teknik bir sorundu ve proje hedeflerinin açıklıkla ifade edilmesi, projelerin daha yakından

12 Dünya Bankası açısından projelerin "bankalık" olmasının ölçüsü (bankabilitesi) iki etkene dayalıydı: Birincisi kredi talep eden ülkelerin kredi vermeye ne ölçüde değer olduğuydu (kredibilite). Bu, "yalnızca sözkonusu ülkenin kreditörleri karşısında saygın bir konumda olması değil, aynı zamanda geçmiş ve gelecek borçlarını da faizleriyle birlikte ödeyebilecek durumda olması anlamına geliyordu" (Baer 1974: 5). İkincisi, projeler özenle değerlendirilmeli ve bu değerlendirme yapılırken projelerin borcu ödeyebilecek kazançları yaratabilecek kapasitede olduğu güvence altına alınmalıydı.

denetim ve gözlenmesiyle aşılabilirdi.[13]

Oysa uluslararası topluluk *"fungibility"* ve buna bağlı olarak "sorumluluk" sorunlarını teknik açıdan değil, ahlâkî ve siyasal açıdan sorgulayacaktı. Özellikle Banka'nın 1947'de Hollanda'ya sağladığı kredi, Banka'yla Birleşmiş Milletler arasındaki gerilimi tırmandırdı. Bazı BM üyeleri, Banka'nın Hollanda Hükümeti'ne iktisadî toparlanma programını yürütmek için gerekli fonları sağlayarak aslında bu ülkeye Endonezya'ya karşı topyekûn bir savaş açma olanağı da tanıdığına işaret ediyordu. Bu karşılıklı suçlama sürecinde Banka ile BM arasında yapılan görüşmeler sonucunda hâlâ tartışma konusu olan bir anlaşma imzalandı. Bu, her ne kadar Banka'yla BM'nin birlikte ve uyumlu bir biçimde çalışması yönünde bir anlaşma olsa da, bir yandan da Banka'ya "gizli" kategorisine girdiğini düşündüğü her türlü bilgiyi saklama hakkı verdi. Bu sayede Banka, "faaliyetlerini düzenli olarak yürütmesini engelleme olasılığı doğurabilecek her türlü" bilgiyi de gizleme hakkını elde etmiş oldu (bkz. Rich 1994). Daha sonra 1966 yılında Banka, BM'in aksi yöndeki isteğine rağmen Portekiz ve Güney Afrika hükümetlerine kredi sağladı. BM'nin yönelttiği sorulara karşılık olarak Kuruluş Anlaşması'na gönderme yapan DB, görev yetki tanımının üye ülkelerin siyasal işlerine karışmayı yasakladığını iddia etti. Bu nedenle Banka'nın BM kararlarını izlemesi "yasal yükümlülüklerine ters düşüyordu" (Shihata 1991: 103). Dahası borç alan ülkelerin siyasal işleri Banka'nın bakış açısına göre ancak sözkonusu ülkenin kredibilitesi açısından anlamlıydı (Shihata 1991: 75). Başka bir deyişle siyaset, Banka söyleminde ancak uluslararası baskılar altında bir yer elde edebildi ve ancak bu ülkelerin finansal açıdan kredibiliteleri bağlamında bir anlam kazandı. Kısacası, bu dönemden başlayarak BM kuruluşlarıyla arasındaki mesafeyi korumaya çalışan Dünya Bankası, bu tür ilişkiler yüzünden büyük bir sabır ve özenle güvenini kazanmaya çalıştığı Wall Street çevrelerindeki konumunun sarsılmasından büyük bir endişe duyuyordu (Mason ve Asher, bkz. Baer 1974: 7). Öte yandan Banka'nın "gizlilik" ve "siyasete karışmama" iddiaları, sorumluluk meselesinin başka bir veçhesini ortaya koyuyordu: Dünya Bankası kime karşı ve ne ölçüde sorumluydu? Bu soruyu son bölümde yeniden ele alacağım.

Üçüncü önemli sorunsa, 1950'lerin sonlarında beliren "negatif net transferler" sorunuydu. Bu DB açısından gerçekten de "varoluşsal" diyebileceğimiz bir nitelik taşıdığı söylenebilir. DB'yla borçlu üyeler arasındaki kayak akışının borçlu ülkeler aleyhine negatif olarak gerçekleşmesi, Banka'nın bu dönemdeki müşteri tabanının gelişmiş ülkelerden oluşan az sayıda ülkeyle sınırlı olmasından

13 Bu arada uzun bir geçmişi olan "proje mi, program mı" tartışmasının da "fungibility" sorunundan kaynaklandığını kaydetmekte yarar var. Banka uzmanları, Banka'dan finanse ettiği projelerin elverişli bir makroekonomik ortamın yokluğunda başarısızlığa mahkûm olduğunu belirtiyorlardı. Bu yüzden Banka'nın tek tek projeler yerine, siyasa paketlerinden oluşan programları desteklemesi gerektiği kanısındaydılar. 1960'lı yıllarda bu sav, Banka'ya yeni katılan iktisatçılar tarafından o dönemlerde projelerin uygulanması düzeyinde egemen olan mühendislere karşı savunuluyordu.

kaynaklanıyordu. 1960'da IDA'nın kurulması bu sorunu nisbeten çözümledi. IDA'nın kuruluş amacı yoksul ülkelere, düşük faizle uzun vadeli kredi sağlamaktı. IDA'nın kurulması, Dünya Bankası'nın geniş altyapı projelerine yönelik kredi sağlayan bir "banka" rolü oynamanın yanısıra uluslararası bir "kalkınma kuruluşu" rolüne de soyunduğu yönünde bir gösterge oluşturuyordu.[14] Ancak, 1970'lerde Banka "Üçüncü Dünya" ülkelerine kredi akışını hızlandırdığında bile negatif net transferler nedeniyle Banka bünyesinde oluşan kuramsal bir "borç verme baskısı" etkisini hissettirmeye devam etti. Mason ve Asher'ın daha o dönemde belirtmiş olduğu gibi, "IDA kredilerinin hacminde ve Banka Grubu'nun azgelişmiş ülkelere verdiği tüm borç ve krediler içindeki oranında daha fazla artış yapılmadıkça Grubun bu ülkelere net kaynak aktarımı büyük olasılıkla negatif olmaya başlayacaktır" (bkz. Rich 1994: 79).

Bu sorun, Banka'nın bir kalkınma kuruluşu olarak konumunu ve meşruiyetini tehdit eden varoluşsal bir krize işaret ediyordu. Daha açık ifade etmek gerekirse, eğer DB uluslararası topluluk nazarında bir kalkınma kuruluşu konumuna gelmek istiyorsa, tanım gereği, verdiği borçların faiz ve anapara ödemelerinden fazlasını kredi olarak üyesi olan ülkelere aktarmak zorundaydı. Aksi takdirde pek çok ticarî bankadan bir olmaktan öteye geçemez, uluslararası konumu da buna göre belirlenirdi. Kısacası, Banka paradoksal bir durumla yüzyüze kalmıştı: Eğer DB kalkınma yardımları alanında uluslararası camiada önsaflara geçmek istiyorsa, Wall Street'e karşı görece mesafeli bir tavır almak ve "bankalık projeler" yaklaşımını yumuşatmak durumundaydı. Daha sonra tartışacağımız gibi, bu paradoks, 1960'lı yılların ortalarına doğru bir ölçüde çözülmeye başladı.

3. "Büyümeyle birlikte yeniden bölüşüm"

3.1. Soğuk Savaş, "Üçüncü Dünya"nın doğuşu ve Dünya Bankası

"Azgelişmiş" dünya 1960'lı yılların başından itibaren hızla genişledi. "Üçüncü Dünya"daki milliyetçi bağımsızlık mücadeleleriyle bu hareketlerin Sovyetler Birliği'nce desteklenmesi, ABD yönetiminin "kuşatma" stratejisini "Üçüncü Dünya"ya yaymasına yolaçtı. 1961'de Kennedy yönetiminin uygulamaya koyduğu *Alliance for Progress* (İlerleme İttifakı), Güney Amerika'ya yönelik 20 milyar dolarlık bir yardım programını hayata geçirdi. Daha sonra bu tür programlar "stratejik" konumdaki başka bölgelerde de yaygınlaştırıldı. İlerleme İttifakı'nın hedefleri, yeni kurulan ülkelerin "Batı yanlısı" hükümetlerine vergi ve toprak reformuyla eğitimden sağlığa bir dizi sosyal yatırımlara girişmelerini teşvik etmek için kal-

14 Dünya Bankası Grubu altındaki diğer kuruluşlardan farklı olarak IDA'nın sermaye payları yoktur. Bu kuruluşun faaliyetleri üye ülkeler tarafından belli aralıklarla ve harcama karşılığı ödenen *(replenished)* gönüllü katkılarla finanse edilir (Sihihata 1991: 11). Dünya Bankası Grubu altında faaliyet gösteren diğer kuruluşlar için bkz. Shihata (1991).

kınma yardımı sağlayarak bir yandan bu hükümetlere meşruiyet dayanakları hazırlamak, bir yandan da bu ülkelerin "modernleşmesini" ve "Batılılaşmasını" hızlandırmaktı (Nathan ve Oliver 1981: 259). Bu siyasanın köşe taşlarından biri, güçlü merkezî kurumların oluşumuna zemin hazırlamaktı. ABD üniversiteleriyle strateji belirleyen kurumlar ekseninde gidip gelen sosyal bilimcilere göre güçlü merkezlerin yaratılması, hızlı kentleşmeyle sağlanabilirdi. Kentleşme ve güçlü merkezlerin oluşumuysa, rasyonel ve verimli norm ve davranış biçimlerinin altyapısını hazırlayacaktı (Bator vd. 1961: 18-19; Huntington 1968: 24).[15]

Hem iktisadî hem de askerî yardım, ABD'nin "Sovyet tehdidinin dünya çapında kuşatılması" stratejisinin başlıca unsurlarını oluşturuyordu. Gerçekten de küresel boyutlarda kavranan bir Amerikan "ulusal savunma" stratejisi, ABD yönetimi ve kamuoyu oluşturucuları açısından en yüksek önceliğe sahipti. Daha 1950'de bir "askerî yeniden silahlanma" siyasası, Atlantik İttifakı (NATO) çerçevesinde, Marshall Planı'nın ardından Avrupa'ya dolar akışının ana rotasını oluşturmak üzere tasarlanmıştı bile. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin atıl kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalan sanayi sektörlerinin başında askerî sanayi ve yan sektörleri geldiği hatırlanırsa, bu "yeniden silahlanma" siyasasının Amerikan ekonomisi için taşıdığı önem daha iyi anlaşılabilir. Ne var ki iktisadî bir çıkış noktasından değerlendirildiğinde silahlanma alanına verilen önceliğin pek de "verimli" olmadığı kısa sürede anlaşılacaktı.[16]

15 İlerleme İttifakı'nda uygulama alanı bulan ABD kredi politikasının başlıca hedefleri, ABD Senatosu için Rostow ve Rosenstein-Rodan'ın da dahil olduğu bir grup stratejist-bilim adamının hazırladığı *The Emerging Nations* başlıklı raporda temellendirilmişti: Birinci hedef, yeni ortaya çıkan ulus-devletlerin bağımsızlığının özellikle "ABD'ye düşman güçlere" karşı korunmasıydı. İkincisi, bu ülkelerde "totaliter denetime başvurmaksızın etkin ve düzenli hükümetlerin" kurulması ve desteklenmesiydi. Üçüncüsü bu devletleri bir yandan "açık toplum ilkelerini benimsemeye" yönlendirmek; diğer yandan "uluslararası iktisadî, siyasal ve toplumsal denetim önlemlerine" katılmaya ve bu alanlarda işbirliği yapmaya teşvik etmekti (Bator vd. 1961: 101-2). ABD yardım politikasının desteklemesi tavsiye edilen modernizasyon stratejisi üç öğeden oluşuyordu: "toplumun beşerî kaynaklarının genişletilmesi; yaygın olarak toplumsal altyapı diye anılan temel ulaşımı, iletişim, sulama ve enerji tesislerini geliştirmek ve tarımsal sektörün radikal dönüşümünü sağlamak" (age: 47). Modernizasyonun ya da Rostow'un deyimiyle "atılımın" ilk aşamalarında "piyasanın mükemmellikten uzak olması" nedeniyle bu etkinlikler, "bir dizi önemli süreç ve ilişkinin yüksek düzeyde hükümetçe programlanmasını ve idaresini" gerektiriyordu (age: 57). Son olarak, dış yardımlar sayesinde sağlanan toplumsal hizmetlere süreklilik kazandırmak açısından kurumların inşa edilmesi de yaşamsal önemi haizdi. Aksi takdirde yardımın sona ermesinden sonra bu tür hizmetlerin kesintiye uğraması, "yükselen beklentilerin" tahmin olmamasından kaynaklanacak bir "yükselen düşkırıklıkları devrimine" yolaçabilirdi (age: 41).

16 Her şeyden önce yüksek düzeyde savunma harcamaları ve askerî yardım ciddi malî bunalımlara ve ödeme dengesi açıklarına yolaçtı. İkinci olarak Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya, iktisadî toparlanmalarını tamamladıktan sonra gümrük duvarlarını indirmedi. Bu, Amerikan şirketlerinin rekabet düzeyini yükseltmek için modernizasyona gitmektense gümrük duvarlarının arkasına geçmek amacıyla yatırımlarını Avrupa'ya kaydırmalarına yolaçtı (Block 1977: 136). Böylece ABD açıkları iyice büyüdü. Üçüncü olarak ABD dışında, özellikle Britanya, Almanya ve Japonya'da oluşan geniş dolar rezervleri bu ülkelerin, para birimlerinin dolar karşısındaki değerini düşük tutma politikası izlemelerine olanak sağladı. Böylece sözkonusu ülkeler ABD karşısındaki ticarî

Sonuçta, bir dolar devalüasyonuna gitmek için Avrupa ülkelerini işbirliğine zorlayamayan ve Vietnam Savaşı nedeniyle enflasyonist baskılarla karşı karşıya bulunan Nixon yönetimi, 1971 yılında Bretton Woods rejiminin yapı taşlarından olan "sabit pariteler" sistemine ve doların altına çevirilebilirliği ilkesine son verdi. Dolar kurunun salınıma bırakılması, enflasyonun yavaşça küreselleşmesine yolaçtı ve bu eğilim, 1973 petrol kriziyle ve uluslararası faiz oranlarındaki yüksek artışlarla doruğa ulaştı.[17] Daha da önemlisi, giderek başedilmez bir hale gelen ABD bütçe ve ödemeler dengesi açıkları, 1960'lı yılların ortalarından başlayarak ABD yönetiminin gelişmekte olan ülkelere yönelik yardımlarını borçla ikame etmesiyle sonuçlandı. Oysa bu ülkeler hem ABD'nin dayattığı kalkınma siyasalarını sürdürmek hem de bu kalkınma planları çerçevesinde alınan daha önceki kredilerin faiz ve anapara ödemelerini yapabilmek için bu yardımlara muhtaçtı. Dahası ABD, yardımlarını Amerikan sermaye malları alımına bağlamış ve borçlu ülkelerin yatırım seçeneklerini kısıtlamıştı. Kalkınma ideolojisinin egemen olduğu ülkelerde uluslararası fonlara duyulan gereksinimin artmakta olduğu bir dönemde ABD'nin dış iktisadî yardımlarda kesintiye gitmesi ve yardım ve resmî borç şemalarında iktisadî ve toplumsal kalkınma hedeflerinin payını en aza indirerek askerî yardımlara ağırlık vermesiyle birlikte Dünya Bankası, 1960'lı yılların ortalarından sonra yavaş yavaş uluslararası kalkınma kredileri akışında ağırlık kazanmaya başladı.

George Woods'un başkanlık yaptığı dönemde (1963-68) Banka, bazı faaliyetlerinin yapısını değiştirmeye başladı. En önemli değişim, Banka'nın tarım ve eğitim alanlarındaki kredi hacminin artış göstermesiydi (Baer 1974: 9). 1968 sonuna gelindiğinde Banka'nın açtığı toplam kredi miktarı, 13 milyon dolara ulaşmıştı. Ancak bunların büyük çoğunluğu hâlâ ileri kapitalist ülkelere sağlanan kredilerden oluşuyordu. 1968'de Dünya Bankası başkanlığına, Vietnam Savaşı sırasında ABD Savunma Bakanı olan Robert McNamara atandı ve 1981 yılına değin bu görevde kaldı. Banka'nın kredilendirme politikası McNamara yıllarında ciddi değişiklikler geçirdi. Birincisi, toplam kredi hacmi kaydadeğer ölçüde arttı. İkincisi, Banka ve IDA borçlarının bileşimi değişti; enerji, taşımacılık ve iletişim gibi geleneksel kredi alanlarının toplam krediler içindeki payı azalırken tarım ve kırsal kalkınma kalemlerinin payı yükseldi. Öte yandan kentsel kalkınmaya yönelik kredilerin payı da artış gösteriyordu.[18]

konumlarını güçlendirdi ve ABD'yle ticaretlerinde devasa boyutlarda ticaret fazlası yaratma imkânına sahip oldular (Block 1977: 197). Bu şekilde ABD'nin Amerikan Doları üzerindeki "seniyorlük hakkı" da sınırlanmış oluyordu.

17 Bretton Woods rejiminin çöküşü hakkında genel bir tartışma için bkz. Gilpin (1987: 134-42) ve Gill ve Law (1988).

18 1968'de 13 milyar dolar olan toplam kümülatif kredi hacmi, 1981 sonunda 92 milyar dolara ulaşmıştı. Bu, Banka ve IDA kredilerinin toplamında beş katlık bir gerçek artış anlamına geliyordu. Geleneksel kredilerin payı 1968'de yüzde 57'den 1980'de yüzde 39'a düştü. Aynı dönemde tarım ve kırsal kalkınmaya yönelik kredilerin payı, yüzde 18'den yüzde 31'e çıktı. Öte yandan kensel kalkınma projelerinin payı, 1972-81 döneminde yüzde 8 civarındaydı (Ayres 1983: 4-7).

Son olarak, Banka'nın örgütsel/kurumsal yapısında da birtakım değişiklikler oldu.[19] Önemli kurumsal yeniliklerden birisi, "Ülke Ekonomik Misyonları"nın yeniden tanımlanmasıydı. McNamara, 1970'de Dünya Bankası'nın yeni ve daha geniş bir Ülke Ekonomik Misyonları programı hazırladığını ilan etti. Bu misyonların görevi, "üye hükümetlere ekonominin tüm ana sektörlerini ve ülke toplumsal çerçevesinin ilgili her yönünü kapsayan genel kalkınma stratejilerinin hazırlanmasında" yardım etmekti (bkz. Rich 1994: 85). Bu ufku geniş misyonlar her ülkeye beş yıllık bir dönem için sağlanacak kredi miktarını da içeren ana planların hazırlanması için çerçeveyi belirleyecek, bu planlar ise Banka tarafından hazırlanacak olan "Ülke Program Raporları"nda belirtilecekti. Bu raporlar, Dünya Bankası'nın en gizli belgeleri arasına girdi. Bazı örneklerde bir devletin bakanları, hattâ Dünya Bankası'ndaki yürütme direktörleri bile bir ülkenin iktisadî kaderini belirleyici önemdeki bu raporlara ulaşma imkânından yoksun olagelmiştir. Banka, ülke program raporları açısından temel bilgi kaynağını oluşturan misyonlarında sözkonusu ülkelerin karar alma yetkisine sahip yerel temsilcileriyle iletişim kurmaktan özellikle kaçındı. Bunun gerekçesi, "perspektif ve nesnelliğin" ancak bir "mesafeyi korumakla" mümkün olabileceği kanaatiydi. Paradoksal olarak "vur-kaç" karakteristiği taşıyan Banka misyonları, çoğu zaman gerçek olamayacak kadar "nesneldi".

Daha önemlisi, Banka'nın doğasından kaynaklanan bir "borç verme baskısı", McNamara yıllarında kurumun içselleştirdiği bir özellik haline geldi. Bu baskı, doğal olarak Banka'nın onayladığı projelerin kalitesini olumsuz yönde etkiledi. Banka'nın açtığı kredi hacminin muazzam düzeylere ulaşması, Banka'nın beş yıllık planlarında her ülke için bir "kredi hedefi" belirlenmesi ve Banka faaliyetlerinin devasa boyutlara varmasına rağmen projelerin hazırlanması ve kredilendirilmesi sürecinde, Banka uzmanlarının deyimiyle, son derece katı bir "otomasyon bandı yaklaşımının" benimsenmesi sorunun gerisinde yatan nedenler arasındaydı. Bu yüzden, bazı gözlemcilere göre, DB artık teknokratik bir kalkınma tasavvuruna göre çalışan alabildiğine kibirli, bürokratik, merkezileşmiş, kapalı ve işletmeci mantığıyla işleyen bir kurum haline gelmişti (Reid 1973, bkz. Baer 1974). Gerçekten de Banka'nın yeni örgütsel yapısı, kalkınma konusundaki Faustgil tasavvuruyla uyum sağlamaya başlamıştı.[20]

19 1968'de 1574 olan Banka üst düzey görevlilerinin sayısı 1981'de 5201 olmuştu. 1970'li yıllarda kurulan yeni birimler şunlardı: Politika Planlama Bölümü (1972), Tarım ve Kırsal Kalkınma Bölümü (1973), Kentsel Projeler Bölümü (1975), Operasyonları Değerlendirme Bölümü (1975) ve Nüfus, Sağlık ve Beslenme Bölümü (1979).

20 Faustgil tasavvur konusunda bir tartışma için bkz. Berman 1988 *(Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor.* Çev. Ü. Altuğ - B. Peker. İstanbul, 1994). Rich (1994) de McNamara dönemini Faustgil tasavvur etrafında tartışmaktadır.

3.2. Kalkınma iktisadı cephesi: Kırsal kalkınma, beşerî sermaye ve yoksulluk

1960 ve 1970'li yıllarda egemen olan kalkınma ideolojisi hem neoklasik iktisat, hem de heterodoks iktisat okullarından gelen karşı saldırılara maruz kalıyordu. Daha önce de belirttiğim gibi, ortodoks kalkınma iktisadının 1960'lı yılların sonlarına doğru karşılaştığı eleştiriler 1950'li yıllarda da mevcuttu. Örneğin Viner, egemen kalkınma modellerinde sanayi sektörüne yapılan vurguyu eleştiriyor ve tarım ağırlıklı alternatif bir strateji öneriordu. Ona göre tarımdaki canlanma, hem kırsal alanda hem de talep yönlü etkileri nedeniyle ekonominin bütününde ortalama gelirlerin yükselmesini sağlayabilirdi (Viner 1970). Viner kalkınma sürecinde devlete atfedilen rol konusunda da hayli eleştireldi. Merkezî hükümetlerin, egemen kalkınma ideolojisinin planlamaya duyduğu iman çerçevesinde varsaydığı gibi, her şeyi bilemeyeceğini ve ekonomi yönetimi için yeterli teknik uzman kadrolardan da yoksun olduklarını vurguluyordu. Bunların yanısıra devlet memurlarının yozlaşması, idarî gecikmeler ve katı bir bürokratik karar oluşturma mekanizması, büyüyen devletlerin en önemli özellikleriydi. Viner'e göre bu sorunlar, merkezî hükümete yüklenen beklentilerle birleştiğinde kişisel yetenekler, üretken etkinlikler yerine resmî makamların manipülasyonu için harcanıyordu (Hunt 1989: 294). Viner, ithal ikameci kalkınma stratejilerini bu gözlemlerden yola çıkarak eleştiriyordu. Viner'ın eleştirinin diğer önemli dayanağı ise, serbest uluslararası ticaretin göreli üstünlük ilkesine dayalı olarak genişletilmesinin iktisadî büyümede oynayabileceği role duyduğu inançtı.

Bauer ve Yamey ise uluslararası ticarette göreli üstünlük teoremiyle "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlayışını birleştirerek geliştirdikleri akıl yürütme tarzını "azgelişmiş" ülkelerin durumuna uyarlıyordu. Neoklasik iktisadın temel varsayım ve önerilerinin azgelişmiş ülkeler için de geçerli olduğu kanısındaydılar (Bauer 1970a).[21] Bauer ve Yamey'in siyasa reçeteleri hayli basitti: Özel sektörün ekonomik rasyonalitesi veri alındığında hükümetlere düşen görev, iktisadî etkinliklerini özel sektörün gelişimi açısından aslî öneme sahip alanlarda yoğunlaştırmaktı. Bu alanlar yasa ve düzenin sağlanması, ulusal savunma, para arzının düzenlenmesi, asgarî eğitim ve sağlık hizmetlerinin sağlanmasıydı. Gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecinin ilk aşamalarındaki deneyimlerini gözönünde bulundurarak, tarım sektörüne anahtar bir rol biçiyorlardı. Kısacası, Bauer ve Yamey iktisadî verimliliğin gelişmesinde serbest piyasanın rolünü vurguluyordu. Dış

21 Bauer ve Yamey'e göre azgelişmiş ülkelerin iktisadî büyüme potansiyellerini belirleyen temel özellikleri bu ülkelerin doğal kaynakları değil, beşerî kaynakları, kurumsal yapı, izlenen siyasalar ve siyasal istikrardı. Dahası, bazı kurumlarla gelenek ve inanışlar kaynakların verimli dağılımını önler nitelikte olsa da, bu kısıtlamalar içersinde üretici ve tüketiciler bu ülkelerde de gelişmiş dünyada geçerli olan iktisadî rasyonaliteye göre davranıyorlardı; yani, kaynaklarını kâr ve yararı en üst düzeye çıkarma amacına göre tashih ediyorlardı. Bauer ve Yamey, küçük ölçekli üreticiler arasında girişimcilik ruhunun ve pozitif tasarruf eğiliminin de varolduğu kanısındaydı (Hunt 1989: 297).

yardımlar konusundaki önerileri ise, uluslararası kredilerin yalnızca kendi önerdikleri reçeteyi benimseyen ülkelere verilmesiydi; mevcut sermayenin en iyi kullanımı ancak bu reçete uygulandığında gerçekleşebilirdi (Bauer 1970b).

Kalkınma iktisadı alanında neoklasik analiz, büyük ölçüde böylesi bir çerçeve içinde evrildi.[22] Başı ve sonu olmayan "devlete karşı piyasa" tartışması da bu bağlamda hükümet ve piyasalara düşen rollerin ne olduğu sorunu etrafında şekillenmeye başladı. Başka bir deyişle "serbest piyasa ruhunun korunması" ilkesi etrafında şekillenen bu tartışma, iki biçimde ortaya çıkıyordu: Birincisi, hükümet siyasalarını nasıl tasarlamalıydı ki, devlet müdahalelerinin piyasada yolaçacağı varsayılan sapmalar asgarî düzeye indirilebilsindi. İkincisi, "minimal devletin" arzulanırlığı bir veriyken, özel sektörün sınırsız bir şekilde büyüyebilmesi için istikrarlı ve teşvik edici bir ortam yaratmak için yapılması gerekenler nelerdi?

Bu tartışma bağlamında örneğin Schultz, "insan sermayesine" yatırım yapılmasının önemini vurguluyordu.Schultz, tarımsal hasılayı arttırmak için "insan sermayesinin eğitim ve öğrenim, iş ve girişim deneyimleri" açısından geliştirilmesi gerektiğini ileri sürüyordu (Schultz 1987: 26). Ona göre çiftçiler verimsiz olduklarından değil, sahip oldukları kaynakların nicel ve nitel kısıtlılığından dolayı yoksuldu. Schultz, reçetesini çiftçilerin de etkin ve iktisadî hesaplar yapan özneler olduğu varsayımına ve tarımsal sektördeki artan getiri oranlarına ilişkin kanıtlara dayandırıyordu. Buradan yola çıkarak iktisadî kalkınma açısından aslî olan iki önkoşul saptıyordu: teknolojik yenilikler yoluyla tarımsal modernizasyon ve yerel koşullara uygun kurumsal bir çerçevenin yaratılması.

Öte yandan Haberler, kalkınma iktisadına uluslararası ticaret kuramının aygıtlarıyla bakıyordu. "İkili iktisadî yapı" *(duoeconomics)* fikrini reddediyor ve "tek bir iktisadın, yani neoklasik iktisadın" var olduğunu savunuyordu. Bu iktisat teorisi, göreli üstünlükler kuramına dayalı uluslararası ticaret kuramı da da-

22 Yalnız neoklasik refah iktisatçıları bir çekince koyuyordu. Bergson'un "toplumsal refah fonksiyonu" ve bunun sağlanmasında hükümetin oynayacağı role ilişkin reddiyesini izleyen neoklasik refah iktisatçıları, hükümetlerin serbest ticaretçi reçetelere katı bir şekilde bağlanmasını sakıncalı buluyordu (Hunt 1989: 299). Arrow, Debreu teoremine göre "yalnızca mekansal ve zamansal karakteristiklerine göre değil, aynı zamanda ticarete konu olacaklarını tasavvur ettiğimiz müstakbel 'doğa durumlarının' niteliğine göre de ayrışan her mal için evrensel piyasaların varolduğu (yeni her 'olumsal' mal için 'tam' bir gelecek piyasalar dizisinin varolduğu) bir durumdu... serbest ticaret koşullarında gerçekleşecek bir denklik Pareto verimliliğine sahip olacaktır... Ancak bu rekabetçi, Pareto verimliliğine sahip denge durumu toplumsal açıdan arzulanır nitelikte optimum gelir dağılımını temin edemeyeceğinden", tüm piyasaların varolduğu tam rekabetçi bir ekonomide bile optimum gelir dağılımının devletin yasama müdahalesiyle temin edilmesi savunulabilir (Lal 1983: 12). Lal, mükemmel rekabetçi piyasa ve dolayısıyla laissez-faire nosyonları ütopya olarak kalsa da, ekonominin sağlığını denetlemek ve gerektiğinde tedavi reçeteleri bulmak açısından bu nosyonların "ideal durum" olarak ele alınabileceğini iddia ediyordu. Lal, buradan yola çıkarak şu savı öne sürmektedir: "başarılabilecek olan, gelir dağılımı kazanımı ve verimlilik kaybının netleştirilmesiyle elde edilecek kazancın en yüksek düzeyde olduğu koşullarla ortaya çıkan 'ikinci en iyi' optimumdur" (Lal 1983: 15).

hil olmak üzere, her yerde geçerliydi (Haberler 1970). Dolayısıyla gizli işsizlik, ticaret hadlerindeki kötüleşmeye ilişkin Prebish-Singer hipotezi, ikili açık modellerine uygun "döviz açığı" gibi ortodoks kalkınma iktisadının temel aldığı tüm varsayımları reddediyordu. Güneydoğu Asya'daki "liberal, piyasa yönelimli" ekonomilerin performansını, bu ekonomilerin başarısının tümüyle neoklasik paradigmaya uygun olduğu ve bu paradigma içinde açıklanabilecekleri iddiasıyla okuyordu. Bu iddiaya göre, dışsal ekonomilerin varlığında bile gelişmekte olan ülke hükümetlerinin zayıf idari yapılarına aşırı yük bindiren, "aşırı vergilendirmeden" ve "iktisadî felâket reçetesi haline gelmiş bulunan" "büyük atılım" türü siyasalarla enflasyonu tırmandırmaktan kaçınmaları gerekiyordu. Haberler'e göre uygulanacak en iyi politika şöyle özetleniyordu: "piyasaları, yani kapitalizmi serbest bırakmalı; piyasalarsa yaptıkları en iyi şeyi yapmalı, yani yeni sanayi dallarını geliştirmeli" (Haberler 1987: 80).

İkinci eleştiri damarını oluşturan ve heteredoks bir bakış açısından gelen reformcu eleştiriler ise, "alt kesimlere doğru yayılmacı" *(trickle-down)* olarak adlandırılan stratejinin varsaydığı gelir dağılımı-büyüme ilişkisine dair faraziyeyi sorguluyordu. Bu stratejiye göre, bir kez "atılım" aşaması kendini besleyen bir büyüme sürecine dönüştürüldüğünde, Kuznets hipotezinde öngörüldüğü gibi, kalkıma sürecinin başlangıç aşamasında gözlenen gelir dağılımının kötüye gidiş süreci büyümenin yararlarının tüm topluma otomatik olarak dağılmaya başlamasıyla birlikte tersine dönecekti. Oysa Adelman ve Morris'in yaptığı olgusal çalışmalar ve benzerleri Kuznets hipotezini doğrularken şu sonuca da varıyordu: Başlangıçta gelir dağılımının kötüye gitmesi ya da sonradan gelir dağılımının iyileşmesi yönündeki yönsemeler kaçınılmaz birer yasa değildi. Çünkü, somut olarak büyümenin yararlarını bölüştürmeye yönelik iç politikaların uygulanmadığı durumlarda büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişki büyük ölçüde uygulanan kalkınma modelinin yapısına bağlıydı (Adelman 1975). Bu araştırmacılar sanayileşmiş ülkelerin tarihsel deneyimleri ve Japonya, İsrail, Güney Kore, Singapur ve Tayvan'da uygulandığını iddia ettikleri "piyasaya dayalı" ve "eşitlenebilir" *(equitable)* büyüme stratejilerini birleştiren politikalardan kalkarak "emek ve yetenek yoğun ihracat mallarına" dayalı bir "ihracata yönelik büyüme" stratejisini savunuyorlardı. Bu, küçük ülkeler için "insan sermayesi yoğun bir gelişme strajisi", büyük ülkeler içinse "iç ekonomiye dayalı" bir büyüme stratejisiydi (Adelman 1975: 71). Adelman, kalkınma sürecinin başlangıcında varlıkların ve fırsatların yeniden bölüştürülmesinin yanısıra siyasal iklimin ve hükümet müdahalesinin önemini vurguluyordu; özellikle de yeniden bölüşüm aşamasından sonra "eşitlenebilir" ve dolayısıyla "sürdürülebilir" bir büyüme sağlamak için eğitime yapılan kitlesel bir yatırımın son derece önemli olduğunu iddia ediyorlardı.

1969 sonrasında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) de gelişmekte olan ülkelerin inkâr edilmesi mümkün olmayan istihdam gereksinimlerine dayalı olarak

benzeri eleştiriler getirdi. 1960'lı yılların ortalarından sonra Birleşmiş Milletler'in çalışmaları da doğrudan ya da dolaylı olarak yoksulluğa ilişkin sorunlara odaklanarak "alt kesimlere doğru yayılmacı" stratejiyi eleştirmekteydi. Örneğin, 1974'te BM "herkes için yaşam kalitesini güvence altına almak adına bütün kalkınma sürecinin amacını yeniden tanımlamak için" bir konferans düzenledi (Ayres 1983: 9). Dag Hammarskjold Vakfı gibi etkili bazı Hükümet Dışı Örgütlenmeler (NGO) de beslenme, barınak, eğitim ve sağlığın yanısıra özsaygı ve katılım hakkı gibi tüm "temel gereksinimlerin" karşılanmasının kalkınma sürecinin odağına yetiştirilmesi gerektiğini savunuyordu (Ayres 1983; Oman vd. 1991). "Temel Gereksinimler Yaklaşımı" olarak adlandırılan bu görüşün savunucularına göre, her ne kadar iktisadî büyüme temel gereksinimlerin karşılanması açısından aslî bir öneme sahip olsa da yoksullukla daha doğrudan ve hızlı sonuçlar doğurabilecek bir tarzda mücadele etmek gerekiyordu. Temel gereksinimler yaklaşımının başlıca önerileri şöyle özetlenebilir: Birincisi, iktisadî büyüme hızlandırılmalıdır. İkincisi, büyüme tarzı, yoksulların üretken kaynaklara erişimini mümkün kılacak biçimde yeniden tanımlanmalıdır (örneğin varlıkların yeniden paylaştırılması, yoksulların temel kamu hizmetlerinden yararlanmasının sağlanması ve kredi kolaylıkları gibi). Üçüncüsü, halkın karar alma sürecine katılımı, kalkınma sürecinin bir parçası olarak güvence altına alınmalıdır. Son olarak, gelişmekte olan ülkelerin performanslarını güçlendirmek için uluslararası ekonomik düzende reform yapılması gerekir. Bu, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen" yönünde bir çağrıydı.[23]

3.3. Bankanın kalkınma stratejisi: "Büyümeyle birlikte yeniden bölüşüm"

"Azgelişmiş" ülkelerin kendilerinden beklenen büyük atılımı umut edilen süre içinde bir türlü gerçekleştirememiş olmaları, Üçüncü Dünya'da işsizlik ve yoksulluğun artışı, bu durumun yarattığı hayal kırıklığı ve ardından gelen yoğun eleştiriler karşısında, McNamara döneminde Dünya Bankası'nın kalkınma söylemi bir ölçüde değişime uğradı. 1970'li yılların başlarında McNamara, kalkınmaya yönelik kredilerin gerekçesinin ahlâkî olduğunu öne sürüyordu. McNamara'ya göre kalkınma yardımları, dünya yoksulları içinde en yoksul olanlara yönelmeliydi. Çünkü aşırı düzeyde yoksulluk ve mahrumiyet artık kabul edilemez bir durum teşkil ediyordu (Maddux 1981: 14).

23 Bu iki eleştiri damarının yanısıra (ve bir anlamda onlara bağlı olarak) 1960'lı yıllarda tarım alanında yaşanan teknolojik dönüşüm de Banka'nın kalkınma stratejisi açısından hayli etkili oldu. "Mucize tohumlar" bu "Yeşil Devrim"in temelini oluşturmuş, pek çok gelişmekte olan ülkede tarımsal modernizasyonu mümkün kılmıştı. Bazı iktisatçılara göre yüksek verimli, arazi tasarrufunu mümkün kılan ve ölçekten etkilenmeyen bu tohumlar, toprak reformu ve kırsal kurumların dönüştürülmesine alternatif teşkil ediyordu. Çünkü bu iki konu, kırsal kalkınma stratejileri açısından siyasal duyarlığı olan, hayli çetrefilli sorun alanlarının başında geliyordu (örneğin bkz. Laar 1976; Balogh 1978).

Dünya Bankası 1974'te *Büyümeyle Birlikte Yeniden Bölüşüm* (BBYB) başlıklı bir rapor yayımladı (Chenery vd. 1974). Burada, gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun hafifletilmesi konusunda genel bir stratejik çerçeve çizilmeye çalışılıyordu. Raporda "mutlak yoksulluk"la "görece yoksulluk" arasında temel bir ayrım yapılıyordu. McNamara, mutlak yoksulluğu şöyle tanımlıyordu: "salgın hastalıklar, okuma yazma bilmemek, kötü beslenme ve sefaletin kurbanlarını temel insanî gereksinimlerden bile yoksun bıraktığı ölçüde aşağılayıcı bir yaşam koşulu" (Maddux 1981: 20). Rapordaki tanıma göre mutlak yoksullar, gelişmekte olan ülkelerde yaşayan ve "keyfî olarak çizilen ve aylık gelir itibariyle 1971 fiyatlarıyla 50-75 dolar arasında belirlenen 'yoksulluk çizgisi'nin altında kalan" insanlardı (Chenery vd. 1974: 10).[24] Buna karşılık "görece yoksulluk", farklı gelir gruplarının toplam gelir içindeki paylarının, nüfus içindeki paylarından ne ölçüde farklılaştığını gösteriyordu.

Banka'nın yaklaşımı açısından yoksulluğun hafifletilmesi, "mutlak yoksullukla mücadele" anlamına geliyordu; yani "düşük gelir gruplarının gelirlerinin düzeyi ve bunun arttırılması" temel sorundu. "Mutlak yoksullar"ın durumu dışında kalkınmanın bölüşüme ilişkin sonuçları ise Banka açısından pek önemli değildi. Banka'ya göre mutlak yoksulluk ahlâkî bir zeminde kabul edilemez bir durumdu; ama görece yoksulluk, yani basitçe eşitsizlik, bireyler arasındaki "doğal" farklara dayalı tarihsel bir olguydu. Banka, Kuznets hipotezini de benimsiyordu: Kalkınma süreci ilk aşamalarda ciddi bir toplumsal eşitsizlikle paralel gitme eğiliminde olacak, bu eğilim ancak kalkınma sürecinin ileri aşamalarında tersine dönecekti. Buna karşılık bu hipotez, "değişmez bir yasa gibi algılanmamalı"ydı (Ahluwalia vd. 1978: 15). Banka'ya göre eşitsizliğin derinleşmesine katkıda bulunan etkenlerden biri üretken zenginliğin başlangıçtaki dağılımı, diğeri ise kurumsal ve siyasal çerçevenin ekonominin çağdaş, kentsel sektörleri lehine örgütlenmiş olması, yani sermaye-yoğun bir üretim tarzının desteklenmiş olma-

24 Dünya Bankası'nın yoksulluk tanım ve ölçümlerinin temelinde, yoksulluğa ilişkin tüm tanımlamaların kaçınılmaz olarak keyfî ve göreceli olmak zorunda olduğu savı yatmaktadır. Banka'ya göre yoksulluğun boyutlarını ölçme uğraşı açısından önemli olan, "tüm ülkelere uygulanabilecek genel geçer bir yoksulluk eğrisi çizmektir", yoksa yoksul grupların yaşam koşullarını toplumsal olarak kabul edilebilir yaşam standartlarıyla tartan ölçümler yapmak değil. Çünkü Banka'ya göre toplumsal olarak kabul edilebilir yaşam standartları ülkeden ülkeye ve dönemden döneme değişiklik gösterir; ölçüt alınması gereken standartların düzeyi hep tartışmalı olmuştur. Bununla birlikte, Banka uzmanlarına göre, "bir yoksulluk hattının çizilmesi, uluslararası politikalar geliştirebilmek için yararlı bir taban sağlar. Böyle bir taban sağlama amacı açısından bakıldığında, tercih edilen mutlak yoksulluk düzeyinin muhafazakâr olması ve kabaca tüm ülkelerde mukayese edilebilir olması ve yoksulluk hattının minimal düzeylere göre birtakım nesnel ölçütlere dayanmasından daha önemlidir" (Ahluwalia vd. 1978: 5). Banka'nın bu konumu McNamara yıllarından beri değişmemiştir. yapılan tek değişiklik, yoksulluk hattının günde 1 dolarlık bir gelir düzeyine çekilmesi olmuştur (örneğin bkz. DB 1990a). Oysa Banka uzmanlarının da çok iyi bildiği gibi, bu keyfî yoksulluk hattının temelini oluşturan gelir düzeyini günde 2 dolara çıkarmak, dünya çapındaki yoksulların sayısını yaklaşık 300 milyondan 1 milyara çıkarmak anlamına geliyordu (bkz. DB 1993).

sıydı. Burada ironik olansa, Dünya Bankası'nın 1970'lerde eleştirmeye başladığı bu çerçeveyi neredeyse kuruluşundan bu yana Üçüncü Dünya ülkelerine dayatıyor olmasıydı.

Bu yeni stratejisi çerçevesinde Batı'nın temel kaygısı, yoksulluğun hafifletilmesine yönelik çabaların büyüme hedefiaçısından ket vurucu olup olmayacağıydı. Rapora göre yüksek büyüme oranlarının görece eşitliğe ters etki yaptığı yönünde kanıt yoktu; dolayısıyla büyüme ve eşitlik hedefleri arasında bir çatışma olmayabilir ve yoksullara yönelik projeler bu iki hedefi uzlaştırabilirdi. Alt gelir gruplarının refahını arttırma sorununda dört yaklaşım gözönünde bulunduruluyordu. Gayrısafi millî hasıla artışını en üst düzeye çıkarmak; yatırımları yoksul gruplara yöneltmek; gelir ya da tüketimi yoksul gruplara paylaştırmak ve nihayet, mevcut varlıkları yoksul gruplara aktarmak. Birinci strateji konusunda Banka şu savı ileri sürüyordu: Uluslararası ortamda ciddi bir değişiklik olmadığı, yani uluslararası ticaret esaslı bir şekilde serbestleştirilmediği ve yoksul ülkelere yönelik "ödünleyici" *(concessional)* krediler arttırılmadığı sürece, tasarrufları ve kaynak kullanımında verimliliği arttırmaya yönelik iç siyasal düşük gelirli ülkelerin büyüme düzeyini hızlandıracaktır (Ahluwalia vd. 1978: 36). Üçüncü strateji "siyasal açıdan uygulanamaz"dı ve gelir düzeyi yüksek sınıfların daha yüksek tasarruf eğilimi olduğu varsayımına dayalı olarak büyüme açısından sakıncalı bulunuyordu (Ahluwalia vd. 1978: 40). Daha çok toprak reformu meselesine odaklanan dördüncü strateji "siyasal fizibilite" sorunun aşılabildiği yerlerde tavsiye ediliyordu. Bu alternatifler arasında ikincisi en uygun strateji olarak görülüyordu. Dolayısıyla BBYB stratejisi, mutlak yoksulların refa düzeyini yükseltmek için üretkenliklerini, yani üretim ve gelir düzeylerini arttırmak gerektiğini ima ediyordu. Bu stratejinin anahtar öğeleri, yoksul grupların uygun bir şekilde saptanması ve hedeflenmesiydi. Yoksulluk, özde kırsal bir olay olarak görülüyordu. Dolayısıyla Banka'nın yoksullara yönelik programları da kırsal bölgelere yöneldi (bkz. Maddux 1981: 24-25).

Bazı gözlemcilere göre Banka'nın yoksullara yönelik yaklaşımında kavramsal düzeyde ciddi sorunlar vardı. Birincisi, her ne kadar Banka, üretken varlıkların kalkınma sürecinin başlangıcındaki dağılım örüntüsünün eşitsizliği arttıran önemli bir etken olduğunu kabul ediyorsa da, sorunu yine "yoksulluğun kısır döngüsü" çerçevesinde tanımlıyordu: İnsanlar yoksuldu, çünkü işsizlerdi, çünkü üretken değillerdi; üretken değillerdi, çünkü yoksullardı. İkincisi, Dünya Bankası, önerdiği yeniden bölüşüm stratejisini yaşama geçirme imkânı verecek siyasal bir kuramdan yoksundu. BBYB yaklaşımının özündeki siyasal yargı, zengin kesimler nezdinde genel sermaye stokları ve toplam gelir artışı üzerinden yapılacak bir yeniden bölüşümün, bizatihî mevcut varlıkların yeniden dağılımını öngören doğrudan transferlerden daha az düşmanlık yaratacağıydı (Chenery vd. 1974: 52). Dolayısıyla Dünya Bankası açısından yoksullara yönelik stratejiyi uygulayabilmesini mümkün kılacak temel faktör, iktidarı ele geçirebilecek du-

rumda olan ve bu tür stratejilerden yarar bekleyecek "çıkarlar arasında bir koalisyonun ortaya çıkması" olacaktı. Bunun dışında Banka açısından "siyaset" sadece "borç alan ülkede yeni bir aktörün kurulması ya da dinamik olmayan bir aktörün yerini dinamik bir aktörün alması, ya da Banka'nın temin ettiği kıt kaynaklar etrafındaki bürokratik anlaşmazlık ve rekabet" anlamına geliyordu (Ayres 1983: 56). Banka'nın siyaseti ne denli kısıtlı ve olumsuz bir şekilde anladığı düşünülürse, yoksullara yönelik yaklaşımının da o ölçüde pragmatik ve iradeci olması kaçınılmazdı. Dahası, Banka'nın kalkınma yaklaşımının ardındaki iktisadî model de ne toplumsal ne de siyasal sorun alanlarına hitap edebilecek yeterlikteydi. Aktarılan modelin akıl yürütme tarzı içinde, büyümenin gelir dağılımı üzerindeki etkileri ya büyüme süreci açısından dışsal olarak değerlendirilir, ya da büyümenin bir yan etkisi olarak görülür. Dolayısıyla "alt kesimlere doğru yayılmacı" stratejinin kendisi, daha başlangıçta Banka'nın yoksulluğa ilişkin kaygılarıyla uyumsuzdu.[25]

Banka'nın yaklaşımı çerçevesinde yoksullara yönelik faaliyetlerinin pratik sonuçları nelerdi? Banka dışından gelen eleştirileri bir yana bırakırsak, Banka Faaliyetlerini Değerlendirme Dairesi (OED) bile sonuçların tatmin edici olmadığı kanısındaydı.[26] OED'ye göre başarısızlığın başlıca nedenleri, "projeleri hızla uygulamaya koyma konusundaki ısrar, proje aslaklarının katılığı ve kredi alan ülke dışından sağlanan hizmetlere aşırı bağımlılık" olarak belirleniyordu (Dünya Bankası 1988b: 35). Başarılı örneklerse "özerk kitle örgütlerinin katılımı, projelerden yararlananların katılımı için bir çerçeve oluşturulması, teknolojinin sosyoekonomik ortamla uyumu ve projelerin halihazırda varolan yapılar üzerine

25 Her ne kadar kalkınma tanımı yoksulluk sorununa ilişkin kaygıları da içerecek biçimde genişletildiyse de, Dünya Bankası'nın oluşturduğu çerçevenin temel varsayımları değişmedi. Banka yaklaşımının odağında yatan gelir yoğunlaşması, genel tasarruf oranı, göreli tasarruf eğilimleri ve büyüme arasında varsayılan ilişki tarzı, daha önceki bölümde özetlediğimiz kapsamda aynı kaldı. 1960'lı yıllarda ikili açık modellerin DB modeline geliştirilmesiyle ikinci bir kuramsal yapı taşı daha eklenmişti. İkili açık modelleri, tasarruf kısıtına ek olarak bir "döviz (ya da ticaret) açığı" olasılığını ekliyordu; bu tür açıklar, iktisadî büyüme üzerinde ayrı ya da bağımsız bir kısıtlayıcı olarak işleyebilirdi. İkinci bir açık türünün eklenmesinin gerekçesi şuydu: "gelişmekte olan ülkeler" iç tasarrufların takviye edilmesinin yanısıra ithalatlarını finanse etmek için de dövize ihtiyaç duyabilirdi (Tarp 1993: 84).

26 OED'nin yayımlanmamış bir çalışmasına göre 1961-1975 arasında onaylanan projelerden ödeme döneminde başarılı görülen 27 tarımsal projenin ancak dokuzu uzun dönemde sürdürülebilir nitelikteydi; on tanesi tümüyle başarısız oldu ve sekizi marjinal ya da belirsiz sonuçlara yolaçtı (DB 1988a: 35). Aynı OED çalışması, başarısız olan on projeden dokuzunun Afrika'da olduğunun da altını çiziyordu. 1989'da yayımlanan bir OED yıllık sonuç değerlendirme raporuysa çoğu 1975-82 arasında onaylanan 82 tarım projesini incelemişti. Raporun ulaştığı sonuca göre, projelerin yaklaşık yüzde 45'i, Dünya Bankası'nın sapladığı ekonomik getiri oranlarına, yüksek maliyet ve zaman aşımından kaçınma ve yoksullara ulaşma ölçütlerine göre başarısızdı (Rich 1994: 97). Rich, bunlara ek olarak Banka uzmanlarının tavsiyelerine aykırı olarak onaylanan çok sayıda projeyi örneklemektedir. Banka yönetimi, kendi uzman ve danışmanlarının tavsiyelerini görmezden gelmenin ötesinde, bu kişilerin verdiği bilgileri ya rafa kaldırıyor ya da çarpıtarak kullanıyordu (age: 93).

inşa edilmesi" gibi etkenlere bağlıydı. Aynı değerlendirme raporunda Banka'nın borç verme yönünde içsel bir baskı altında olmasının, projeleri "içine önemli önemsiz her şeyin tıkıştırıldığı bir yamalı bohça haline getirdiğine" işaret ediliyordu (Dünya Bankası 1988b: 26). OED raporunun vardığı en çarpıcı sonuç ise şuydu:

> "Pek çok örnekte, ... özellikle Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde kırsal kalkınmaya yönelik krediler açısından belirleyici olan kredi talebi değil arzdı; makul stratejiler, gerçekçi ve iyi hazırlanmış proje önerileri yerine, ayrılmış proje kotaları ve keyfî hedef ölçütlerini karşılama gereksinimiydi. Dahası, Banka'nın daha baştan riskli deneyler olarak tanımlanan projelerde bedelin Banka tarafından değil de borçlu ülkelerce ödeneceği gerçeğini gözden kaçırdığı anlaşılıyor." (Dünya Bankası, OED 1988a: xviii).

Kısacası Banka'nın kalkınma projeleri alanında hayli tartışmalı bir performans sergilemiş olmasının önemli nedenlerinden biri yoksulluğun kavramsallaştırılmasıyla ilişkiliydi. Bir diğer neden, Banka'nın yapısal katılığıydı. Banka'nınfazlasıyla merkezî ve bürokratik iş görme tarzı, kalkınma sürecinin karmaşık yapısına uygun değildi. Yine yapısal bir neden, teoriyle pratik arasındaki uçurumun Banka'nın araştırma ve alan çalışması yapan birimleri arasındaki çatlakla besleniyor olmasıydı. Alan çalışmalarından sorumlu operasyon birimleri, çoğunlukla mühendislerden oluşuyordu. Bu "mühendis-ekonomist" ikileminin ötesinde ekonomistlerin neoklasik gelenekten fazlasıyla etkilenmiş olması da ayrı bir sorundu.[27] Bu genel çerçeve içinde Banka'yı hem kredi sağlayan hem de borç alan ülkelerin gözünde meşrulaştırma gereksinimi, Banka'nın, kendini kurumsal bir "borç verme baskısı" olarak ortaya koyan "varoluşsal" bunalımını derinleştiriyordu. Öte yandan bu kredi sağlama baskısı altında Banka'nın hızla büyümesi kaçınılmazdı. Banka'nın büyümesiyse meşrulaştırma bunalımını kısır bir döngü içinde daha da derinleştiriyordu. Kısacası Banka, McNamara döneminde giderek daha da sorunlu bir "devasa kuruluş" haline gelmekteydi. İşte bu Dünya Bankası 1980'lerden başlayarak borçlu üye devletleri "küçülmeye", "ademi merkeziyetçiliğe", "şeffaflığa" ve kamuoyuna karşı "hesap vermeye" davet ediyordu.

27 Ayres, Banka uzmanlarıyla yaptığı görüşmelere dayanarak, uzmanların çoğuna göre Banka'nın kalkınma yaklaşımının yansız olduğunu ve salt teknokratik açıdan uyumlu bir şekilde düzenlenebilecek ve her türden iktisadî sistemde kolaylıkla uygulanabilecek "makûl iktisadî ve finansal yönetim"in geliştirilmesini içerdiğini belirtir. Banka'yı çevreleyen bu pozitivist yaklaşım, ilk yıllarda Banka Başkanının iktisadî danışmanlığını üstlenen Irving S. Friedman'ın sözlerinde en iyi ifadesini bulur. Friedman'a göre IMF ve DB, "özgül ve iyi tanımlanmış amaçların gerçekleştirilmesi için kurulmuştur. Bu amaçlar şunu açıklıkla ortaya koymaktadır. Eğer bu iki kurum gereğince çalışacaksa, uluslararası sorumlukları altındaki özgül alanlarda iktisadhi kararlar almalı ve bu iktisadî kararlar nesnel iktisadî tahlillere dayanmalıdır. Bu kurumlar, orijin itibariyla... siyasal örgütler olarak değil, teknik kurumlar olarak kurulmuştur. Daha başlangıçtan itibaren karar alma sürecinin temelinde bilimsel iktisadî çalışmaların olması gereği vurgulanmıştır" (1968: 2).

4. 1980'li yıllar: "Yapısal uyumla birlikte eşitlenebilir ve sürdürülebilir bir büyüme"

4.1. Uluslararası ortam

1970'li yılların sonlarına değin iktisadî kalkınmanın temel lokomotifi, sanayileşmiş ülkelerde toplam talebin genişletilmesi, sanayileşmemiş ülkelerdeyse ithal ikameci stratejilerdi. Kalkınmakta olan ülkelere yönelik çoktaraflı krediler, özellikle de uluslararası ticarî bankalardan sağlanan kredilerin arttırılması ve uluslararası ticarette petrol dışı birincil ürünlerde yaşanan kısa süreli patlama, gelişmekte olan ülkelerin ithal ikameci stratejilerini finanse etmelerini bir süre için mümkün kılmıştı. Ne var ki 1971 yılında ABD'nin Bretton Woods parasal rejiminin dayanaklarından biri olan sabit pariteler sistemine tek taraflı olarak son vermesi, 1973 petrol bunalımıyla tebarüz eden küresel bir enflasyon sürecine ivme kazandırdı (Drainville 1995). Bu süreçte yoğunlaşan enflasyonist baskılar da monetaristlerin savlarını güçlendirmeye yaradı. Kredi veren bankaların bulunduğu ülkelerde yeni muhafazakâr hükümetlerin işbaşına gelmesiyle birlikte, monetarist reçetelere uygun olarak, enflasyonla mücadele adına daralmacı para ve maliye politikaları uygulamaya kondu. Böylece reel faiz oranları hızla tırmandı. Bu gelişme, borçlu ülkelerin faiz ödemelerini muazzam bir yük haline getirdi.[28] Bütün bunlara ek olarak, 1979-80 yıllarında petrol fiyatlarında yaşanan ikinci şok dalgası, uluslararası ticaret hacminin daralması, petrol dışı birincil ürünlerin uluslararası piyasalardaki göreli fiyatlarının düşmesi ve nihayet ticarî kredilerin yanısıra resmî kredi ve yardım düzeylerinin hızla gerilemesi, Üçüncü Dünya ülkelerinde uygulanan ithal ikameci stratejilerin tıkanması sonucunu doğurdu. Dış yardımların kalkınma sürecindeki rolü konusunda hayli iyimser bir havanın estiği ve faiz oranlarının negatif olduğu bir dönemde değişken faiz oranları üzerinden borçlanmış olan Üçüncü Dünya ülkeleri, 1980'li yılların başlarında yüzeye çıkan muazzam bir borç kriziyle yüzleşmek durumundaydılar.

Bu dönemde borç veren ülke hükümetlerinin ve uluslararası finans çevrelerinin başlıca kaygısı, "azgelişmiş" ülkelerin borçlarını ve faizlerini ödeyebilme kapasitesiydi. Amaçlanan, borçlu ülkelerin ödemeler dengesi sorunlarının, birincil ürün ihracatçıları arasında OPEC tarzı karteller kurulmasına izin verilmeksizin düzeltilmesiydi. Çünkü yaşanan ağır sorunlar karşısında, azgelişmiş ülkeler arasında "sistemden kopma" ya da korumacı politikaların gelişmesi yönünde eğilimlerin belirmesinden kaygılanılıyordu.

28 1982'de "gelişmekte olan ülkeler"in ödemesi gereken toplam faizler, 66 milyar dolar tutarındaydı. Bu ülkeler için borç ödemeleri-GSMH orantısı, 1979'da % 19.3'ten, 1982'de % 24.9'a çıktı. Aynı dönemde borçların ihracat gelirlerine oranı % 84'ten % 109'a, faiz ödemelerinin ihracata gelirlerine oranı % 15'ten % 20'ye yükseldi (DB 1987: 30).

1980'li yılların başlarında Dünya Bankası'nın söylemi, "yapısal uyum" terimi etrafında şekillenmeye başladı. Banka, bu söylem içinde siyasa uygulamalarına yönelik koşullara ağırlık vermeye başladı. Sözü edilen söylemsel kaymayı ve "yapısal uyum" söyleminin giderek ağırlık kazanmasını mümkün kılan birbiriyle ilişkiliüç etken vardır. Birincisi, yukarıda kısaca değindiğimiz dünya çapındaki iktisadî bunalım ve "azgelişmiş" ülkelerin yaşadığı borç bunalımı, hem uluslararası iktisadî örgütler, özellikle IMF ve Dünya Bankası, hem de borç veren ve borçlanan ülkelerin hükümetleri açısından, kalkınma alanında geçerli olan yaklaşımların yeniden değerlendirilmesi gereğini dayatmaktaydı. İkincisi, bu durum ABD, Britanya ve Almanya'da yeni muhafazakâr (ya da yeni liberal) siyasal programların iktidara gelmesiyle çakışmıştı. Son olarak, neoklasik iktisat ve "Yeni Siyasal İktisat" (YSİ) olarak adlandırılan okul, akademik çevrelerde geniş bir kabul görmeye başlamıştı. Sonuçta, siyasal ve akademik atmosferdeki değişikliklere koşut olarak Banka'nın bilgi üretim mekanizmalarında yaşanan değişim de Banka'nın "kalkınmakta olan" ülkelerin sorunlarına koyacağı teşhislere yeni bir yönelim verecekti.

4.2. Yeni Siyasal İktisat (YSİ)

Uluslararası ortamda 1970'lerin sonlarında egemen olan kalkınma söylemi tükenirken, Biersteker'in deyimiyle, "yeni fikirlere karşı bir açılış" yaşanıyordu (1992: 123). YSİ, bu "yeni" fikirleri kapsayan bir şemsiye terim işlevi gördü. Aslında 1970'lerden beri hem akademide hem de kamuda "doğru" iktisadî kuramın nasıl olması gerektiğine ilişkin söylem çerçevesinde dolaşımda bulunan bu iktisadî görüşler, neoklasik kuramı güçlendiren bir tarzda yeniden konumlandılar.

YSİ'nin, ya da Meier'in deyişiyle "neoklasik iktisadî siyaset kuramının" başlıca parametreleri asgarî devlet, anti-enflasyonist siyasalar ve ticaretin serbestleştirilmesiydi. Bu bileşim, "fiyatlarınızı düzeltin" önerisinin başka bir öneriye birleştirileceğini de haber veriyordu: "siyasalarınızı düzeltin" (Meier 1991: 4). Başka bir deyişle fiyatların "doğru" düzeylere gelmesi için nasıl piyasada belirlenmesi gerekiyorduysa, siyasaların "doğru" yöne girmesi piyasaya tâbi olmaları anlamına geliyordu. YSİ savunucularının bakış açısından siyasaların vurgulanması, devletin iktisadî alana "içsel" bir değişken olduğunun kabulü demekti (Srinavasan 1985). Dolayısıyla klasik siyasal iktisadın doğuşundan bu yana egemen iktisadî söylemde iktisatla siyaset arasında koparılmış olan bağlantı yeniden kuruluyordu. YSİ'nin ana ekseni, görünüşte kalkınma iktisadının geleneksel imanının başaşağı edilmesiydi: Kalkınma iktisadında "kamu çıkarının iyi niyetli koruyucusu" ya da "refahı en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen iyi" devlet, "negatif" devletle yer değiştiriyordu ki, bu da YSİ'nin neoklasik iktisat söyleminin çerçevesi içinden konuşmasına epeyce uygundu (Findlay 1991: 21; Grindle 1991: 43).

Bu "negatif" devlet, ilkin kamusal tercihler okulunda yeralan teorisyenlerce, neoklasik moelin temel önermelerine dayanan bir siyasal davranış kuramı oluşturarak kavramsallaştırılmıştı.[29] Bu geleneği izleyen YSİ kuramcılarına göre, devletin büyümesi zorunlu olarak kamu kaynaklarının "siyasal açıdan akılcı, ama iktisadî açıdan akıldışı" bir biçimde dağılmasına yolaçıyordu. Siyasal akılcılık, iki temel nedenle iktisadî akılcılıkla çelişiyordu: Birincisi, siyasal akılcılık doğrultusunda hareket eden aktörler, "rantlarını" en üst düzeye çıkarmaya uğraşan bencil kollektif aktörlerdi; oysa iktisadî rasyonalitenin aktörleri, rekabete dayalı olarak işleyen pazarda "kâr ve yararlarını" en üst düzeye çıkarmaya uğraşan bencil aktörlerdi. İkinci olarak, devletin komutası altındaki kaynaklar ve bunların tahsis edilme biçimi, özü itibarıyla rant elde etmeye yönelik ve üretken olmayan bir rekabete yolaçıyordu (Grindle 1991: 44-46). Başka bir deyişle, kaynakların optimal dağılımı açısından ortaya çıkan sonuçlara göre biri olumlu, biri olumsuz iki aktör tiplemesi temel alınıyordu: Bu aktörlerden biri egemen, rasyonel ve kendi çıkarlarını hesaplayarak davranan "iktisadî insan", diğeriyse fırsatçı, rasyonel ve rant arayışında olan "siyasal insandı". İktisadî insanın kendi çıkarları temelinde yürüttüğü etkinlikler, bilincinde olmaksızın, "yansız" piyasa sisteminin (Smith'in "görünmez eli") dolayımıyla toplumun refahının optimize olmasıyla sonuçlanırken, siyasal insanın rant kollayan etkinlikleri 'yanlı" bir siyasal sistemin (YSİ'nin "görünen demir ökçesi") işleyişi aracılığıyla toplumun kaynaklarının ziyan edilmesiyle sonuçlanıyordu.

Anne Kruger'in deyişiyle, devlet destekli büyüme stratejileriyle kendini ele veren, "parazit" devleti belirleyen özellikler şunlardı: Ulusal para biriminin yabancı para birimleri karşısında aşırı ve yapay değerlenmesinde direnilmesi; kaynakların bürokratik yollardan tahsil edildiği, aşırı müdahale gören piyasalar ve nihayet geniş, etkin olmayan bir bürokrasinin varlığı. Parazit devletin başlıca kaygısı kendi denetimindeki zenginliğin büyüklüğüydü ve hazinesi iktisadî kalkınma pahasına büyütüyordu (Grindle 1991: 50). YSİ kuramcılarının eleştirdikleri ithal ikameci stratejiyi aşmak için önerdikleri çözüm ise, devleti, bu stratejiden yararlanan rantiyeleri caydıracak ölçüde küçültmekti.

YSİ yaklaşımı, normatif bir varsayıma dayanıyordu: Arzu edilen, "yansız", yani "bazı gruplara farklı avantajlar sağlamayan" bir devlet yapısıydı (Srinavasan 1985: 43). Bunun altında yatan varsayımlarsa şöyle açıklanabilir: Rant peşindeki kesimleri devreden çıkarmak için yapılması gereken devletin denetimi altındaki kaynakların azaltılmasıdır. Devletin küçülmesi, rant elde etmeyi hedefleyen etkinliklerin kapsamını daraltacaktır. Bu yüzden "yansız" devlet, tanım gereği "minimal devlet"le çakışır. Bu anlamda ancak "yansız" ve "küçük" bir devlet piyasanın belirleyici olduğu bir süreçte kaynakların en verimli ve etkin yönde dağılımını mümkün kılabilir. Bu yaklaşıma göre devlete uygun rol alan, toplum

29 Kamusal tercihler kuramının gelişimi çerçevesinde yapılan ilk çalışmalardan biri için bkz. Buchanan ve Tullock (1965).

içindeki oyunun kurallarını belirlemek ve kollamakla, yani kişi ve mülkiyet haklarını yasama yoluyla tanımlamak ve korumak, gönüllü olarak yapılan özel sözleşmelere yaptırım gücü vermekle sınırlıdır (North 1981). YSİ açısından ideal olan, mülkiyet hakları sisteminin oluşumunu piyasaya bırakan bir devlettir. Bu alanda devlet müdahalesi, yine kıt kaynakların ziyan olmasına yolaçar (Medema 1991). Buna karşılık bazı katkıları YSİ yaklaşımı içinde değerlendirilmiş olan Douglas North gibi daha tarihsel yönelimleri olan Yeni Kurumsalcı iktisatçılar, piyasanın, devlet tarafından oluşturulan bir mülkiyet hakları ve sözleşme sistemi olmaksızın varolamayacağını göstermiştir (North 1981). Toplum sözleşmesi kuramından yola çıkan neoklasik bakış açısına göre, devletin işlevi yasa ve düzeni uygulamaktır. Yeni Kurumsalcı iktisatçılara göre ise buna bir de yasa ve düzenin bizatihî kurulmasını eklemek gerekir. Dahası, Yeni Kurumsalcılar açısından asıl sorun devletin büyüklüğü ya da küçüklüğü değildir. Sorun, kalkınma sürecinde devletin gerektiğinde oyunun kurallarını değiştirebilme "kapasitesi"ne sahip olup olmadığıdır. Yeni Kurumsalcılara göre devletin yansızlığı da bu kapasiteyle bağlantılıdır.

Öte yandan YSİ yaklaşımına göre kalkınma, refah artışıyla eşanlamlıdır. Refah artışıysa, ancak refah teorisinin mantığını izleyerek mümkün olabilir (bkz. Lal 1983: 14-16). Başka bir deyişle kalkınma, ancak iktisadî mantığın, özellikle de refah kuramı mantığının siyasal mantığa egemen olduğu yerde mümkündür. Fakat bunun gerçekleştirilebilmesi için iktisadî ve siyasal mantık arasında bir asimetrinin varolması zorunludur. Bu asimetrinin örtük anlamı şudur: Temsilî siyasal aktörlerin ya da devlet içindeki faillerin ufkunun, iktisadî alandaki temsilî bencil failin ufkundan daha geniş olması gerekir. Daha açık konuşmak gerekirse, YSİ, siyasal aktörlerin refah kuramını ve genel içerimlerini bildiklerini varsaymak (ya da temin etmek) zorundadır. Bunun yanında YSİ, sözkonusu aktörlerin (toplumun genel refahını optimize etmek" kaygısıyla hareket ettiklerini varsaymak, ya da güvence altına almak durumundadır. Ancak bu koşulların yerine getirilmesiyle YSİ'nin arzuladığı "yansız" ve "küçük" devlete ulaşmak mümkün olabilir (bkz. Lal 1983: 79).

Burada açık bir paradoks var elbet: YSİ'nin siyasal arenada rant peşinde koşan kolektif aktörlerinden yola çıkıp yine "kamu çıkarının iyi niyetli koruyucusu", refahı optimize etmeyi amaçlayan "iyi devlete" varıyoruz. Fakat bu kez Lal'ın geleneksel devlet kuramlarını eleştirirken söylediği gibi "her şeyi bilen", "her şeye kadir" ve "iyi niyetli" bir merkezî otoritenin varlığını örtük olarak varsaymaksızın (Lal 1983: 74). Bunun yerine, refah kuramına iman eden ve "her şeyi bilen" uzman iktisatçıların varlığını ve iktidarını varsayıyoruz. Öyleyse YSİ'nin örtük çözüm önerisi bu iktisatçı/teknokratları tartışmasız hükümet edebilecekleri bir iktidar koltuğuna oturtmaktır. Özetlersek, YSİ'nin çerçevesinden yola çıkarak iki genel sonuca varmak mümkündür: Birincisi, "esas" ya da "yansız" siyasî alanı devlet kaplamıştır. İkincisi, bu dar tanım içinde bile YSİ'nin

küçültülmüş devleti "aydınlanmış/hidayete ermiş uzmanlardan" ya da teknokratlardan oluşuyor olmalıdır.

Sonuç olarak, YSİ'nin gelişimiyle neoklasik iktisat teorisi, siyasal alanda "parazit" devlet ve rantçı davranış kuramlarıyla takviye edilmiş bulunuyordu. İşte bu bileşim, Dünya Bankası'na hem "gelişmekte olan" ülkelerin sorunlarını teşhis etmekte kullanacağı tahlil aygıtlarını, hem de bu sorunların aşılması için hazırlayacağı reçetelerin muhtevasını sağladı.

4.3. Bankanın teşhisi

1980'li yılların başlarında Dünya Bankası'nın temel kaygısı, borçlu ülkelerin borç ve faizlerini düzenli olarak ödemelerini sağlamaktı. Bir zamanlar McNamara'nın bir halkın tüm zihnî ve fizikî potansiyellerinin harekete geçirilmesi ve gerçekleştirilmesi olarak tanımladığı "kalkınma", artık kendi içinde bir amaç olmaktan çıkmıştı. Artık çok daha farklı bir nihaî hedef yolunda bir araçtı: "bir ülkenin kredibilitesini arttırmak". Bu hedefe uygun olarak Banka da azgelişmiş ülkelerin ödemeler dengesi sorunları üzerinde yoğunlaşmaya başladı.

1980'li yıllardan önce "uyum sağlama" terimi, hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler açısından aynı anlama geliyordu. Örneğin, McNamara'ya göre, çoğu sanayileşmiş ülkenin o zamana kadarki deneyimleri tatmin edici değildi; dünya ticaretinde son dönemde yaşanan kötüye gidiş, temelde "1960'lı yıllarda gelişmiş ülkelerde egemen olan iktisadî dinamizmin kaybolmaya yüz tutmasından" kaynaklanıyordu (1979: 17). Sanayileşmiş ülkeler, ekonomilerini yeniden örgütlemek yerine, "çoğunlukla mevcut üretim tarzlarını dondurma ve değişime direnme yoluna gitmiş; işçileri yeniden eğiterek daha üretken olabilecekleri ve daha fazla kazanabilecekleri sanayi dallarına ve bölgelere kaymalarını sağlayacak gerçek anlamda yapısal iyileşmeleri ihmal etmişlerdi" (McNamara 1979: 16-17). Kısacası, 1970'li yılların sonlarında yaşanan bunalım karşısında dünya ekonomisinin genel bir "uyumlaştırılmasının" kendini dayattığı ve bu amaçla "çok daha fazla uluslararası işbirliğine ihtiyaç" duyulduğu vurgulanıyordu (DB 1980: 12). Azgelişmiş ülkelerin büyüme hızlarını belirleyen "anahtar etken", sanayileşmiş ülkelerin makroekonomik performansında aranıyordu. Dolayısıyla dünya ekonomisi açısından uyum sağlaması gereken başta sanayileşmiş ülkelerdi. Buna karşılık Banka'nın daha sonraki raporlarında vurgu, yavaş yavaş sanayileşmiş ülkelerin uyum sağlama gereğinden "sanayileşmiş ülkeler arasındaki iktisadî dengesizliklerin en aza indirilmesine" kaydı (DB 1988a: 3).

Doğal olarak azgelişmiş ülkeler açısından uyum sağlamanın anlamında da bir kayma yaşandı. 1980 Raporu, dünya ekonomisinin yakın gelecekteki ufkunun olumsuzluğu karşısında azgelişmiş ülkelerin iç siyasalarında bir değişime giderek ihracatın teşvik edilmesi ve bu tedbirlerin ithal ikameci önlemlerle harmanlanmasını öneriyordu (DB 1980: 22). Oysa daha sonraki raporlarda, dış

ekonomik konjonktürde olumlu bir değişikliğin yokluğunda bile, gelişmekte olan ülkelerin iktisadî performansları açısından anahtar etken" "ülke içi siyasalar" olarak tanımlamaya başladı (DB 1983: 37). İronik olarak, Banka bu savını dünya ekonomisinin genel gidişatına ilişkin (başlangıçta oldukça karamsar, sonraki yıllarda ise giderek iyimserleşen) gözlemleriyle bir arada ifade ediyordu. 1980'den sonraki her Dünya Gelişme Raporu'nda, Banka, sanayileşmiş ülkelerde korumacı eğilimlerin yükselmesi, dünya ekonomisinin alabildiğine istikrarsız bir yapı kazanması ve bu gerçekler ışığında dünya ekonomisinin yakın gelecekte bir düzelme vaad etmeyişi hususundaki endişelerini dile getirip durdu.

Öte yandan ihracata ve ithal ikamesine yönelik siyasal arasında hassas bir denge tutturulması konusundaki öneriler, yerini "dışa yönelik" stratejilere ve "verimli kaynak kullanımına" bıraktı. Banka'ya göre daha fazla verimliliğe ulaşmanın yolu, uluslararası ticareti; yani "göreli üstünlükler daha iyi kullanılmalı"ydı. Bu ise, üç önkoşulun varlığını gerektiriyordu: Birinci önkoşul istikrarlı bir makroekonomik ortamdı; böyle bir ortam kendi ayakları üstünde durabilecek para, maliye ve gerçekçi döviz kuru politikalarının benimsenmesiyle oluşturulabilirdi. İkincisi, özellikle ihracat ve tarım sektörlerine karşı yansız teşvik sistemlerinin kurulmasıydı. Üçüncü önkoşul ise, "eşitlenebilir" bir büyüme stratejisiydi (DB 1983a: 41). Hükümetlere düşen temel görevse, büyük ölçüde piyasa mekanizmalarına dayanarak bu önkoşulların sağlanmasıydı.

Piyasaya dayalı büyüme stratejisinin savunucuları, savlarını Güneydoğu Asya'nın Yeni Sanayileşen Ülkeleri'ni (YSÜ) gelişmekte olan dünyanın geri kalanıyla karşılaştırarak destekliyordu (Balassa 1981; DB 1983a). Esas olarak bu karşılaştırmalar, bir yandan "devlet öncülüğüne karşı piyasaya öncülüğü", bir yandan da "ithal ikameciliğe karşı ihracata dayalı" kalkınma stratejileri arasında kafa karıştırıcı ikilemler kuran kavramsallaştırmalara dayanıyordu. Daha açık bir ifadeyle, "ihracata dayalı" sanayileşme modeli "piyasaya dayalı" siyasalarla; bu da "devletin ekonomideki rolünün azaltılması" ile eşitlenerek savunuluyordu. Kısacası yeni ortodoks iktisat ideolojisinin savları, Güneydoğu Asya YSÜ'lerinin deneyimlerinin hayli özgün bir tarzda yorumlanması yoluyla "ampirik olarak da sınanmış" oluyordu.[30] Oysa, eski bir Dünya Bankası uzmanı olan Wade'e göre, neoklasik savların aksine, Doğu Asya'nın başarısında ekonomik liberalizasyon fazla bir açıklayıcı değere sahip değildi. Bu bölgedeki ülkelerin gösterdikleri başarı, daha çok devletin piyasaları düzenlemesiyle ilgiliydi. Dolayısıyla bu örneklerde "devletin rolü" öyle kolaylıkla bir yana atılamazdı. Wade'e göre, bu ülkelerin kalkınma sürecinde devletin rolü piyasaya ivme sağlamanın ötesind, "piyasayı yönetmek" şeklinde belirmişti. Hepsinden önemlisi, iç piyasalar ve dış ticaret serbestleştirildiğinde bile, bu aşamalı ve seçici bir tarzda ya-

30 Banka açısından bir başka ampirik sınama alanını ise Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkeleri oluşturuyordu. Banka'ya göre bu bölgedeki çoğu ülkenin başarısızlığının altında yatan neden "uygun olmayan iç iktisadî siyasalar"dı (DB 1981: 24).

pılmış; bir yandan uluslararası rekabet gücünün arttırılması gözetilmiş, ama bir yandan da bu rekabet gücü sağlanıncaya dek yerli sanayinin korunmasına özen gösterilmişti (1990: 376).

Dünya Bankası'nın borç krizine ilişkin tutumunda ilginç bir nokta da, Banka'nın borç krizinin boyutlarını öngörmekte ya da kabul etmekte hayli yavaş davranmasıydı (bkz. Hope 1981: 4). 1982'deki "Meksika krizi"nden sonra bile Banka, borç sorununun "beklenenden daha büyük bir likidite krizi" olduğunda ısrar ediyordu (DB 1983: 1). Banka, ancak 1984'te sorunu bir borç krizi olarak ifade etmeye başladı. Borç krizinin bir "likidite krizi" olarak formüle edilmesi, çoktaraflı uluslararası malî kurumların savunduğu istikrar ve yapısal uyum programlarının doğasına ilişkin önemli ipuçları verir. Zira IMF'in kısa vadeli istikrar kazandırma ve DB'nın orta vadeli yapısal uyum önlemleri üzerinde yoğunlaşmaları, kısmen başlangıçtaki bu teşhislerine dayanır. DB'nın sonraki yıllarda hazırladığı bir değerlendirme raporunun ortaya koymuş gibi, 1980'li yılların başlarında çoğu ülkeye yapısal uyum programlarına bağlı olarak verilen kredileri "üç yıldan beş yıla kadar sürmesi ve ödemeler dengesi sorunlarının beş ila yedi yıl arasında düzeleceği" beklenmekteydi (DB 1989: 1). Ancak bu değerlendirmenin üzerinden onbeş yıl geçmesine karşın, bu beklentilerin hiçbiri gerçekleşmemiş, birçok Üçüncü Dünya ülkesinin durumu izlenen politikalara bağlı olarak daha kötüye gitmiştir.

4.4. Birinci safha: Yapısal uyum kredileri ve "yapısal uyumla birlikte büyüme"

"Kalkınma krizi"ne ilişkin teşhislerinde hükümet siyasalarını giderek daha çok vurgulamaya başlayan Banka, 1980'li yılların başında gelensel kredilendirme etkinliklerinin yanısıra siyasalar yönelik "yapısal uyum kredileri" programını da resmen ilan etti.

Yapısal uyum programlarının yaygın olarak dayatılması her ne kadar 1980'li yıllarda başladıysa da, kökleri 1973 yılına değin gider. Banka, 1973'teki ilk petrol bunalımından sonra üç Afrika ülkesine, proje kredilerinin ötesinde, iç siyasalara ilişkin koşullar da içeren hızlı kredilendirme programları önermişti (Mosley 1991: 32). Dönemin yöneticilerine göre yapısal uyum programları uluslararası konjonktürden kaynaklanan geçici bir sıkıntı nedeniyle gerekliydi. Fakat 1979'daki ikinci petrol fiyatları şokunun ardından, Banka bu kredilerin "istisnaî" olarak tanımlanmasını sorgulamaya başladı. Böylece Banka kredilendirme siyasalarında programların ağırlık kazanmasından yana savlar ortaya çıkmaya başladı. Bu tartışma 1960'lı yıllardan beri zaman zaman yüzeye çıkıyordu (bkz. Kamarck 1968). 1960'lı yıllardaki tartışma iki sorun etrafında şekillenmişti: Birincisi projeler için sağlanan kredilerin elverişsiz siyasal ortam yüzünden başka yerlere kayması (*"fungibility"* sorunu), ikincisi de programlara yönelik kredilen-

dirmenin egemen ulus-devletlerin iç siyasal işlerine karışmak anlamına gelip gelmeyeceği. Yapısal uyum programlarının 1980'lerden başlayarak Banka'nın kredilendirme politikasında ağırlık kazanması, bu açıdan bir dönüm noktası oluşturdu.

"Sürdürülebilir bir dış ödemeler dengesi" ve "kendi ayakları üzerinde durabilen bir kalkınma süreci" amaçladığı iddia edilen tipik bir IMF/Dünya Bankası istikrar ve yapısal uyum programı, üç siyasa kümesinden oluşuyordu.[31] Birinci gruptakiler carî açığı ve enflasyonu ülke içi talebi kısarak azaltmayı hedefleyen "harcama-azaltıcı" siyasalardı. Başlıca istikrar aracı, yurtiçi kredi hacminin azaltılmasıydı. Bu mantığa göre kredinin hacminin azaltılması, kısa vadede hem ihracat hem de ithalat mallarına yönelik ülke içi nihaî talebi düşürecek, bu da gelir ve üretimde görece önemsiz bir gerilemeye neden olsa da, carî dengenin iyileşmesini sağlayacaktı.[32]

İkinci gruptakilerse "harcama-kaydırıcı" siyasalardı. Bu siyasalarsa, üretken kaynakları (yani emek ve işgücü) uluslararası ticarete konu oluşturmayan sektörlerden uluslararası ticarete konu olan sektörlere ve tüketimden üretime kaydırmayı hedefliyordu. Temel istikrar aracı, döviz kurunun devalüe edilmesiydi. Temel varsayım şuydu: tam bir ikamenin başarılması halinde (yani tam faktör alışkanlığının sağlanması halinde), ticarete konu olmayan mallardaki üretim düşüşleri uluslararası ticarete konu olan mallar üretiminin artmasıyla dengelenecek ve böylece toplam üretim değişmemiş olacaktı.

"Harcama-kaydırıcı" uygulamalarla bağlantılı yapısal uyum siyasaları da "tam akışkana yakın" faktör piyasaları yaratarak ekonominin arz yönlü tepkisini arttırmayı hedefliyordu. En önemli politikalardan birisi ticaretin serbestleştirilmesi olarak belirlenmişti. Bu politikanın amacı "maliyetleri yükselmesine ve üretkenliğin düşmesine yolaçan; ihracata karşı yanlı teşvikler yaratan gümrük duvarlarını indirmek"ti (Yağcı vd. 1985: 13). Bu politika, zaman zaman ihracatı destekleme fonlarıyla da takviye edildi. Diğer bir önemli siyasa aygıtı da fiyatların serbestleştirilmesiydi. Amaç, fiyatları "çarpıtan" etkenlerin ortadan kaldırılması, verimliliğin arttırılması ve sektörler arası ayrımcılığa son verilmesiydi. Bu siyasa, genellikle tarım ürünleri, enerji, kredi ve kuşkusuz ithal edilen tüm girdilerin maliyetini belirleyen döviz kuru gibi temel girdilerin fiyatlarının arttırılmasını içeriyordu. Banka, emek piyasasındaki "çarpıklıkları" düzeltmek ve esnekliği arttırmak içinse asgari ücret, iş güvenliği ve sosyal güvenliğe ilişkin düzenlemelerin yeniden gözden geçirilmesini destekliyordu. Banka'ya göre, bu düzenlemeler her ne kadar çalışanların refah ve güvenliğini amaçlasa da "işsiz-

31 Kuşkusuz burada yaptığımız sınıflandırma bu üç siyasa kümesi arasına kalın çizgiler çekilebileceği anlamına gelmez. Hem amaç hem de amaçlara ulaşmak için kullanılan siyasa araçları açısından, bu bileşenler arasında örtüşmeler vardır.

32 IMF'in bu çok iyi bilinen monetarist yaklaşımı, Polack'ın 1957'de geliştirdiği bir modele dayanır. Bu modelin tartışması için bkz. Tarp (1993) ve Yağcı vd. (1985).

liği arttırmakta ve yoksullar üzerinde olumsuz etkiler yaratmakta"ydı (Ribe ve Carvalho 1990: 15). Bunların yanısıra beslenme, tarımsal girdiler, orta ve yüksek öğrenim, tedavi edici sağlık hizmetleri gibi alanların tümünü kapsayan sübvansiyonlar da kaldırılmalıydı. Gerekçe ise şöyle açıklanmaktadır: "bu tür önlemler, toplumun daha iyi durumundaki kesimlerinin yararına işlediği için verimsiz olabilir" (Ribe ve Carvalho 1990: 16).

IMF/Dünya Bankası programlarının son bir bileşeni de kurumsal ve siyasa reformlarıdır. Bu reformlar, temelde "kamu sektörünü yeniden yapılandırarak devleti küçültme" hedeflerine göre tasarlanmıştır. Dünya Bankası'nın kamu sektörü reformlarına duyduğu ilgi, bu sektörün siyasal bir mantıkla çalışmasından dolayı verimsiz olduğu varsayımının yanısıra, daralmacı para ve maliye politikalarına duyduğu inançtan kaynaklanmaktadır. Genel olarak bu üçüncü grup reformların üç temel bileşeni vardır: Birincisi, kamu yatırımlarının programlanması süreçlerinin ve bütçe sürecinin ıslahına yönelik "kamu harcamaları reformu"dur. İkincisi, kamu sektörünün performansını arttırmayı hedefleyen "kamu hizmetleri reformu"dur. Bu, emekliye ayırma ya da işten atma gibi yöntemlerle kamu çalışanlarının sayısını azaltmayı, en düşük maaşlı ve en yüksek maaşlı memurlar arasındaki maaş farklarını yükseltmeyi, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerden yararlananların "katkı payı" ödemesi yoluyla "maliyetlerin kısıtlanması"na yönelik önlemleri içerir (DB 1991b). Kamu sektörü reformunun üçüncü bileşeni "özelleştirme"dir; kamu kuruluşlarının satılmasını, yeniden yapılanmasını ya da likidasyonunu içerir.

Yapısal uyum programı uygulanan ülkelerde, özellikle de kamu sektörü reformlarının uygulanması aşamalarında, kaçınılmaz olarak bazı toplumsal ve siyasal gerilimler ortaya çıkmaya başlamıştı (Lindauer ve Nunberg 1994).[33] Banka'nın teşhisine göre, devletçi siyasaların tercihinde olduğu gibi geniş bir kamu sektörünün varolmasının ardında yatan da "yerleşik çıkarlar"ın varlığıydı (DB 1981, 1989). Bu teşhisle birlikte, "borçlu ülkelerin taahhüt altına girmesi/yapısal uyum programlarını benimsemesi" ve "yapısal uyumun toplumsal maliyeti" olarak adlandırılan temalar Banka raporlarında giderek daha çok vurgulanmaya başlandı. Kredilendirilen ülkelerin Banka'nın desteklediği program ve projelere bağlılık duyması ya da bunları "sahiplenmesi", reformların sürekli bir zemin kazanması açısından en temel önkoşullardan biri olarak görülüyordu. Borçlu ülke hükümetlerinin bu program ve projeleri sahiplenmesi, "politikala-

33 1991 Dünya Gelişme Raporu'nda şöyle deniyordu: "iktisadî modernleşme, yeni zenginlik kaynakları yaratır. Bu, geleneksel toplumsal düzenin dayanağını oluşturan yerleşik çıkar koalisyonu açısından sarsıcı olabilir. Bugün bu türden bir geçiş süreci, gelişmekte olan ülkelerin çoğunu etkilemektedir. Toplumsal oydaşmanın kırılgan bir zemin üstünde duruyor olması, özel çıkarların iyice korunmaya alınmış olması ve idarî kapasitenin zayıflığı, bu ülkelerin iktisadî siyasa tercihlerini ve uygulanan siyasaların sonuçlarını belirleyegelmiştir... [Siyasal ve iktisadî istikrarsızlık gibi zorluklar] yıllardır iktisadî siyasa tercihlerini nüfuzlu grupların hükümeti desteklemesi için harcanan çabalara tâbi kılmaktadır" (DB 1991: 129).

rın tersine dönmesine karşı bir güvence ve elde edilen yararların sürekli kılınmasını sağlayan bir etken"di (DB 1994c: 91). Dünya Bankası proje ve programlarında, kredilendirilen hükümetin iç örgütsel işleyiş ve yapılarına müdahale edilmesi yoluyla, ülke içinde programların sahiplenilme düzeyini arttıracak bileşenlere daha sıkça yer verilmeye başlandı. Burada temel hedef, Dünya Bankası destekli proje ve programlara daha çok inanan kurum ve şahısların daha az inananlar karşısında daha güçlü konumlara getirilmesiydi (Heaver ve Israel 1986: 12; Johnson ve Wasty 1993: 4).

Özetle, yapısal uyum programlarının ilk aşamalarında, Banka'nın kamu sektöründeki reformlara ilişkin yaklaşımı basitçe devletin küçültülmesine indirgenemez. Banka'nın yaklaşımı daha çok "devletin yeniden yapılandırması"nı hedeflemektedir. Bu çerçevede de resmî makamların bu program ve projeleri, daha doğrusu bunların ardındaki mantığı sahiplenmesini güvence altına alacak "kurumsallaştırma" çabaları, yapısal uyum programlarının öncelikli bileşenlerinin belirlenmesi sürecinde giderek önem kazanmaya başladı. Öte yandan, Banka, sosyal sosyal sektörün yeniden yapılandırılma biçimini tasarlarken bir yandan hükümet bütçesi üzerindeki baskıları azaltmayı, bir yandan da bu sektörü piyasayla bütünleştirmeyi hedefliyordu. Bunu yaparken Banka bir yandan "yapısal uyumun toplumsal boyutları" temasını, bir yandan da kendi uzmanlarının teşhis ettiği üzere, programların yapısal uyum mantığı içinde uygulanmasına ket vuran "toplumsal engeller" temasını ele almaya başladı.

4.5. İkinci safha: "Yapısal uyumun toplumsal boyutları" ve "Yapısal uyumla birlikte eşitlenebilir ve sürdürülebilir büyüme"

1980'li yılların başlarında yaygın olarak uygulanmaya başlanan IMF/Dünya Bankası programları, bu tarihten itibaren yoğun eleştirilere hedef oldu. Bu programlara karşı yöneltilen eleştiriler şöyle özetlenebilir: Birincisi, daralmacı para ve maliye politikaları, gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızlarını olumsuz etkilemişti. İkincisi, temel girdi fiyatlarının, döviz kuru ve faiz oranlarının serbestleştirilmesi gibi arz yönlü politikalar enflasyonun patlamasına, belirsizliğin artmasına ve yatırımların azalmasına, böylece, böylece de azgelişmiş ülkelerin uzun dönemli büyüme şanslarının ipotek altına alınmasına yolaçmıştı. Üçüncüsü, gerek mevcut yerli endüstrileri zayıflatan ticareti serbestleştirme politikaları,gerekse kamu sektörü reformları işsizliği arttırmıştı. Son olarak bu reformlar, gelir dağılımıyla kötü beslenme ve bebek ölüm oranları gibi sosyal göstergeler üzerindeki olumsuz etkileri düşünülmeksizin tasarlanmış ve uygulamaya konulmuştu. Daralmacı para ve maliye politikalar ve fiyatların serbestleştirilmesi sosyal hizmetlerin kötüleşmesine ve böylece başta Afrika ülkeleri olmak üzere azgelişmiş ülkelerde halkın çoğunluğunun yaşam koşullarının kötüleşmesine neden olmuştu. Afrika bağlamında merkezî devletlerin çözülmesinin

ardından iyice tırmanan etnik gerilimler ve uyum programlarını izleyen dönümlerde başgösteren geniş çaplı açlık felâketlerine de işaret edilmekteydi.[34]

Bu eleştirilerin ötesinde, Banka uzmanlarınca yapılan bazı çalışmalar da uygulanan programların, program hedefleri arasındaki tutarsızlıklar gibi bazı kuramsal zayıflıklarına işaret ediyordu. Banka içinde şekillenen eleştiriler başlıca altı noktada özetlenebilir. Birincisi, program tasarlama aşamasında gelir bölüşümü ve istihdam alanlarında ortaya çıkabilecek sonuçlar hesaba katılmamıştı. İki, uygulanan siyasa araçlarının bir bölümü, siyasaların net sonuçlarına ilişkin belirsizliklere yolaçabilecek ters "yan etkilere" sahipti. Üç, modellerin varsaydığı davranış parametreleri keyfî biçimde belirlenmişti. Dört, siyasa reformlarının sıralanması özensizce belirlenmişti. Beş, Banka yapısal uyum programlarını çok fazla sayıda koşula bağlamıştı. Altı, analizlerin kısmî olmasından dolayı açık bir orta dönemli perspektif geliştirilememişti (Yağcı vd 1985). Başka bir çalışmada ise siyasa paketlerinin tüm ülkeler için bir örnek oluşu ve dünya ekonomisinin genel gidişatına ilişkin projeksiyonların fazlasıyla iyimser oluşu da eleştiriliyordu (DB 1989b).

Bir yandan içerden ve dışardan gelen eleştiriler, bir yandan da giderek daha çok programın askıya alınması ve önerilen siyasa yönelimlerinden vazgeçilmesi, Banka'yı uyum programlarının "geçiş dönemine ait maliyetleri" ve "olumsuz toplumsal etkileri" olduğunu kabul etmeye zorladı. Yapısal uyum programlarının toplumsal etkileri, Banka açısından her şeyden önce reforcu hükümetlerin yoğun toplumsal muhalefetle karşılaşması, dolayısıyla bu ülkelerin siyasî istikrarsızlık riski taşıması anlamına geliyordu. Banka, uyum programlarının maliyet ve yararlarının toplumdaki farklı gruplar arasında eşit biçimde bölüşülmediğini kabul ediyordu. Bu sorunu aşmak için yapılması gerekense, uyum süreci boyunca bu maliyetlere maruz kalmaya en açık toplum kesimlerini korumaya yönelik "tazmin edici önlemlere" başvurulmasıydı. Bu tespitlerin ardından Banka, 1985 yılı sonunda "yoksulluğa duyarlı bir büyüme stratejisine" dönüş yaptığını resmen ilan etti (Clausen 1985a).

"Yoksulluğa duyarlı" bir stratejinin benimsendiği, 1990 Dünya Gelişme Raporu'nda resmen ilan edildi. Bu, "iki aşamalı" bir stratejiydi. İlk aşama "yoksullar için, işgücünün verimli kullanılmasını teşvik eden bir büyüme tarzı aracılığıyla gelir kazanma fırsatları yaratma" ilkesine dayalıydı; bu birtakım teşviklere, fiziksel altyapı, kurumsal ve teknik yeniliklere dayanacaktı. Stratejinin ikinci kısmı "toplumsal hizmetlerin götürülmesi yoluyla, yoksulların carî refah düzeyinin ve ortaya çıkan fırsatları değerlendirme kabiliyetlerinin yükseltilmesinden" oluşuyordu (Walton 1990: 2). Stratejinin diğer kritik bileşeni ise "transferler" ve "güvenlik ağları" yaratılmasıydı (DB 1990a: 101).

34 Önemli bazı eleştiriler için bkz. Chossudovsky (1994); Cornia vd. (1987); Mosley vd. (1991, 1993); Tarp (1993); Helleiner (1992); Ravenhill (1988); Rich (1994); Sandbrook (1993); Sengupta (1986); Stein vd. (1991); Streeten (1987).

Dünya Bankası'nın 1987'de BM Kalkınma Programı ve Afrika Kalkınma Bankası'yla işbirliği içinde başlattığı "Yapısal Uyumun Sosyal Boyutları" (YUSB) söylemi, Banka'nın yoksulluk gündemini desteklemek üzere tasarlanmıştı. Bu söylem çerçevesinde dört amaç belirlenmişti: makro ve sektörel siyasa yönetimini geliştirmek, sosyal etkinlik programları ya da "yoksulluğun bilincinde olan reformlar" tasarlamak, ulusal enformasyon (istatistik) sistemlerini güçlendirmek, hizmet içi eğitim ve kurumsal gelişmeyi hızlandırmak (Afrika Kalkınma Bankası, UNDP ve DB 1990: 9; Serageldin 1989).[35]

Dünya Bankası'na göre rasyonel değerlendirmelere dayalı olarak kamu harcamaları politikalarının yeniden yapılanmasını hedefleyen "sosyal sektör harcamalar reformu" programları, birbirinden ayrı düşünülemeyecek olan iktisadî büyüme ve yoksulluğun azaltılması hedefleri açısından "en iyi" önlem paketiydi (AKB, UNDP ve DB: 1990: 13). Bu iki hedefe üç yoldan ulaşmak mümkündü: Birincisi, genel harcamalar kısılırken temel sağlık ve eğitim harcamaları arttırılabilir; ikincisi, kısılan harcamalar, kaynakların ilköğrenim ve temel sağlık hizmetlerini "daha iyi hedef belirleyerek" tahsis edilmesi yoluyla yoksullara yöneltilebilir; üçüncüsü, sosyal sektör harcamalarının verimliliği arttırabilirdi (Ribe ve Carvalho 1990: 15; Serageldin ve Noel 1990).

YUSB'nin gündeme getirilmesi Banka'nın kalkınma stratejilerinin temelinde yatan iktisadî modelinin değişmesi anlamına gelmiyordu (bkz. DB 1990c). YUSB programları, yapısal uyum programlarından sapmaya neden olmayacak, dahası onları destekleyecek (örneğin yoksullara yönelik önlemler yoksulların da meta ekonomisine katılmasına ağırlık veriyordu) tarzda tasarlanmıştı.[36] Başka bir deyişle, yapısal uyum programlarının bütünsel bir parçası olarak değil, "ek önlemler" olarak tasarlanmışlardı (Jolly 1988). Banka, yapısal uyum programlarının olumsuz toplumsal ve siyasal etkilerini "geçiş dönemine özgü sorunlar" olarak görüyordu. Dahası, bu olumsuz etkiler doğrudan yapısal uyum programlarından değil, programların uygulandığı toplumların çarpıklığından ve programlara karşı oluşan toplumsal dirençten kaynaklanıyordu. Banka'ya göre direncin kaynağıysa, bu ülkelere uzun süredir hakim olan grupların "yerleşik çı-

35 Program tasarımına taban taban sağlayan YUSB analizi, makro ekonomi ve haneyle firmadan oluşan mikroekonomi arasında analitik bir bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantı, UNDP'nin Banka'nın YUP'larını eleştirirken geliştirdiği "mezoekonomi" kavramına atıfta bulunmaktadır (bkz. Cornia vd. 1987). DB açısından mezoekonomi üç temel öğeden oluşur: 1) Piyasalar ve ürün-faktör piyasaları, resmî-gayrıresmî piyasalar, pazarlama kuruluşları vs. gibi başka kaynak dağıtımı mekanizmaları; 2) Yollar; iletişim tesisleri vs. gibi ekonomik altyapı; 3) Sağlık, eğitim-öğrenim, beslenme yardımı ve başka transferlerden mürekkep sosyal altyapı. Bu öğeler, makroekonomik siyasalarla haneler arasında bağlantı sağladığı için "ara değişkenler" olarak adlandırılır (DB 1990c). Kısacası "mezoekonomi", makroekonomik siyasalardaki değişikliğin gelir dağılımı üzerindeki etkilerini tahlil etmek için ele alınan ekonominin kurumsal, sosyal ve yasal yapılarının incelenmesi gerektiğine işaret eder.

36 YUSB programlarının bileşenleri ve uygulama sorunları konusundaki bir tartışma için bkz. Marc vd. (1995).

karlarının" yapısal uyum programları çerçevesinde tehdit ediliyor olmasıydı. Dolayısıyla yapısal uyum programlarının ruhuna uygun geçici ve kısa dönemli önlemlerin alınması, bu sorunları aşmak için yeterli olacaktır.

5. "İyi yönetme" ve kalkınma: yapısal uyum programlarını mümkün kılıcı bir ortamın yaratılması

Açıkça ilk kez Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde uygulanan yapısal uyum programlarına ilişkin olarak 1989 Dünya Bankası raporunda dile getirilen "iyi yönetme" *(good governance)* kavramı, 1990'lı yıllarda kredi alan ülkelerin performanslarını değerlendirmek ve önerilerini formüle etmek açısından Banka söyleminde anahtar bir değişken haline geldi (DB 1989a). "İyi yönetme" teması, Banka açısından yapısal uyum programlarının uygulanma sürecinin ve bu süreci çevreleyen toplumsal ve siyasal ortamın ağırlık kazanması anlamına gelir. Dünya Bankası'nın "yönetme" teriminden anladığı, temelde devletle ekonomi arasındaki ilişki ve etkileşimin belli bir tarzda düzenlenmesidir. Terim, piyasayı kurala bağlayan, dışsal ekonomiler *(externalities)* yaratarak "işlem maliyetlerini" *(transaction costs)* azaltan ve "sivil toplumun" gelişmesine elverişli koşulları sağlayan "piyasa dostu" bir devlete gönderme yapar.

Salt yapısal uyuma vurgu yapan bir söylemden farklı olarak, Banka'nın siyasal iktisat söyleminin "iyi yönetme" teması etrafında şekillenmesini mümkün kılan başlıca üç etkenden söz edilebilir: Birincisi, 1980'li yılların sonlarında uluslararası bağlam hızla dönüşmüş ve "Grup 7" olarak adlandırılan ülkelerin stratejik-siyasal kaygılarının yönü değişmiştir. İkincisi, Yeni Siyasal İktisat (YSİ) kuramsal bir kavşaktan geçerek Yeni Kurumsalcı iktisatçıların katkılarını eklemlemiş ve kurumsal değişkenleri vurgulamaya başlamıştır. YSİ'ta yaşanan bu kuramsal kayma, bir yere kadar Güneydoğu Asya'daki yeni sanayileşmiş ülkelerin başarılarının, büyük ölçüde hükümetlerin piyasaların oluşturulmasındaki rolüne dayalı olduğunun kavranmasıyla ilişkilidir. Son olarak, Banka'nın yapısal uyum programları alanındaki deneyimleri ve BM kuruluşlarıyla Hükümet Dışı Örgütlenmelerin (NGO) eleştirilerine yanıt verme ihtiyacı, Banka'nın dikkatini uygulama alanına çevirmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Banka, desteklediği programların uygulanmasını ve süreklilik kazanmasını mümkün kılacak daha kapsayıcı kurumsal çerçevelerin oluşturulmasına öncelik vermeye başlamıştır.

5.1. Borç veren ülkelerin politikaları ve "iyi yönetme"

Borç veren ülke hükümetleri ve kamuoyları arasında "iyi yönetme" söyleminin ortaya çıkışı, "hükümet tarzı" sorunuyla ilişkiliydi. Bu konu, Soğuk Savaş yıllarında zengin ülkelerce sık sık gündeme getirilmişse de, uluslararası siyasal kutuplaşma koşullarında Batı tarzı demokrasinin siyasal yönleri pek de vurgulan-

mamıştı. 1980'li yılların sonlarında Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte sanayileşmiş ülkelerin hükümetleri ve kamuoyları, borç ve yardım paketlerinin bağlı olduğu koşulları, "Yeni Dünya Düzeni" olarak özetlenen siyasal önceliklerine bağlı olarak yeniden yönlendirdi ve 1990'ların başlangıcından itibaren resmî borç paketlerinde daha kapsamlı olarak dayatmaya başladı. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da devletçiliğin çöküşüyle birlikte bu ülkelerin "yeniden inşası", borç veren ülkelerin öncelikli kaygılarından biri haline geldi. Bu ülkelere yönelik resmî borçlar, yeni kurulan Avrupa Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından koordine edilmeye başlandı. EBRD, "bürokratik sosyalizmden serbest piyasa ekonomisine geçişin özgül sorunlarına hitap etmek üzere" kurulmuştu; temelde bu ülkelerde bir "girişimci kültürünün" ve serbest piyasayı destekleyecek kurumsal çerçevenin kurulması konusunda yoğunlaşmakla yetkiliydi (Aghion 1991: 251). Hepsinden önemlisi, Dünya Bankası'nın farklı olarak EBRD'nin kuruluş anlaşmasında açıkça belirtildiği gibi, EBRD'nin kredileri siyasal koşullara bağlı olacaktı.[37]

Buna ek olarak Doğu Bloku'nun çöküşü, "Sovyet tehlikesinin küresel olarak kuşatılması" gereğine de bir ölçüde son verdi. Bu durum, Grup 7 ülkeleri etrafındaki siyasal-stratejik ittifakların uluslararası iktisadî-siyasal düzeni tehdit edebilecek "yeni mihraklara" (örneğin, "Doğu/Batı" ikiliğinin "Hristiyanlık/Müslümanlık" olarak yeniden kurulması gibi) yönelmesi anlamına geliyordu. Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle iki temel sonuç ortaya çıkmıştı: Birincisi, zaten iyice azalmış olan kalkınma yardımları bundan böyle öncelikli olarak eski Sovyetler ve Doğu Avrupa ülkelerine tahsis edilecekti. İkincisi, Grup 7 ülkeleri piyasaya dayalı dünya düzeni tasavvurlarını "kalkınmakta olan" ülkelere serbestçe dayatabilecekti. Kısacası, uluslararası siyasal arenaya "potansiyel rakiplerin giriş" tehdidi azaldıkça, ortodoks teorinin de iddia ettiği gibi, uluslararası siyasi rekabetin yoğunlu da azalıyor, bir durumsa küresel refah düzeyinin genel olarak azalması tehdidini güçlendiriyordu.

Borç veren ülkelerde, her ülkenin piyasaya dayalı bir toplumsal ve siyasal düzene bağlı olarak katılacağı "Yeni Dünya Düzeni"ne olan imanın güçlenmesiyle birlikte (ki bu Japonya açısından daha sınırlı bir bağlılıktı) "iyi yönetme" söylemi de "kalkınmakta olan" ülkelerde hızla dolaşıma çıktı.[38] Küresel çapta bir dö-

37 EBRD, özel teşebbüsün gelişmesi ve desteklenmesiyle piyasa ekonomisine başarıyla geçişin sağlanması; ülke hükümetlerinin ve kamuoyunun "çokpartili demokrasi"; "çoğulculuk" ve "piyasa ekonomisini" benimsemesini ve taahhüt altına girmesini güvence altına almakla görevlendirilmiştir (Aghion 1991: 252). Bu ülkelere yönelik DB kredileri de kuruluşlar düzeyinde davranış değişimi sağlamayı amaçlayan kapsayıcı yapısal reformlarla makroekonomik istikrar programının eşanlılaştırılmasını hedeflemekte ve piyasa ekonomisine dayanak oluşturacak yasama ve düzenleme önlemleri konusunda yoğunlaşmaktadır (Wapenhans 1991).

38 Örneğin ABD'nin Afrika İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Herman Cohen, Nisan 1990'da ABD'nin niyetini şöyle açıklıyordu: "DB/IMF tarafından iktisat siyasalarının onaylanması ve ABD'nin insan hakları durumunu değerlendirmesinden sonra üçüncü koşul, demokra-

nüşümü hedefleyen bu mega-projede de aracılık görevini üstlenen uluslararası kurumlar yine IMF ve Dünya Bankası oldu.

5.2. Kalkınma için iyi yönetme: mümkün kılıcı ortam

Artık çoğu yapısal uyum programının başlıca bileşeni haline gelmiş olan kurumsal yapılanma deneyiminden yola çıkan Dünya Bankası, yapısal uyum programlarını yeniden tanımlamak için değil, ama yeniden yönlendirmek amacıyla "iyi yönetme" terimini eklemledi. "İyi yönetme" söyleminin ana bileşenleri, temelde daha önceki bölümlerde üzerinde durduğum Yeni Siyasal İktisat kuramından devşirildi.

Banka'nın bakış açısından "iyi yönetme" teması, borçlu ülkelerin kalkınmaya elverişli "doğru kurumlar"ı geliştirmeye yönelik uyum çabalarına "pozitif destek" anlamına geliyordu. Hükümetlerin "piyasa dostu" bir yaklaşım benimsemeleri, kurumların doğruluğunun ölçütünü sağlıyordu. "Piyasa dostu müdahale" terimi, hükümetlerin iktisadî kalkınmayı teşvik etmek amacıyla dört işlev yükümlenmeleri gerektiğini ima ediyordu: insan sermayesine yeterli yatırım yapmak, özel teşebbüs için rekabetçi bir ortam sağlamak, ekonomiyi uluslararası ticarete açık tutmak ve uygun para ve maliye siyasaları izleyerek istikrarlı bir ekonomiyi ayakta tutmak. Dahası, böyle bir devletin kaynaklarını, piyasa mekanizmalarının haricinde yönlendirmemesi gerektiği savunulmaktadır (DB 1993b: 9).[39] Kısacası Banka, anlamında ciddi bir değişiklik yapmadan "piyasaya dayalı" kalkınma stratejisinin adını "piyasa dostu devlet" öncülüğünde kalkınma stratejisi olarak değiştirmiştir.

Kuruluş anlaşması gereği üyesi olan ülkelerin siyasî işlerine karışmaktan men edilmiş olan Dünya Bankası, "yönetme" kavramının şu tanımının "yetki alanına uygun" olduğunu ileri sürmektedir. "Bir ülkenin iktisadî ve toplumsal

tikleşmedir" (bkz. Barya 1993: 18). İngiltere Dışişleri Bakanı Douglas Hurd de Haziran 1990'da kendi hükümeti adına şu açıklamayı yaptı: "Çoğulculuk, kamunun hesap verebilirliği, yasa egemenliğine saygı, insan hakları ve piyasa ilkelerine yönelim gösteren ülkeler desteklenmelidir. Baskıcı siyasalarda, yönetimin yozlaşmışlığında, ziyana yolaçan ve saygınlığını yitiren iktisadî sistemlerde ısrar eden hükümetler, başka yerlerde pek alâ daha iyi kullanılabilecek olan kıt kaynaklarımızla onların budalalığını destekleyeceğimizi beklememelidir" (bkz. Robinson, 1993: 59). OECD'nin "iyi yönetme" konusundaki resmî yaklaşımı için bkz. Nunnenkamp (1995); USAID'in aynı söylem çerçevesindeki çalışmaları için bkz. Carothers (1995).

39 Banka'nın modeline göre "piyasa dostu" devlet, ilkin özel teşebbüsün "zincirlerini kırarak" ekonominin üretim sınırını daha yüksek bir düzeye çıkarır; eşzamanlı olarak da ekonomiyi uluslararası ticarete açar. İronik olarak Banka'nın ekonomistleri, Güneydoğu Asyalı YSÜ'nün bu dört stratejiyi aynı zamanda uygulamadıklarına işaret ediyorlardı (örneğin bkz. Kim ve Leipziger 1993; Leipziger ve Thomas 1993; Thomas ve Wang 1993; DB 1993b). Buna karşın Banka'nın serbest ticarete duyduğu iman, beşerî sermaye gelişimi, ihracata yönelme ve uluslararası ticarete açılma politikalarının eşzamanlı olduğunu vurgulamasına yolaçmaktadır. Öte yandan Banka, Güneydoğu YSÜ'lerin kalkınma stratejilerini uygulama süreçlerinde ABD ve DB dahil uluslararası finans dünyasındaki ayrıcalıklı konumunu ve Japonya'nın rolünü görmezden gelmektedir.

kaynaklarının kalkınma amacına yönelik olarak yöneltilmesinde iktidarın uygulanma tarzı" (DB 1993a: 3). Bu tanım çerçevesinde, Banka'nın "iyi yönetme" gündeminin üç dayanağı vardır: Bir, devletin verimli ve vetkili olması; iki, devletin özel teşebbüs için "güçlendirici bir ortam" sağlama kapasitesinin geliştirilmesi ve nihayet, bu iki hedef çerçevesinde reformları sürekli kılabilecek bir zemin sağlanması için "sivil toplum"un oluşturulması.

İyi yönetimin ilk boyutu "kamu sektörünün yönetimi"ne, yani iktisadî rasyonalite açısından hükümet etkinliklerinin çapı ve niteliğine ilişkindir. Bu, kamu harcamalarında maliyet verimliliği, optimal bir devlet büyüklüğü ve "profesyonel zihniyete sahip" çağdaş bir bürokrasinin gelişimine uygun teşvik yapısı anlamına gelir (DB 1994a: vii). Böyle bir devlet yapısının oluşturulması için yerine getirilmesi gereken üç koşul vardır: Birincisi, devlet kamu hizmetlerinin yürütülmesinde maliyetleri en aza indirmeyi ve gelirlerini en üst düzeye çıkarmayı hedeflemelidir. İkincisi, devlet iktisadî etkinliklerini özel sektörün isteksiz ya da yetersiz olduğu alanlarla sınırlamalıdır. Bu siyasa, özel teşebbüse açık alanların genişletilmesi ve devletin çapının rant yaratma kapasitesini asgariye indirecek ölçüde küçültülmesi açısından önemlidir. Banka açısından bu hedefi gerçekleştirmenin en etkili yolu "hesap verebilirlik" ve "farklı ödüllendirme" mekanizmaları oluşturmaktır. Farklı ödüllendirme mekanizmaları, kamu siyasalarının oluşturulması sürecinde teknokratik bir zihniyetin yerleştirilmesini sağlayacak biçimde tasarlanmalıdır. Hesap verebilirlik konusu ise, Banka'nın desteği desteğiyle sağlanan fonlar da dahil, sabit kamu fonlarının rantçılar tarafından ele geçirilmesi (yozlaşma/rüşvet) ya da "ziyan" edilmesi sorununa gönderme yapar (DB 1992a: 14). Banka'nın kamu sektöründe hesap verebilirliği arttırma stratejisi iki düzeyde işler: Makro düzeyde Banka'nın amacı, kredilendirilen hükümetlerin programları uygulamadaki performansını arttırmak için "malî hesap verebilirliklerini" arttırmaktır. Bu, üç yoldan yapılacaktır: Birincisi, kredi verilen hükümetlerin performansını geliştirmek için Dünya Bankası daha katı yaptırım ölçütlerine başvuracak, koşulların yerine getirilmemesi halinde ise katı cezalar uygulayacaktır. İkincisi, projelerin hazırlanması aşamasında hesap aklama ve muhasebe kapasite ve ihtiyaçlarının daha sistematik olarak gözden geçirilmesinin teşvik edilmesi ve proje sürecinin bu aşamasında üçüncü şahıslara (özellikle uluslararası firmalara) daha çok görev verilmesidir. Üçüncüsü ise, ülke çapında hesap aklama ve muhasebe sistemlerinin yaygınlaştırılmasıdır (DB 1992a: 15). Dolayısıyla, yukarıda özetlediğimiz "hesap verebilirlik" nosyonu, her şeyden önce borçlu ülkelerin Dünya Bankası'na hesap verebilirliğinin kurumsallaşması anlamına gelmektedir. Yöneticilerin "hesap verebilirliği" nosyonu ise bir yandan kamu sektörü yöneticilerinin siyasal müdahalelere karşı yalıtılmasını tavsiye ederken, bir yandan da izleme mekanizmalarıyla yöneticilerin hesap vermesinin güvence altına alınmasını istemektedir (DB 1992a: 19-20). Bundan çıkan sonuç ise, yönetici hesap verebilirliğinin, yapısal uyum programlarının il-

keleri açısından "aydınlanmış", teknokratik bir bağlılığın sınanması olarak anlaşıldığıdır. Makro düzeyde hesap verebilirliği pekiştirecek mikro mekanizmalar da tasarlanmıştır. Bunlardan ilki "söz hakkı" (katılım), ikincisi "terk" (rekabet) olarak kavramlaştırılmıştır.[40] Bu mekanizmalar, "kamu hizmetlerinin tüketicisi" olarak yenidentanımlanan yurttaşların "güçlendirilmesine" yöneliktir. Bu mekanizmalara, Dünya Bankası'nın "sivil toplum" tanımını tartışırken yeniden döneceğim.

İyi yönetim gündeminin ikinci, yani devletin özel teşebbüs için güçlendirici bir ortam sağlama kapasitesinin geliştirilmesi boyutu, devlete, piyasa için aslî bir kamu yararı (ya da "dışsal ekonomi") sağlama işlevini yükler. Bu işlevin yerine getirilmesi ise "işlem maliyetlerinin azaltılması" ile mümkün olabilir.[41] Bu alandaki birinci önkoşul, devletin "yasa egemenliğini" tesis etmesi ve gözönünde bulundurmasıdır. Devlet, "oyunun kurallarını" tanımlar ve güvence altına alır, güvenli bir mülkiyet hakları sistemi sağlar. Buna ek olarak, devlet yapacağı müdahalelerin prosedürlerini açıklığa kavuşturarak belirsizliği ortadan kaldırmalıdır. Banka'nın araçsal-prosedürel tanımlamasına göre yasa egemenliğinin öğeleri "öngörülebilirlik, güvenilirlik, yasanın gerektirdiği süreçlerin izlenmesi, tarafsızlık ve esneklik"tir.

40 "Söz hakkı" ve "terk" kavramları, çok farklı amaçlarla Albert O. Hirschman tarafından geliştirilmişti (1970). Hirschman, neoklasik teorinin rasyonalite varsayımlarını sorgularken, işlevsizlik (disfonksiyonalite) ortamlarında kaynakların kalkınma için nasıl seferber edilebileceği sorununa bir çözüm olarak "söz hakkı" ve "terk" kavramlarını önerdi. Bu konudaki tahliline kapitalist firmaların mikro davranışlarından başlayan, yani "serbest rekabete dayalı piyasa" koşullarında firmaların rasyonel davranacağı varsayımını sorunlu bulan Hirschman, yine aynı kavramlarla ve ABD bağlamında "piyasanın disipinleyici kudreti" varsayımının çalışmadığı alanlarda kamu hizmetlerinin nasıl daha verimli ve etkin hale getirilebileceğini tartışıyordu. Hirschman'ın tartışması "gelişmekte olan ülkelerdeki" projelere ilişkin deneyimleri kadar, ABD kamuoyunda "verimli" işlemeyen kamu hizmetlerinin piyasaya bırakılması yönündeki yeni sağ görüşlere de bir yanıt çerçevesinde gelişmişti. Hirschman'a göre mikro düzeyde "terk" seçeneği, piyasa güçlerinin engelsiz bir şekilde işlemesi anlamına geliyordu: Tüketici yurttaşlar, ürün ya da hizmetinden tatmin olmadıkları firmayı terk ederek daha tatmin edici mal ve hizmet sağlayan firmaya kayacaklardı. Bu, piyasa bağlamında özel, gizli ve kişisel olmayan bir oydu. Buna karşılık söz hakkı, görüşlerini kurumsal yollardan eklemleyerek ifade edebilen "piyasa dışı" kuvvetlerin bir piyasaya müdahalesiydi. Hirchman'a göre "söz hakkı" "tam anlamıyla siyasal bir eylem" türüydü (1970: 16).

41 Kurumları yaratmak ve ayakta tutmak suretiyle "işlem maliyetlerinin" azaltılmasında hükümetin oynadığı "oluşturucu" rolü iktisadî analize yeniden getiren Douglas North olmuştur (1981). North, "işlem maliyetlerini", "mübadeleyi mümkün kılan sözleşmelerin belirlenmesi ve yaptırıma bağlanmasının maliyetleri" olarak tanımlar (1984: 256). Dolayısıyla, işlem maliyetleri hesaplanırken "hükümet etme maliyetlerini", yani "mülkiyet hakları sisteminin yaratılması ve kollanmasının maliyetlerini" de dikkate almak gerekir. North'un "işlem maliyetleri" konusunda yoğunlaşması, neoklasik iktisatçıların kaynakların sabit olduğu varsayımına karşılık kaynakların daima artırılabileceği varsayımına dayalıdır. Bu, siyasal değişimle gerçekleştirilebilir. Öyleyse "maliyet-yarar analizine" kurumların oluşturulması ve ayakta tutulmasını sağlayan siyasal eylemin maliyetlerini de eklemek gerekir. Ancak Dünya Bankası "işlem maliyetleri"ni analize dahil ederken, YSİ çerçevesinde tanımlamıştır. DB'nin modelindeki haliyle "işlem maliyetleri", "hükümetin optimal maliyetini" saptama işlevini görür.

Bu kaygılarla hareket eden Banka, kredi alan ülkelerdeki hukukî çerçeveyi yeniden tanımlama ve yeniden yapılandırma görevini de üstlenmektedir. Örneğin Banka, yeni yasaların çıkarılması ve yargı reformunu da sektörel ve yapısal uyuma yönelik kredilendirme programlarının bileşenleri arasında saymaya başlamıştır. Bu anlamda, yani artık Banka'nın tanım gereği "egemen" ulus-devletlere ait olan "kural koyuculuk" görevini de üstlenmesiyle, yapısal uyum programları "iktisadî" alanın çok ötelerine taşmış bulunmaktadır. Banka'ya göre "yasalar, iktisadî mantıkla çeliştiklerinde pratik geçerliğini yitirebilir" (DB 1994a: 23). Böyle durumlarda Banka sahneye girerek mülkiyet haklarını güvence altına alma, sivil ve ticarî davranış kurallarını belirleme ve devlet iktidarını sınırlama işlevlerini yükümlenecektir, çünkü, demektedir Banka, bir ülkedeki hukukî çerçeve, "iktisadî kalkınma açısından yaşamsal önem taşır" (DB 1994a: 23). Banka, "kural koyuculuk" alanındaki müdahalesini iktisadî kalkınmayla hukukî sistem arasında kurduu bu ilişkiye dayanarak meşrulaştırmaktadır. Banka açısından diğer bir meşruiyet kaynağı da yasa egemenliğine getirdiği araçsal-prosedürel tanımla bağlantılıdır. Banka, yasa egemenliğini, hukukun adalet, hakkaniyet, özgürlük ve eşitlik gibi esasa ilişkin öğelerinden koparark formel öğeleriyle tanımlamaktadır. Banka'nın yaptığı tanımlamaya göre yasa, "kuralların formüle edilmesi ve uygulanmasından" ibaret bir süreçtir (DB 1992a: 30). Banka yasal bir sistemin formel öğeleriyle ilgilendiğinden ve bu ilgisi bilimselliği tartışmasız farz edilen iktisadî bir mantık içinde anlam kazandığından, DB'na göre, Banka'nın yasa koyuculuk alanında bir rol edinmesinin yansızlığı ve nesnelliği de güvence altına alınmış olmaktadır.

Banka'ya göre yasal sistemin yeniden düzenlenmesinin yanısıra bilgilerin kamuoyuna açıklanması ya da "hükümetin şeffaflığı" da belirsizliğin ortadan kaldırılması açısından önemli hedeflerdir. "İyi yönetme" bağlamında hükümetin şeffaflığı, "öngörülebilir, açık ve aydınlanmış siyasa oluşturma süreci" anlamına gelir (DB 1994a: vii). Banka'ya göre iktisadî verimlilik hedefi, "hükümet siyasa ve etkinlikleri hakkındaki bilgilerin erişilebilir, başlıca iktisadî siyasa geliştirme süreçlerinin (örneğin bütçe) makul ölçüde şeffaf olması ve kamunun (örneğin görüş bildirme ya da kulis faaliyetleri yoluyla) siyasa oluşturma sürecini etkileme şansına sahip olmasını gerektirmektedir". İktisadî alanda şeffaf hükümetlerin yokluğunda "yozlaşma ve kamu kaynaklarının (buna dış yardımlarla sağlanan kaynaklar da dahildir) amaçları dışına sapması riski'nin arttığı iddia edilmektedir. Dahası, devletin karar oluşturma mekanizmalarının "özel sektörün tepkilerinden" tecrit edilmesi, hükümetin yanılgıya düşmesi ve tepkilerin keskinleşmesi tehlikesini doğurur (DB 1992a: 40).

Kısacası hükümetler açısından iktisadî mantık içinde doğru olan, Dünya Bankası ve özel sektörle sınırlanan bir kamuoyuna karşı şeffaf olmaktır. Özel mal ve hizmet üreticilerinin yanısıra egemen ve rasyonel oldukları varsayılan vatandaşları sadece "tüketici" kimlikleriyle kapsayan daha geniş anlamdaki ka-

muoyuna karşı şeffaflıksa, daha dolaylı olarak gündeme gelmektedir. Bu anlamda şeffaflık, daha önce de belirttiğim gibi kamu mal ve hizmetlerinin tüketicilerince kullanılacak olan "terk" ve "söz hakkı", yani tüketici kaynaklı rekabet ve katılım mekanizmalarının (örneğin tüketici haklarını koruma dernekleri) tesisinden ibarettir. Bu mekanizmaların tesis edilmesi, devlet etkinliklerinin verimlilik ve etkililiğini arttıracaktır.

Bu noktada "sivil toplum" kavramının Dünya Bankası'nın "iyi yönetme" söylemi bağlamında kazandığı anlamı açmaya çalışacağım. İyi yönetme gündeminin üçüncü dayanağı "kamu işlerine katılan güçlü bir sivil toplumun geliştirilmesi"dir (DB 1994a: vii). Kurumsal yapının geliştirilmesi etkinlikleri çerçevesinde anlam kazanan sivil toplumun oluşturulması, Banka'nın yaklaşımı açısından "toplumsal kapasite tesisi" (Cernea 1988) ya da "kültürel ve toplumsal güçlendirme" olarak anlaşılır (Landell-Mills 1992). Banka'nın faraziyesine göre, yasa egemenliği çerçevesinde etkinlik gösteren, şeffaflık, bilgilenme ve medya özgürlüğünü sağlayan bir hükümetin verimlilik ve etkililiği, müteşebbislerin karar alma sürecine dahil edilmelerini sağlayacaktır. Bu, Banka'nın konumu açısından esasa ilişkin bir amaçtır. Çünkü Banka'nın önerdiği büyüme stratejisi, "hür müteşebbislerin" inisiyatifine bel bağlamıştır. Banka'nın sivil toplum projesinin ikinci ayağıysa, kamu hizmetlerini tüketenlerinin etkin bir "söz" hakkına sahip olmalarıdır; böylelikle (bu tüketiciler iktisadî rasyonaliteye iman duyduklarına göre) kamu sektörünün verimliliği güvence altına alınabilecektir. Tüketicilerin etkili bir söz hakkına sahip olması hedefi, yerel düzeyde "katılım" mekanizmalarının geliştirilmesinin yanısıra özellikle yerel düzeyde kalkınmaya ilişkin karar alma sürecinin ademî merkezîleştirilmesini gerektirir. Banka, ademi merkezîleşme ve yerel yönetim alanındaki yaklaşımını, "ağırlıklı olarak verimliliği güvence altına almayı amaçlayan malî aygıtların geliştirilmesine yönelik bir yaklaşım" olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda ademi merkezîleşmenin en çok vurgulanan yönü kamu hizmetlerinin maliyetinin tüketicilerden alınacak "katkı payı" yoluyla ya da, özellikle altyapı hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde ve altyapının bakımında, bu hizmetlerin tüketicilerinin doğrudan "işgücü" sağlayarak katılması yoluyla tahsil edilmesidir (bkz. DB 1992a: 22; Paul 1987). Banka'nın sivil toplum projesinin üçüncü ayağını sosyal harcamaların yoksul grupları "daha iyi hedefleyerek" yapılması bağlamında, yoksulların yerel cemaatler geliştirilerek ve yerel kitle örgütleri desteklenerek güçlendirilmesi oluşturur (Cernea 1988; Marc vd. 1995).[42] Bankaya göre yoksul grupların bu şekilde güç-

42 Cernea'ya göre kalkınma projeleri, ülke içi ya da "evrimsel" süreçler içinde başarılamayan iktisadî büyüme ve toplumsal gelişimi uyarmak için "dışsal" mali kaynakları belli bir bölgeye enjekte etmeyi amaçlar. Ancak burada dışardan enjekte edilen kaynakların geleneksel "sosyoekonomik yapının artıyı emme ve kullanma kapasitesiyle" uyuşmazlığı, ya da gibi temel bir sorunla karşılaşılır. Dolayısıyla dış kaynakların aktarıldığı ülke içinde verimli kullanılması, "toplumsal kapasitenin" geliştirilmesine bağlıdır (Cernea 1991: 10). Banka'nın NGO'larla resmî ilişkilerini düzenleyen elkitabının özeti için bkz. Cernea (1988).

lendirilmesi, yeniden bölüşüme ilişkin "toplumsal adalete" de yolaçacaktır (DB 1994a: 23). Bir örnek vermek gerekirse, Banka, bayındırlık işleri şemalarının bu hedeflere ulaşmak için yararlı olabileceğini iddia etmektedir. Ancak, bu tür programların her iki hedefe de ulaşabilmesi için bayındırlık işlerinde çalıştırılacak olanlara ödenecek ücretler, piyasada belirlenen asgarî ücretin altında olmalıdır. Bu iddia şöyle bir akıl yürütmeye dayandırılır: Daha düşük ücretler önererek toplumun "en yoksul" kesimlerini daha iyi hedeflemek mümkündür; çünkü ancak en yoksul kesimler bu kadar düşük ücretle çalışmayı kabul edeceklerdir. Yani, ücretlerin bu kadar düşük belirlenmesi durumunda toplumun bu işleri de "ele geçirebilecek" olan "daha iyi gelir düzeyine sahip kesimleri", böylelikle dışlanmış olacaktır (Ribe ve Carvalho 1990: 17). Daha açık bir dille, yol yapımında çalışarak bu alanda yaratılacak olan gelirlere de el koymak isteyen "rantiyeler" avuçlarını yalayacaktır. Sonuçta bir yandan yoksullara yardım edilir ve yerel cemaatlerin katılımı için kanallar açılırken, bir yandan da tüm toplumun yararına olmak üzere, altyapı hizmetleri "maliyet verimliliği" ilkesine bağlı kalınarak ilkesine bağlı kalınarak kurulmuş ve korunmuş olacaktır.[43]

Banka işte böylesi dayanaklar etrafında "liberal bir kamusal alan" söylemini örmektedir. Banka'nın faraziyesine göre böylesi bir kamusal alan, otomatik olarak hem kredilendirilen ülkelerin yapısal uyum programları çerçevesinde önerilen politikaları ve projeleri benimsemesinin, hem de Banka'nın gündemindeki hükümet verimliliği ve etkililiği hedefinin gerçekleşmesinin güvencesini oluşturacaktır. Dolayısıyla Banka, "özel müteşebbisler", "egemen tüketiciler" ve Banka'nın yapısal uyum sürecinden "kazançlı" çıkan kesim olduğunu ilan ettiği "yoksul ve güçsüz gruplardan" oluşan bir "sivil toplumun" kurulması ve desteklenmesine yönelik kurumsal yapı geliştirme projelerine angaje olmuştur. Banka tarafından yayımlanan bir çalışmanın yazarlarının diliyle, "bir reformun siyasal başarısı yalnızca bölüşüme ilişkin sonuçlarına değil, aynı zamanda [reformdan kazançlı ve dolayısıyla reform siyaseti bağlamında müttefik olan] grupların örgütlenmesine ve örgütlenen bu grupların siyasal sistemle ilişkilerinin [kurumsal] biçimine de dayalıdır" (Haggard ve Webb 1994: 16). Reform çabalarının başarı şansı, "bu süreçten kazançlı ve zararlı olarak çıkanlar arasındaki siyasal güç dengesine bağlıdır" (Haggard ve Webb 1994: 8).

Banka'nın "iyi yönetme" söylemi bağlamında "sivil toplum"la ilgilenmesinin gerisinde, her şeyden önce "sürdürülebilir kalkınma" ile "siyasal meşruiyet" ara-

43 Örneğin Goetz ve O'Brien (1995), Banka'nın "yerel katılım" gündemini farklı algılamaktır. Onlara göre ademi merkezîleşme ve yerel katılım, özellikle Sahra'nın güneyinde etnik iktidar yapılarını güçlendirebilir. Böyle bir olasılık, yerel katılımın "toplumsal açıdan pozitif" sonuçlar doğurmasının zorunlu olmadığı anlamına gelir; daha yoksul ve güçsüz grupların üyeleri olan bireyler, reform sürecinden yararlanamayacaktır. Anlamadıkları, DB açısından hedefin tüm insan ilişkilerinin piyasa temelinde yeniden tanımlanması ya da metalaşması olduğudur. Banka, insan ilişkilerini piyasaya tâbi kılmanın, cemaatsel iktidar yapılarını da zamanla "rasyonelleştireceği"ni varsaymaktadır.

sında örtük olarak kurulan bir bağlantı yatmaktadır. Her ne kadar Kuruluş Anlaşması Banka'yı üyelerinin siyasal işlerine karışmaktan men etse de, Banka'nın 1967 yılından itibaren geliştirdiği yorumuna göre üye ülkelerin siyasal işleri, ekonomik bir bakış açısından Banka faaliyetlerini ilgilendirmektedir (Shihata 1991: 83). Nitekim Banka, "iyi yönetme" gündemini, "iyi yönetme" ilkelerinin "tamamen toplumsal ve iktisadî kalkınmaya ve Banka'nın temel amacı olan gelişmekte olan dünyada yoksulluğun kalıcı bir şekilde hafifletilmesine katkı sağladıkları ölçüde" kendisini ilgilendirdiğini hassasiyetle ifade etmektedir (DB 1994a: vii). Dahası, Banka "siyasal meşruiyeti" örtük olarak iktisadî "verimlilik ve etkinlikle" özdeşleştirmektedir.[44] Devlet düzeyinde bu tür bir iktisadî rasyonalitenin işlemesini güvence altına alacak etken, hükümetin müteşebbis ve tüketicilerden oluşan kamuoyuna karşı sorumlu olması (katılım) ve devlet kuruluşlarıyla özel kuruluşlar arasında rekabetin varlığı (iktisadî çoğulculuk) olarak anlaşılmaktadır. Zaten iktisadî çoğulculuk, Başkan Conable'ın sözleriyle "siyasal çoğulculuğa" otomatik olarak zemin hazırlayacaktır" (1990: 5). Dahası, meşruiyet kamu çıkarlarıyla özel çıkarlar arasında "kesin bir çizgi çekilmesine", böylelikle yozlaşmanın önlenmesine bağlıdır. Zaman içinde siyasal çoğulculuğa da yolaçacağı varsayılan iktisadî çoğulculuk, sivil toplumun dayatmasıyla verimliliğin teminatı olacaktır. Meşruiyetin alternatifi "zora dayalı" ya da "popülist" bir rejimdir. Bu tür rejimler ise, Banka'ya göre kıt kaynakların dağılımını "esas" amaçlarından saptırarak iç güvenlik ve kişisel çıkarlara yönelmesine neden olur (DB 1992a: 9-10).

Bu savlar, bizi yeniden "iyi yönetme" söylemi ile borçluların Banka'ya karşı taahhütleri sorununa getirmektedir. Banka söylemi çerçevesinde "popülizm", toplumun kentli kesimlerinden oluşan bir çıkar koalisyonuna gönderme yapar. Bu kesimler devletin ülke içi ve uluslararası fiyatları denetlemesi yoluyla sağlanan rantlar etrafında bir araya gelmektedir. Bu tür bir koalisyona dayalı bir siyasal sistem, ülke içinde koalisyon dışı gruplara baskı yapılmasını ve bir dış düşmanlar ve dış tehdit miti etrafında milliyetçiliğin pompalanmasını gerektirir. Devletlerin iç ve dış istikrar ve güvenlikle meşgul olmak zorunda kalması, Dünya Bankası'na göre, Banka programlarına yönelik taahhüt altına girmeleriyle çelişmektedir (DB 1994c: 145). Örneğin, demektedir Banka, askerî ve polisiye harcamalar, bütçede "kalabalık yaratarak" iktisadî hedeflere yöneltilmesi gereken fonların heba olmasına yolaçmakta ve hükümet bütçelerinin bütünüyle şeffaflaşmasına engel teşkil etmektedir (DB 1994a: 50). Buna karşılık özde "iktisadî" terimlerle tanımlanan bir sivil toplumun etkin bir şekilde verimlilik talep ederek hükümeti meşruiyet sınırları içinde kalmaya zorlayacağı varsayılmaktadır. Başka bir deyişle Banka, iyi yönetimi oluşturmak ve sürekli kılmak gibi zor

44 Yeni sağ kuramın verimlilik ve meşruiyet arasında uyum kurma sorunu konusunda bkz. Offie (1990).

bir görevi, son derece dikkatli ve dar bir şekilde tanımlanan hayalî bir sivil topluma emanet etmektedir.

Öte yandan Banka'nın borçlu ülkelerin devlet yapıları, hesap verebilirlikleri ve şeffaflıkları konularına yoğunlaşması, Banka'nın hesap verebilirliği ve şeffaflığını da sorun olarak gündeme getirmiştir. Her ne kadar Banka üye ülkelerin iç işlerine bu alandaki sorunlar Banka'nın faaliyet alanıyla ilgili olduğu ölçüde eğildiğini iddia ediyorsa da, siyasetin Banka söylemine girdiği gerçeği değişmemektedir. Zira Banka'nın "iyi yönetme" söylemi çerçevesinde ortaya attığı her sorun, Kuruluş Anlaşması'nda siyasetle ekonomi arasına çizilen kalın çizgiyi anlamsızlaştırmaktadır. Dahası, bu Anlaşma'nın Banka'yı borçlularla ilişkilerinde kredi sağlayan ülke ve kuruluşlar adına hareket etmekten men etmesine karşılık, Banka "iyi yönetme" gündeminin örneğin "insan hakları" gibi tümüyle siyasal yönlerini de iki taraf arasındaki "siyasa diyaloğu" süreçlerinde ortaya atabileceğini belirtmektedir. "Siyasa diyaloğu", Banka'nın başkanlığında, alacaklı ülke hükümetlerinin ve uluslararası bankaların temsilcileri ile borçlu ülke hükümetlerinin temsilcileri arasında gerçekleşen toplantılara gönderme yapmaktadır. Banka'nın bu toplantılardaki işlevi, borçlular ve alacaklılar arasında arabuluculuk yapmak olarak dile getirilmektedir. Ne var ki zaman zaman bu diyalog, Banka'nın yetki alanının tümüyle dışında bıraktığı siyasal konuları da içerebilmektedir (DB 1994a: 41). Dolayısıyla Banka'nın borç veren ülkeler dışındaki üyelerine hesap verebilirliği iyice sorun haline gelmektedir.[45]

Genişleyen faaliyet alanı, Banka'nın üyelerine karşı şeffaflığı sorununun da altını çizmektedir. Şeffaflık sorunu, Banka tarafından bir "Açılma Politikası" kapsamında çözülmeye çalışılmıştır. Ancak Banka'nın bu politikası, ülkelerin iktisadî kalkınmasına ilişkin en önemli belgeleri dışarda bırakmaktadır; Banka'nın ülkelere yönelik kalkınma stratejilerini tanımlayan belgeler, ülkelerin kredibilitesine ilişkin tahliller, program ve proje denetleme ve tamamlama raporları ne uluslararası kamuoyuna ne de ülke yetkililerine açılamayacaktır (DB 1994d). Bu belge ve raporların açıklık politikasının dışında bırakılması, ilgili birey, kurum ve ülkelerin Banka'nın kalkınma stratejileri ve programlarının geçerliliğini değerlendirmesini ve/veya tartışmasını önlemektedir. Banka'nın şeffaflığı, iyi yönetme gündemi çerçevesinde bir kat daha sınırlıdır. Banka, iyi yönetme gündemi çerçevesindeki sorun alanlarının "siyasal açıdan hassas" olması nedeniyle, borçlu ülkelerdeki yönetimin niteliğine ilişkin tahlillerinin yazılı belgeler-

45 Banka'nın hesap verebilirliği, borç veren ülkelerin kamularına ilişkin olarak da sorgulanabilir. ABD ve İngiltere'de Hükümet Dışı Kuruluşlar ve radikal kamuoyunun eleştirileri, özellikle "50 Yıl Yeter" kampanyası ve Amerikan Kongresi'nin Mayıs 1995'de ABD'nin IDA katkılarında kesinti yapması karşısında Banka, savunma konumuna çekilmiş ve milyarlarca dolarlık bir reklam kampanyası başlatmıştır. Reklam kampanyasının ağırlıklı teması şudur: "IDA, ABD şirketlerine ABD'nin ödediği katkılardan çok daha yüksek değerlerde ihale getiren büyük bir yatırımdır". Bu kampanyaya göre, ABD'nin IDA'ya yatırdığı her bir dolar, uluslararası proje ihaleleri yoluyla ABD'ye 6 dolar olarak geri dönmektedir (Probe International, 15 Haziran 1995).

de yeralmayacağını, "siyasa diyalogları" esnasında şifahen dile getirileceğini ifade etmektedir (DB 1994a: 39). Aslında Banka'nın yeni başkanı James Wolfensohn, Banka'nın şeffaflığının gerçek sınırlarını açıkça çizmektedir: "Banka'ya, yani bize yönelik eleştirilerin Banka çalışanlarınca kamuya açık olarak ifade edilmesini, bunu yapanların başka bir iş aramakta oldukları yönünde bir işaret olarak algılayacağım."[46] İşin özü, Banka'nın dilinde hesap verebilirlik ve şeffaflık terimleri, yalnızca borçlu ülkelerin Banka'ya karşı konumuna ilişkin sorunlardır ve bunun tersi geçerli değildir.

Sonuç

Akademik söylemde olduğu kadar kamu söyleminde de modernizasyon kuramının hüküm sürdüğü bir dönemde iktisadî kalkınmanın finansmanı alanında ön saflara geçen Dünya Bankası, bu söylemin içerdiği Faustyen kalkınma/gelişme tasavvurunun da mirasçısı oldu. Bu tasavvur, "geri kalmışlık" terimiyle anılan Üçüncü Dünya ülkelerinin tüm toplumsal, siyasal ve iktisadî yapılarını modernizasyon kuramcılarının geliştirdiği aygıtlarla *topyekûn* ve *radikal* bir biçimde dönüştürmeyi öngörüyordu. Devletlerarası arka planda Soğuk Savaş'ın dayattığı gereklilikler düşünüldüğünde, bu dönüşüm çok hızlı, gerekirse bir kuşağın yaşam süresi içinde gerçekleşmeliydi.

Bir yönüyle bu tasavvur, Banka'nın varoluşsal kaygılarına da tekabül ediyordu. Bir anlamda Dünya Bankası için uluslararası arenada varolabileceği bir alan açıyor, Banka'yı besleyip büyütecek bir zemin hazırlıyordu. Bu "yaşama içgüdüsü" (eğer bir kurumun yaşama içgüdüsünden söz edilebilirse) Banka'nın daha ilk yıllarında kendini göstermeye başlamıştı. Bu içgüdü, Banka içinde giderek kurumsallaşan bir kredi sağlama baskısı olarak kendini ortaya koydu. Bu baskı ise hem Banka'nın kalkınma söylemlerinin aldığı yön hem de küresel borç bunalımının gelişimi sürecinde belirleyici etkenlerden birini oluşturdu. İktisadî kalkınma tanımı öyle kurgulanmıştı ki, devasa boyutlarda yabancı sermaye gerektiriyor, yabancı sermayenin ise yurtiçi sermaye birikiminin arttırılması ve yatırıma dönüştürülmesi açısından ülke içi tasarruflara göre daha hareketli ve verimli bir kaynak olarak varsayılıyordu.

Dünya Bankası'nın kalkınma söylemlerinin bir başka veçhesi de, devletlerarası bir kurum olarak Banka içindeki güç yapılanmasıyla ilişkilidir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Banka örgütlenmesindeki güç dağılımı öyle belirlenmiştir ki, Banka söylemleri kredi sağlayan ülkelerin mevcut siyasal iktisadî düzene ilişkin tasavvurlarından fazlasıyla etkilenmiş, Banka ise bu tasavvurların gelişiminde giderek daha da belirleyici bir kurum haline gelmiştir. Dolayısıyla, hem Banka'da hem de kredi sağlayan ülkelerde hakim olan söylemlerin biçimlenmesin-

46 agy.

de etkili olan ortak bir "bilgi üretim ağı" mevcuttur. Dünya Bankası ise faaliyetlerinin çapı genişledikçe kalkınma iktisadı alanında bilgi üreten bu ağın çekim merkezi haline gelmiştir. Bu konumlanma, Banka'nın eklemlediği kalkınma söylemlerine içsel "hakikat" iddialarının ön plana çıkışında ve neredeyse bütün dünyada hakimiyet kazanmasında oldukça etkilidir.

Devletler-arası bir örgütlenme olarak Dünya Bankası, daima siyasete karşı yansız bir tavrı olduğu iddiasında bulunmuştur. Yapısal uyum programlarının yürürlüğe konduğu döneme kadar bu iddia, iktisadî ve siyasal alanlar arasında bariz bir ayrım olduğu yönündeki neoklasik varsayımla takviye edilmişti. Yeni Siyasal İktisat, neoklasik iktisadın yoksun olduğu bir siyaset kuramı geliştirerek bu ikiliği ortadan kaldırmamış, tersine, başka bir ikilik etrafında yeniden kurarak eskisinden daha katı bir biçimde dayatmıştır. YSİ bunu neoklasik iktisadın öteden beri vurgulamakta olduğu siyasal rasyonalite-iktisadî rasyonalite karşıtlığını geliştirerek başarmıştır. YSİ'ye göre bu karşıtlık siyasal alanı ve devleti iktisadî rasyonaliteye tâbi kılan bir "yapısal bir dönüşüm" aracılığıyla "aşılabilirdi". Bu buluş, gelişmekte olan dünyada rasyonel ve hesaplayarak eyleyen iktisadî faillerin keşfedilmesiyle mümkün olabilirdi. Böylelikle "azgelişmiş" ekonomik yapılara has olduğu varsayılan "geleneksel/modern" sektör ikiliğine dayanan eski önerme, YSİ'nin tasavvuru çerçevesinde, yerini "siyasal akılcılığa karşı iktisadî akılcılık" ikiliğinde ifadesini bulan ve bu kez "evrensel" bir boyutta kavranan bir karşıtlığa dönüştü.

1980'li yıllara değin Banka, "demokratik" devletler kadar "otoriter" devletlere karşı da yansız bir tavır takınmakta olduğu iddiasındaydı. Yapısal uyum kredilerinin siyasal koşullara bağlanması, bu iddianın Banka açısından sorunlu hale gelmesine yolaçtı. Her ne kadar Banka kalkınmanın siyasal veçhelerinin yetki alanının dışında kaldığını ifade etmeye devam ettiyse de, siyasal koşullar, kredi akışının sürekliliğini borçlu ülkelerin reform programlarına sadakatine endekslemişti. Nitekim proje kredilerinden farklı olarak, yapısal uyum programlarına yönelik krediler, reformlar gerçekleştirildiği sürece ve parça parça ödeniyordu. Dahası, Banka'nın daha sonra dile getirdiği gibi, bir borçlu ülke hükümetinin reform programına sadakati, siyasal yönelimlerine bağlıydı. Bu kabulü, "yapısal uyumun toplumsal maliyetleri" terimiyle ifade edilen, reform programlarının uygulanmasından kaynaklanan siyasal gerilimler olduğuna ilişkin saptamalar izledi. Artık Banka, yapısal uyum programlarının siyasal istikrarsızlığa ve toplumsal sorunlara yolaçabileceğini itiraf ediyordu. Ne var ki, siyasal gerilimler yapısal uyum programlarından rahatsız olan "yerleşik çıkarların" bu programlara direnmesinden kaynaklanıyordu. Olumsuz toplumsal etkilere gelince, Banka'ya göre bunlar "geçiş dönemine özgü" sorunlardı, bu nedenle de marjinal ve geçici gelir arttırıcı siyasallar geliştirerek çözülebilirdi. Banka'nın 1980'li yıllarında sonlarında eleştirilere yanıt olarak geliştirdiği "yapısal uyumun sosyal boyutları" gündeminin özü bundan ibarettir.

Banka'nın en son eklemlediği "iyi yönetme" söylemi ise, özel teşebbüse içkin olduğu iddia edilen soyut bir iktisadî akılcılık anlayışının devlet ve sivil toplum düzeyinde evrenselleştirilmesi projesine dayalıdır. Bu anlayış, Banka'nın yaklaşımının omurgasını oluşturan neoklasik kuramın metodolojik bireyciliğinden kaynaklanır. Metodolojik bireyciliğe imanı, neoklasik kurama farklı doğalara sahip varlıkların özleri arasında bir ayrım yapabilme olanağını kapamıştır. Hiçbir kurum tek tek bireylerin basit bir toplulaşmasından ibaretmiş gibi görülemez ya da içerdiği bireylerden bir teki gibi davranamaz. Bu anlamda, bir toplumun en geniş anlamıyla kendini özgün bir siyasal varlık olarak örgütleyiş tarzı olan devleti metodolojik bireyciliğin sağladığı aygıtlarla anlamak mümkün değildir. Siyasal alan, tanım gereği, her zaman piyasa benzeri kurumlarca dolayımlanan ilişkilerden daha fazlasına tekabül eder. Çünkü insan, daima bir "alıcı/satıcı"dan daha fazlasıdır. Ancak, neoklasik kuramın sınırları içinde "toplum" ya da "devlet" gibi varlıklar tasavvur etmek olanaksızdır: Sadece masum ya da "yansız" piyasavâri mekanizmalar, insanlar arasındaki organik bağları akılcı bir tarzda modelleyebilir (örneğin bkz. Buchanan ve Tullock 1962). Dolayısıyla piyasa modeline uymayan kurumsal yapılar ve ilişki kuralları, neoklasik kuram açısından akıl dışıdır. Neoklasik birey açısından piyasa modeline uymayan her ilişki tarzı bir "yük"ten ibarettir. Çünkü egemen bir varlık olarak neoklasik bireyin "benliği", "hiç yoktan" ve kendisi tarafından var edilmiştir. Bu nedenledir ki neoklasik birey, kendisine ve özçıkarlarına ilişkin "tam ve mükemmel bilgi" sahibidir. Neoklasik dille ifade edersek, bireyleş(tir)me düzeyinde ne "işlem maliyetleri", ne de "dışsal ekonomiler" mevcuttur. Dolayısıyla özçıkarlarının mutlak hakimi bu birey "yansız" piyasa benzeri ilişkilere girip çıkma mutlak özgürlüğüne sahip olmalıdır. En aşırı biçimiyle neoklasik düşünce şöyle seslenen nihilist bir ütopyadır: "Bırakın en fazla maliyet-verimliliğine sahip teknoloji dünyaya hakim olsun!" Neden böyle olması gerektiği sorusuna ise, "verimli olduğu için!" totolojisinden başka verecek yanıtı yoktur.

Banka, siyasete yaklaşımı "hakiki" iktisat biliminin tartışma götürmez ilkelerine dayalı olduğu için, üye ülkelerin siyasal işlerine yaptığı müdahalelerin "tarafsızlıkla" yüklü olduğu iddiasındadır. Başka bir deyişle Banka, bir savunma hattı olarak söylemini "nesnellik/tarafsızlık" iddialarıyla yüklemektedir. Öte yandan, neoklasik iktisada içkin bir teknolojik belirlenimcilik, bu "bilimsel" olarak kurgulanmış anlayışın gerisinde yatan normatif varsayım olarak karşımıza çıkar. Bu örtük normatif yükü nedeniyle Banka'nın yaklaşımı tartışmaya açıktır. Neoliberal bir dünya düzeninin meşruiyetini güvence altına almak ve her türlü tartışmayı dışarda bırakmak açısından, Dünya Bankası'nın iktisat ve siyaset arasında çizdiği kavramsal savunma hattı çok önemli bir işlev görmüştür. Bu hat bir kez koparılınca Dünya Bankası faaliyetlerini iktisadın "nesnel" olduğu iddia edilen ilkelerine dayanarak meşrulaştıramayacaktır. Siyasal bir tartışma, tanımı gereği normatif temelde mümkündür. Başka bir deyişle, siyaset, "neyin

daha verimli olduğu" sorusu temelinde değil, "insanlar için neyin iyi olduğu?" sorusu etrafında mümkün olan bir tartışmadır. Ne var ki, soyut düzeyde neoklasik kuram, pratik düzeyde ise Dünya Bankası en temel siyasal soruyu (insanlar için iyi olan nedir?), iktisadî bir soruna (en verimli üretim tarzı nedir?) indirgemeyi elli yıllık bir süre içinde başarmış görünmektedir.

KAYNAKÇA

Adelman, Ira. 1975. Growth, Income Distribution and Equity-Oriented Development Strategies. *World Development*, 3, 2&3 (Februar-March): 67-76.

Afrika Kalkınma Bankası (AKB), BM Kalkınma Programı (UNDP), Dünya Bankası (DB). 1990. *The Social Dimensions of Adjustment is Africa: A Policy Agenda.* Washington, D.C.: The World Bank.

Aghion, Philippe. 1991. *The European Bank for Reconstruction and Development.* ... içinde, The Transition to a Market Economy, der. P. Marer and S. Zecchini, 251-52. Paris: OECD.

Ahluwalia, M. S., C. G. Nicholas ve H. B. Chenery. 1978. *Growth and Poverty in Developing Countries.* Washington, D.C.: The World Bank.

Arndt, Heinz W. 1988. "Market Failure" and Underdevelopment. *World Development* 16, 2: 219-229.

Ayres, Robert L. 1983. *Banking On The Poor.* Cambridge, Mass: The MIT Press.

Ayres, Robert L. 1990. Foreign Aid and Poverty Reduction. *Finance and Development* (IMF/Dünya Bankası yayını; bundan sonra F&D) (September): 9.

Balassa, Bela. 1981. *Structural Adjustment Policies in Developing Economies.* World Bank Staff Working Paper (Bundan sonra WBSWP) No. 464. Washington D.C.: The World Bank.

Baer, Werner. 1974. The World Bank Group and the Process of Socio-Economic Development in the Third World. *World Development* 2, 6 (June): 1-10.

Balogh, Thomas. 1978. Failures in the Strategy against Poverty. *World Development* 6, 1: 11-22.

Barya, John-Jean B. 1993. The New Political Conditionalities of Aid: An Independent View From Africa. *IDS Bulletin* 24, 1 (January): 16-23.

Bator, Francis M., Donald L. M. Blackmer, Richard S. Eckaus, Everett E. Hagen, Daniel Lerner, Max Millikan, Ithiel de Sola Pool, Lucian W. Pye, Paul N. Rosenstein-Rodan ve Walt W. Rostow. 1961. *The Emerging Nations: Their Growth and United States Policy*, der. Max. F. Milikan and Donald L. M. Blackmer, Boston: Little, Brown and Company:

Bauer, Peter. 1970a. Economics as a Form of Technical Assistance. *Leading Issues in Economic Development: Studies in International Poverty*, der. Gerald M. Meier, 77-79, 2. baskı New York: Oxford University Press.

Bauer, Peter. 1970b. Dissent of Foreign Aid. *Leading Issues...* içinde, der. Gerald M. Meier, 280-84. 2. baskı New York: Oxford University Press.

Berman, Marshall. 1988. *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity.* 2. baskı New York: Penguin Books.

Biersteker, Thomas J. 1992. The "Triumph" of Neoclassical Economics in the Developing World: Policy Convergence and Bases of Governance in the International Economic Order. *Governance without Government: Order and Change in World Politics*, der. James N. Rosenau, and Ernst-Otto Czempiel, 102-31. Cambridge: Cambridge University Press.

Block, Fred L. 1977. *The Origins of International Economics Disorder: A Study of United States International Monetary Policy from World War II to the Present.* Berkeley and Los Angeles, Cal: Uni-

versity of California Press.

Buchanan, James M. ve Gordon Tullock. 1965. *The Calculus of Consents: Logical Foundations of Constitutional Democracy.* University of Michigan Press, 1992.

Cernea, Michael M. 1988. *Nongovernmental Organizations and Local Development.* World Bank Discussion Papers (WBDP) No.40. Washington, D.C.: The World Bank.

Chenery, Hollis, Montek S. Ahluwalia, C.L.G.Bell, John H.Duloy ve Richard Jolly. 1974. *Redistribution with Growth. Published for the World Bank and the Institute of Development Studies.*Published for the World Bank. Glasgow: Oxford University Press.

Chossudovsky, Michel. 1994. *Global Poverty.* TMs [photocopy].

Clausen, A.W. 1985a. *Poverty in the Developing Countries.* Washington, D.C.: The World Bank.

Conable, Barber B. 1990. *Address to the Board of Governors.* Washington, D.C.: The World Bank.

Cornia, Giovanni Andrea, R. Jolly ve F. Stewart (eds.). 1987. *Adjustment with a Human Face. Vol. I.* Oxford: Clarendon Press, 1990.

Crozier, Michel, S. P. Huntington ve J. Watanuki. 1975. *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission.* New York: New York University Press.

Crainville, Andre, 1995. Monetarism in Canada and the World Economy. *Studies in Political Economy* 46: 7-42.

DB. 1980. *World Development Report 1980.* New York: Oxford University Press.

DB. 1981. *Accelerated Development in Sub-Saharan Africa: An Agenda for Action.* 2.b. Washington, D.C.: The World Bank, 1982.

DB. 1983. *World Development Report 1983.* New York: Oxford University Press.

DB. 1988a. *World Development Report 1988: Opportunities and Risks in Managing the World Economy. Public Finance in Development.* New York: Oxford University Press.

DB. 1988b. *Rural Development: World Bank Experience, 1965-86.* OED. Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1989a. *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustinable Growth.* Washington D.C.: The World Bank.

DB. 1989b. *Adjustment Lending: How It Has Worked, How It Can Be Improved.* der. V. Thomas ve A. Chhibber. Washington D.C.: The World Bank.

DB. 1990a. *World Development Report 1990: Poverty.* New York: Oxford University Press.

DB. 1990b. *Poverty Handbook-Discussion Draft.* Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1990c. *Making Adjustment Work for the Poor: A Framework for Policy Reform in Africa.* 2.b. Washington, D.C.: The World Bank, 1991.

DB. 1991a. *World Development Report 1991: The Challenge of Development.* New York Oxford University Press.

DB. 1991b. *The Reform of Public Sector Management: Lessons from Experience.* Country Economics Department (CED). 18. Washington, D.C.: World Bank.

DB. 1992a. *Governance and Development.* Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1992b. *Adjustment Lending and Mobilization of Private and Public Resources for Growth.* CED, 22. Washington, D.C.: World Bank.

DB. 1993a. *Implementing the World Bank's Strategy to Reduce Poverty: Progress and Challenges.* Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1993b. *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy.* Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1994a. *Governance: The World Bank's Experience.* Washington, D.C.: The World Bank.

DB. 1994c. *Evaluation Results 1992*. OED. Washington, D.C.: World Bank.

DB. 1994d. *The World Bank Policy on Disclosure of Information*. Washington, D.C.: World Bank.

Findlay, Ronald. 1991. The New Political Economy: Its Explanatory Power for the LDCs. *Politics and Policy Making in Developing Countries: Perspectives on the New Political Economy*, der. Gerald M. Meier, 13-40. San Francisco, Cal.: ICS Press.

Foucault, Michel. 1991. Politics and the Study of Discourse. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, der. G. Burchell, C. Gordon, and P. Miller, 53-72. Chicago: University of Chicago Press.

Friedman, Irving S. 1968. Opening Remarks. *Some Aspects of the Economic Philosophy of the World Bank* içinde. Washington, D.C.: The World Bank.

Gardner, Richard N. 1972. The Political Setting. In *Bretton Woods Revisited*, ed. by A.L. K. Acheson, J.F. Chant ve M.F.J. Prachowny. Toronto: Macmillan.

Gill, Stephen ve David Law. 1988. *The Global Political Economy*. Baltimore: The John Hopkins University.

Gilpin, Robert. 1987. *The Political Economy of International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Goetz, Anne Marie and David O'Brien. 1995. Governing for the Common Wealth? The World Bank's Approach to Poverty and Governance. *IDS Bulletin 26*, 2 (April): 17-26.

Grindle, S. Merilee. 1991. The New Political Economy: Positive Economics and negative Politics. *Politics and Policy* içinde, der. Gerald M. Meier, 41-67.

Haberler, Gottfried. 1970. Dynamic Benefits of Trade. *Leading Issues* içinde, der. Gerald M. Meier, 492-97.

Haberler, Gottfried. 1987. Liberal and Illiberal Development Policy. *Pioneers in Development*, 2. Seri, der. Gerald M. Meier, 51-83. Published for the World Bank. New York: Oxford University Press.

Haggard, Stephan ve S. B. Webb (eds.). 1994. *Woting for Reform: Democracy, Political Liberalization, and Economic Adjustment*. Published for the World Bank, Oxford: Oxford University Press.

Heaver, Richard ve A. Israel. 1986. *Country Commitment to Development Projects*. WBDP No. 4. Washington, D.C.: The World Bank.

Helleiner, G.K. 1992. The IMF, The World Bank and Africa's Adjustment and External Debt Problems: An Unofficial View. *World Development* 20, 6: 779-792.

Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Hope, Nicholas C. 1981. Developments in and Prospects for the External Debt of the Developing Countries: 1970-80 and Beyond. WBSWP No. 488. Washington D.C.: The World Bank.

Hunt, Diana. 1989. *Economic Theories of Development: An Analysis of Competing Paradigms*. Maryland: Barnes and Noble Books.

Huntington, Samuel. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Johnson, J.H. ve S.S. Wasty. 1993. *Borrower Ownership of Adjustment Programs and the Political Economy of Reform*. WBDP No. 199. Washington, D.C.: The World Bank.

Joly, Richard. 1988. Poverty and Adjustment in the 1990s. *Strengthening the Poor What Have We Learnt* içinde, 163-75. Overseas Development Council, U.S.-Third World Perspectives 10. New Brunswick: Transaction Books.

Kahler, Miles. 1990. Orthodoxy and Its Alternatives: Explaining Approaches to Stabilization and Adjustment. *Economic Crisis and Policy Choice: The Politics of Adjustment in the Third Word*, ed. by Joan M. Nelson, 33-61. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kamarck, Andrew M. 1968. Appraisal of Country Economic Performance. *Some Aspects...* içinde, 7-19.

Kanbur, Ravi. 1991. Project versus Policy Reform. *Proceedings of The World Bank Annual Conference on Development Economics 1990.*

Khan, Mohsin S.: Montiel, and N. U. Haque. 1990. Adjustment with Growth: Relating the Analytical Approaches of the IMF and the World Bank. *Journal of Development Economics 32:* 155-179.

Kim, Kihwan and Danny M. Leipziger. 1993. *The Lessons of East Asia-Korea: A Case of Government-Led Development.* Washington D.C.: The World Bank.

Laar, Aart J.M.Van de. 1976. The World Bank and the World's Poor. *World Development* 4, 10/11: 837-51.

Lal, Deepak. 1983. *The Poverty of "development Economics".* London: The Institute of Economic Affairs.

Landell-Mills, Pierre. 1992. Governance, Cultural Change, and Empowerment. *The Journal of Modern African Studies* 30, 4:543-567.

Leipziger, D.M., and V. Thomas. 1993. *Lessons of East Asia: An Overview of Country Experience.* Washington, D.C.: World Bank.

Lele, Saharachchandra M. 1991. Sustainable Development: A Critical Review. *World Development* 19, 6: 607-621.

Lewis, Sir Arthur. 1984. Development Economics in the 1950s. *Pioneers in Development* içinde, der. G.M. Meier ve D. Seers, 121-38. New York: Oxford University Press.

Maddux, John L. 1981. *The Development Philosophy of Robert McNamara.* Washington, D.C.: World Bank.

Marc, A., G. Carol, M. Schacter ve M. Schmidt. 1995. *Social Action Programs and Social Funds: A Review of Design and Implementation in Sub-Saharan Africa.* WBDP No. 274. Washington, D.C.: The World Bank.

McNamara, Robert S. 1979. *Address to the nited Nations Conference on Trade and Development.* Manila, Philippines.

Medema, Steven G. 1991. Another Look at the Problem of Rent Seeking. *Journal of Economic Issues* XXV, 4 (December): 1049-65.

Meier, Gerald M. 1991. Policy Lessons and Policy Formation. *Politics and Policy* içinde, 3-12.

Mikesell, Raymond French. 1972. The Emergence of the World Bank as a Development Institution. *Bretton Woods Revisited* içinde.

Mikesell, Raymond French. 1994. *The Bretton Woods Debates: A Memoir.* Princeton, NJ: Department of Economics, Princeton University.

Mosley, Paul and J. Weeks. 1993. Has recovery begun? "Africa's Adjustment in the 1980s" Revisited. *World Development* 21, 10:1583-1606.

Mosley, Paul, J. Harrigan and J. Toye. 1991. *Aid and Power: The World Bank Based Policy Lending, Vol. 1.* Londra: Routledge.

Myrdal, Gunnar. 1970. Trade as a Mechanism of International Inequality. *Leading Issues...* içinde, der. Gerald M. Meier, 479-84.

Nathan, James A., and James k. Oliver. 1981. *United States Foreign Policy and World Order.* 2.b. Boston, Toronto: Little, Brown and Co.

North, Douglas C. 1981. *Structure and Change in Economic History.* New York: Norton & Co.

Nort Douglas C. 1984. Government and the Cost of Exchange in History. *Journal of Economics History XLIV,* 2 (June): 255-64.

Nunnenkamp, Peter. 1995. What Donors Mean by Good Governance: Heroic Ends, Limited Means, and Traditional Dilemmas of Development Cooperation. *IDS Bulletin 26,* 2 (April): 9-16.

Nurkse, Ragnar. 1970. The Case for Balanced Growth. *Leading Issues...* içinde, Gerald M. Meier, 362-66.

Offe, Claus. 1984. *Contradictions of the Welfare State*, der. John Keane. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Oman, Charles P. and Ganeshan Wignaraja. 1991. *The Postwar Evolution of Development Thinking*. London: Macmillan and the OECD.

Paul, Samuel. 1987. Community Participation in World Bank Projects. *F&D* (December): 20-22.

Prebisch, Raul. 1970. "External Bottlenecks Obstructing Development. Leading Issues... içinde, Gerald M. Meier, 484-92.

Ravenhill, John. 1988. Adjustment with Growth: A Fragile Consensus. *The Journal of Modern African Studies 26*, 2:179-210.

Ribe, Helena and S. Carvalho. 1990. Adjustment and the Poor. *F&D* (September): 15-17.

Rich, Bruce. 1994. *Mortgaging the Earth: The World Bank, Environmental Impoverishment, and the Crisis of Development*. Boston: Beacon Press.

Robinson, Mark. 1993. Will Political Conditionality Work? *IDS Bulletin* 21, 1 (January): 58-66.

Rosenstein-Rodan, Paul N. 1943. Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal* (June-September): 202-11.

sandbrook, Richard. 1986. The State and Economic Stagnation in Tropical Africa. *World Development*, Vol.14, no.3:319-332.

Schultz, Theodore W. 1987. Tensions between Economics and Politics in Dealing with Agriculture. *Pioneers in Development* içinde, der. G.M. Meier, 15-38.

Serageldin, Ismail. 1989. *Poverty, Adjustment and Growth in Africa*. Washington, D.C.: The World Bank.

Serageldin, Ismail ve M. Noel. 1990. Tackling the Social Dimensions of Adjustment in Africa. *F&D* (September): 18-20.

Shihata, Ibrahim F.I. 1991. *The World Bank in a Changning World* (Banka Başdanışmanının memorandumları), Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Sommers, Davidson. 1984. An Institution Emerges. *Bretton Woods At Forty 1944-1984* içinde, Washington, D.C.: The World Bank.

Srinivasan, T.N. 1985. Neoclassical Political Economy, the State, and Economic Development. *Asian Development Review* 3: 38-58.

Stein, Howard ve E.W. Nafziger, 1991. Structural Adjustment, Human Needs, and the World Bank Agenda. *The Journal of Modern African Studies* 29, 1:173-189.

Streeten, Paul. 1987. Structural Adjustment: A Survey of the Issues and Options. *World Development* 15, 12:1469-1482.

Tarp, Finn. 1993. *Stabilization and Structural Adjustment*. London: Routledge.

Thomas, Vinod ve Yan Wang. 1993. *Government Policy and Productivity Growth: Is East Asia An Exception*. Lessons of East Asia. Washington, D.C.: World Bank.

Viner, Jacob. 1970. The Concept of "Disguised Unemployment." *Leading Issues...* içinde, der. G.M. Meier, 151-56.

Wade, Robert. 1990. *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Walton Michael. 1990. Combating Poverty: Experience and Prospects. *F&D* (September): 2-5.

Wapenhans. 1991. World Bank. P. Marer and S. Zecchini (der.) içinde.

Yagci, Fahrettin, Steven Kamin and Vicki Rosenbaum. 1985. *Structural Adjustment Lending: An Evaluation of Program Design*. WBSWP No.735. Washington D.C.: The World Bank.

World Bank: From "growth" to "good governance" discourse

The main purpose of this paper is to explore the emergence and transformation of consecutive discourses of the World Bank on development since its foundation in the mid-1940s. Following Foucault, I employ the term "discourse" in a specific sense and a heuristic tool. The main reason for my reconstruction of the Bank's development strategies on the level of discourse is that: Besides its financial capabilities, the Bank is also a highly flexible and capable institution in terms of producing and disseminating various discourses in the field of economics. As a giant institution, employing an impressive army of experts and technical staff and enjoying a crucial power status, the World Bank has gone beyond the horizon of simply articulating various elements of public and academic discourse in the field of political economy in a loose and eclectic manner, as in the 1960s and 1970s. Now, the Bank has become an institution that determines the subject matters, the manners of conceptualisation, and the direction and shape of the debates within the academia and the public. In other words, rather than the debates within the World Bank are being shaped within the confines of the various academic discourses, the latter take place within the frontiers of the Bank's discourses.

Following this framework, I first analyze the conditions which enabled the Bank's discourses to emerge and transform; second, the latters' way of incorporating and excluding other discourses; and, third, how these discourses were legitimized. There are four distinguishable discourses in the history of the World Bank: I call the first one the "Growth" discourse. The second one is "Redistribution with Growth". Then, at the beginning of 1980s, the "Adjustment with Growth" discourse and its varieties enter the scene. Finally, the discourse on "Good Governance" was produced and disseminated by the Bank. The periodization in the paper is based on these considerations.

In the first part of the paper, I focus on the conditions that enabled the emer-

gence of the Bank itself. In the remaining four chapters, I explore each specific discourse of the Bank and their conditions of emergence in a historical context.

The specific ways in which the line between economics and politics has been drawn in the history of the World Bank is especially important for our analysis. This seperation has been and is vital for the Bank's legitimacy. Once this line is blurred, the Bank can not legitimize its operations by referring to the supposedly "objective" principles of economics. In the concluding part, I explore this thematic.

Finally, although each specific discourse of the Bank has constituted a distinct articulation in comparison to others, they are still the components of a mega-discourse; namely "modernization." Coming to the forefront of economic development when modernization theory reigned over the public discourse, the World Bank inherited this Faustian vision of development; that is, a total and radical transformation of the overall social, political and economic structures of the so-called underdeveloped world. The political imperatives of the Cold War standing in the international background, this transformation had to be rapid, almost within one generation.

At one level, this vision also corresponded to the Bank's own existential concerns. In a sense, this vision projected a space for the World Bank in the international arena, in which it can nurture. The survival instinct of the Bank was already manifest in the Bank's initial years. It took the form of an increasingly institutionalized, or internalized, pressure to lend. This, in turn, resulted in a vicious circle both for the Bank and its members, donors and borrowers alike, albeit manifested in different ways. This paper does not specificly address the question of debt. However, for the purposes of its subject, it suffices to point out that this institutionalized pressure to lend has been a major governing principle of the Bank's discourses on development. Indeed, economic development has been so defined that it requires foreign capital which is supposed to be more mobile than domestic savings to bring about increased capital accumulation.

Another aspect of the World Bank's discourses on development relates to the structure of power within the World Bank as an inter-governmental institution. In short, the Bank's discourses have been influenced by the policies of donor countries in relation to the existing international economic and political order. Furthermore, there is a nexus of knowledge production where both donor and Bank discourses are shaped. As the World Bank extended the scale of its operations, it also became the center of gravity in the production of knowledge in the field of economics. This was a main factor in the perpetuation of the truth claims embedded in the Bank's discourse on development, and their dominance in the developed and developing countries alike.

Globalleşme, Avrupa bütünleşmesi ve sendikalar*

*Şebnem Oğuz***

Günümüzde "globalleşme" sözcüğü, kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla belirlenen çelişkili süreci çelişkisizmiş gibi gösterme anlamında taşıdığı ideolojik işlev nedeniyle, gerek akademik alanda gerekse gündelik yaşamda anahtar sözcük konumundadır. Globalleşme sözcüğüyle meşrulaştırılmak istenen sürecin taşıdığı çelişkiler ise kimi alanlarda açıkça, kimi alanlarda da daha örtük biçimlerde kendini göstermektedir. Bu yazıda, globalleşme olarak adlandırılan sürecin temel bir çelişkisini, klasik deyişle sürecin altyapısı ile üstyapısı arasındaki çelişkiyi, Avrupa Birliği'nde emek ilişkileri[1] bağlamında ele alacağız.

Globalleşmenin altyapısı ile üstyapısı arasındaki çelişkiden kastedilen, ekonomik bütünleşme ile sosyal, hukuksal ve politik bütünleşme arasındaki eşitsiz gelişmedir. Sözkonusu çelişkinin Avrupa Birliği sürecindeki resmî ifadesi ise, "sosyal boyut"un "ekonomik boyut"un gerisinde kalmasıdır. Son yıllarda "Sosyal Avrupa"nın gerekliliği üzerine resmî ağızlardan söylenen tüm sözlere ve kâğıt üzerindeki kimi hukuksal gelişmelere rağmen, Avrupa bütünleşmesinin ekonomik boyutu ile sosyal boyutu arasındaki mesafe bugün daha da açılmış bulunmaktadır. Bu durum ise temelde bütünleşme sürecinin mantığından kaynaklanmaktadır: Sosyal bütünleşme, yani Avrupa çapında ortak sosyal standartların oluşturulması, sermaye hareketlerinin ve Avrupa sermayesinin dünya pazarlarındaki rekabetinin temel kaynağı olan, bölgeler ve sektörler arası işgü-

(*) Bu çalışma, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümü tarafından 1995 yılında kabul edilen "The Crisis of Trade Unions in Western Europe" başlıklı Master tezinin bir bölümüne dayanmaktadır.

(**) Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.

1 "Emek ilişkileri" terimi, aynı anlama gelmek üzere kullanılan "endüstri ilişkileri", "çalışma ilişkileri" ve "işçi-işveren ilişkileri" gibi terimlerden daha geniş kapsamlı olduğu için tercih edilmiştir.

cü maliyeti farklılıklarının ortadan kalkması anlamına gelir ve bu nedenle ekonomik bütünleşmeyle çelişir. Aşağıda ekonomik bütünleşme ile sosyal bütünleşme arasındaki sözkonusu uyumsuzluğu, bir başka deyişle sosyal bütünleşmenin olanaksızlığını çeşitli yönleriyle ele alacak, son bölümde ise sendikaların bütünleşme süreci karşısındaki tutumlarını tartışacağız.

Sosyal bütünleşmenin olanaksızlığı

Maastricht Antlaşması'nın ardından geçen dört yıl sonunda bugün Avrupa Birliği'nde bölgeler ve uluslar arasındaki sosyal eşitsizlikler artmış, Avrupa bütünleşmesinden kazançlı çıkanlarla zarar görenler arasındaki kutuplaşma derinleşmiş, Leborgne ve Lipietz'in (1990) deyişiyle "iki katlı Avrupa" olasılığı gerçekleşme yoluna girmiştir. Bu anlamda, kimi iyimser sendikaların kendi ulus-devletlerinin vermek istemediği haklara Avrupa Birliği'nin getireceği ortak sosyal standartlar sayesinde kavuşma hayali gerçekleşmemiştir.

Bu ise beklenen bir durumdur, çünkü Maastricht'le varılmak istenen birlik gerçek anlamda sosyal ve politik birlik değil, ekonomik birliktir. Ekonomik birlik, 1980'lerin başından itibaren gevşek bir biçimde örgütlenen Avrupa sermayesinin, Japonya ve ABD sermayeleri karşısında rekabet güçlerini artıracak yeterli büyüklükte bir ekonomik alan (ortak pazar) yaratmak için gösterdikleri çabanın ürünüdür ve Avrupa birliği sürecinin sermayenin gereksinimlerine yanıt verecek biçimde yeniden düzenlenmesiyle oluşmuştur (Hyman: 1991). Ortak pazarın "sosyal boyut"u ise, "malların, kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı"nın sözkonusu olduğu ekonomik bir alan planının bir parçasından ibarettir, ve ortak pazarın bir parçası olan "geniş işgücü pazarı"nı oluşturmak için merkezi düzeyde bir Topluluk sosyal politikasına duyulan gereksinimin sonucudur (Spyropoulos, 1990: 734).[2]

Dolayısıyla, "sosyal boyut" başından itibaren "ekonomik boyut"un gereklerine, bir başka deyişle kapitalist iktisadî rasyonaliteye tabi olmuştur. Bu durumun resmî söylemdeki ifadesi ise, sosyal koşulların uyumlulaştırılmasının, ortak pazarın kendiliğinden işleyişinden beklenmesidir (Maastricht Antlaşması, 117. madde). Avrupa sermayesinin bu söylemi desteklemek için kullandığı argüman ise şöyledir: Ortak pazarın kendiliğinden işleyişinde temel ve hatta tek rekabet unsuru düşük işgücü maliyetidir. Ortak pazarda yatırımların işgücü

2 Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun İç Pazar konusundan sorumlu Genel Müdürlüğü'nde çalışan Dr. Georgetta Lalis, bu durumu açıkça şöyle ifade etmektedir: "İç pazarın sosyal boyutunu yaratan ve geliştiren etken, Avrupa işgücü piyasasının etkin bir biçimde rekabet edebilmesini sağlamak ihtiyacıdır. Etkin rekabet için de eğitim ve öğretim faaliyetlerini geliştirmek ve işgücünün dünya ekonomisinin ön saflarında yerini alabilmek için gereğince donatılmasını sağlayacak faaliyetleri desteklemek gereklidir." (*1992 AT Tek Pazarının Üye Olmayan Ülkeler Üzerinde Etkileri: Türk Sanayii ve 1991 Avrupa Tek Pazarı*, s.77)

maliyetinin düşük olduğu ülkelere ve bölgelere kaymasıyla, sözkonusu ülke ve bölgelerde ekonomik etkinlik canlanacak, bu durum ise işgücü maliyetlerinin ve sosyal koşulların Avrupa ortalamasına yükselmesine yol açacaktır.

Ekonomik gelişme ile sosyal gelişme arasında bu şekilde kurulan otomatik ilişki kuşkusuz ideolojiktir, ancak argümanın ilk kısmı gerçekliğe denk düşmektedir: Ortak pazarda düşük işgücü maliyeti gerçekten tek rekabet unsurudur. Çünkü piyasalar arasında oluşan hiyerarşi çerçevesinde meta piyasalarının, özellikle de işgücü piyasalarının işleyişinin malî piyasalar tarafından belirlendiği bir ortamda, faiz oranları üzerindeki ulusal egemenliğin ortadan kalkmasıyla, işgücü maliyetleri ulusal rekabet gücünün temel kaynağı haline gelmiştir. İşgücü maliyeti ise iki unsur tarafından belirlenir: Ücret ve verimlilik. Verimlilik ancak uzun vadede artırılabilir, dolayısıyla işgücü maliyetini düşürmek kısa vadede ancak ücretlerin ve diğer sosyal harcamaların kısılmasıyla mümkündür.[3] Bu nedenle, bölgesel ve sektörel ücret farklılaşması, verimlilik farklılıklarını telafi etmek üzere, bütünleşme sürecinin temeli olarak kutsanmıştır (Mahnkopf ve Altvater: 1995). Dolayısıyla ekonomik ve parasal birlik, ancak artan sosyal farklılaşmayla mümkündür. (Bu süreci daha da pekiştirmek üzere, ekonomik ve parasal birliğin kontrolü uluslararası malî kurumlara verilirken, sosyal farklılaşmayla başetme işi sendikaların üstüne atılmıştır.)

Peki uzun vadede ne olacaktır? Mahnkopf ve Altvater'in (1995) deyişiyle "tiyatroda sahneyi daha iyi görebilmek için herkes ayağa kalkarsa, herkes daha fazla rahatsız olacaktır". Yani, herkes aynı stratejiyi benimserse (ki benimsemek zorundadır), ücret dondurma gibi önlemler rekabeti artırmayacak, bu durumda ise, verimlilik artışları tüm Avrupa'da ve dünyada gerici bir biçimde sermaye lehine yeniden dağıtılacaktır. Verimlilik artışları yatırımlara ve daha çok iş olanağına da dönüşemeyecektir, çünkü işgücü maliyetlerinin azaltılması satın alma gücünü ve dolayısıyla tüketim talebini düşürecektir.

Sendikalar bu gidişe karşı koyabilmek için ücretlerin belirlenme sürecini, bir başka deyişle toplu pazarlık mekanizmalarını monetarist baskılardan korumak, bunun içinse mali politikaları kontrol etmek üzere politik müdahalelerde bulunmak zorundadırlar.

Sosyal farklılaşmaya tepki: Korumacılık

Avrupa ekonomik bütünleşmesinin sosyal farklılaşmayla birarada yürümesi karşısında, korumacılık, emeğin çıkarlarını korumanın tek yolu olarak gündeme gelmiştir. Korumacılık, aynı zamanda sermayenin de çıkarınadır, çünkü parasal deregülasyonun öbür yüzü, ürün piyasalarından oluşan gerçek ekonomi-

3 Bu durum, aynı zamanda işçi ücretlerini artırmak için önce onların vasıflarını geliştirerek verimliliği artırmak gerektiği argümanını geçersiz kılar.

de korumacılıktır. Böylece korumacılık, emek ile sermaye arasında bölgesel düzeyde bir tür uzlaşmanın ya da ittifakın temeli olmuştur. Ancak sosyal farklılaşmaya bir tepki olarak ortaya çıkan korumacı stratejiler, kısa vadede etkili gibi görünse de uzun vadede sözkonusu sosyal farklılaşmayı daha da artıracaktır.

Avrupa'da korumacılık başlıca yedi düzeyde görülmektedir. Birincisi, ulusal düzeydir. "Ekonomik milliyetçilik" olarak da adlandırılabilecek bu korumacılık türünde, sendikalar, kendi ulus-devletleri ve sermaye temsilcileriyle birlikte ortak "ulusal çıkarlar" temelinde hareket etmektedirler.

İkinci tür korumacılık, Kuzey Avrupa ile Güney Avrupa arasındaki gelişmişlik farkının yol açtığı çıkar çatışmasından kaynaklanmakta ve en çarpıcı biçimde "sosyal damping" sorununa ilişkin tartışmada gözlemlenmektedir. Bu sorun, Kuzey Avrupa'nın emek-sermaye-devlet üçlüsüyle, Güney Avrupa'nın emek-sermaye-devlet üçlüsünü karşı karşıya getirmektedir. Sosyal damping sorununu ve sendikaların bu sorun karşısındaki benmerkezci tepkilerini bu yazının son bölümünde ayrıntılı olarak ele alacağız.

Korumacılığın üçüncü düzeyi, bölgelerdir. Ortak pazarda ulusal sınırların ortadan kalkmasıyla, ulus-devlet sınırları içindeki yerellikler uluslararası bir ekonominin alt birimleri olan bölgelere dönüşmüştür. Bölge düzeyindeki bu korumacılık, sendikaların kendi kısmî çıkarlarını diğer yerel çıkar grupları ve yerel yönetimlerle ittifak halinde gözetmeleri biçiminde görülmektedir.

Dördüncü korumacılık türü, Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa'ya karşı korumacılığıdır. Batı Avrupa sermayesi için çekici olan korumacı stratejilere Batı Avrupa sendikaları da boyun eğebilirler. Batı Avrupa sendikaları, Doğu Avrupa'ya yapılan yardımın yükü, Doğu Avrupa'daki geniş ucuz işgücü sunumunun baskısı ve bu baskı karşısında işlerinden olan kendi üyelerinin bu duruma gösterdiği muhafazakâr tepkiyle başetmek zorundadırlar (Visser ve Ebbinghaus, 1992: 207). Ancak bu gerilimi Doğu Avrupa'daki sendikalarla işbirliği yerine yine korumacı stratejilerle aşma yoluna gitmeleri muhtemeldir.

Korumacılığın başka iki düzeyi sektör ve şirkettir. Korumacılığın bu türü, özellikle global rekabet karşısında ayakta kalmak için özel müdahalelerin gerektiği gerileyen geleneksel (emek yoğun) sektörlerde, ciddi bir dış rekabetle karşı karşıya olan sektörlerde ve stratejik ekonomik önemi olup yüksek teknoloji kullanan yeni sektörlerde ve şirketlerde görülmektedir (Williamson: 1989).

Korumacılığın en geniş ve en aşikâr biçimi ise, Avrupa'nın tümünün, dünyanın geri kalan kısmı karşısındaki korumacılığıdır. Dünyanın geri kalan kısmını dışlayan bir "Avrupa kalesi" tehlikesini barındırdığı söylenen bu korumacılık, Avrupa sendikalarının etkinliklerinde çoğu zaman yalnızca Avrupa Birliği'ni temel almaları ve sonuçta Avrupa sermayesinin dünya pazarlarındaki rekabetini kolaylaştırmaya hizmet etmelerinde görülmektedir.[4]

4 Önümüzdeki yıllarda, burada sayılan korumacılık biçimlerine, Avrupa Para Birliği'ne giren ülkelerin, bu birliğin dışında kalan ülkelere karşı geliştirebileceği yeni bir korumacılık biçimi eklenebilir.

Bütün biçimleriyle korumacılık, işçi sınıfı açısından uzun vadede olumsuz sonuçlar doğuran bir stratejidir. Herşeyden önce işçi sınıfı içinde yeni temellerde bölünmelere ve çıkar çatışmalarına neden olmakta, işçi sınıfının sermayenin uluslararasılaşması sürecine gerçek anlamda enternasyonalist bir örgütlülükle yanıt verebilmesine engel olmakta, ve korporatizmin yeni türlerinin gelişmesine maddi zemin hazırlamaktadır. Korumacılık ortaya çıktığı her düzeyde emek, sermaye ve (varsa) devlet arasında kısmi çıkarlar temelinde bir uzlaşmaya dayanarak varolduğu için, korporatizmin yeni versiyonlarını da beraberinde getirmektedir. Korporatizmin ulusal düzeydeki biçimi olan *"makro-korporatizm"* yanında sektörel düzeyde *"mezo-korporatizm"*, şirket düzeyinde *"mikro-korporatizm"* ve ulusötesi düzeyde *"mega-korporatizm"* olarak adlandırılan yeni biçimleri, korumacılığın yeni biçimleriyle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle sendikalar korumacı ikilemi reddetmelidirler. Bunun içinse, kısa vadede uluslararası ticari ve mali sistem üzerinde sosyal ve politik bir kontrol kurulması, gerçek ekonomik gelişmeleri yansıtmayan mali hareketlerin kontrol edilmesi gibi konularda politik müdahalelerde bulunmalı; uzun vadede ise kendi kısmi çıkarları çerçevesinde sermayeyle bölgesel ittifaklar yapmak yerine, bir bütün olarak emeğin uluslararası örgütlenmesini dayanışmacı bir tarzda güçlendirmeye yönelmelidirler.

Hukuksal belgelerde sosyal bütünleşmenin olanaksızlığı

Sosyal bütünleşmenin olanaksızlığını, daha örtülü bir biçimde olmakla birlikte, hukuksal düzeyde de gözlemlemek mümkündür. Bir Avrupa sosyal politikasının oluşturulması için 80'lerin sonundan itibaren ortaya çıkan hukuksal gelişmeler, sermayenin sosyal bütünleşme konusundaki isteksizliğini bir başka düzeyde, ancak doğal olarak daha incelikli bir biçimde yansıtmaktadır. Bu bölümde sosyal bütünleşmenin hukuksal belgelerde hangi incelikli yöntemlerle pratikte olanaksız kılındığını, ardarda kabul edilen üç temel belge (Tek Avrupa Senedi, Avrupa Topluluğu Temel Sosyal Haklar Şartı ve Maastricht Antlaşması) çerçevesinde kısaca ele alacağız.

Belgelerden ilki, 1987'de yürürlüğe giren Tek Avrupa Senedi'dir. Tek Avrupa Senedi, sosyal bütünleşmeyi iki özelliğiyle pratikte olanaksız hale getirmiştir. Bunlardan birincisi, kararları oylama yöntemidir. Tek Avrupa Senedi'yle birlikte, Bakanlar Kurulu'nda daha önce oybirliğiyle alınan kararların, oy çokluğuyla alınması kabul edilmiş; ancak işçi haklarına ilişkin kararlar, bu değişikliğin dışında bırakılmıştır. İç pazarın kuruluşu ve işleyişiyle ilgili önerilerin kabulü için çoğunluk oyu yeterli bulunurken, "çalışanların hak ve çıkarlarına ilişkin" önerilerin kabul edilmesinde oybirliği ilkesi geçerliliğini korumuştur. Bunun anlamı, çalışanların haklarıyla ilgili konuların oylanmasında her ülkenin veto yetkisinin olmasıdır. Bu durumda, en az bir çalışma bakanının bir çalışma yasasını veto

etme olasılığı çok yüksek olduğu için, çalışma yaşamıyla ilgili düzenlemeler (bir başka deyişle emeğin denetimi) pratikte tek tek ulus-devletlerin iradesine bırakılmış olmaktadır (Blanpain, 1991: 202).

İşçi haklarıyla ilgili olduğu halde, istisnaî olarak oy çokluğu ilkesiyle düzenlenmesi kabul edilen tek konu ise 118. maddede belirtilen "çalışma koşulları"dır. Sözkonusu madde ilk bakışta kimi sendikacıları "çalışma koşulları" ifadesinin geniş anlamda yorumlanabileceği konusunda umutlandırmışsa da, bu ifadeyle kastedilenin dar anlamda "işçi sağlığı ve güvenliği" olduğu anlaşılmıştır (Hyman, 1991: 632). Sonuçta Tek Avrupa Senedi, çalışma yaşamıyla ilgili sorunlardan sadece sermayeyi yakından ilgilendiren işçi sağlığı ve güvenliği konusunda ortak standartlar oluşturulmasına izin vermiştir.

Tek Avrupa Senedi'nin sosyal politikaların ulus-devletlere bırakılmasını kolaylaştıran ikinci yönü ise, "ikincillik ilkesi"dir *(principle of subsidiarity)*. Bu ilkeye göre Avrupa Topluluğu, sadece tek tek üye devletlerin yeterliliğini aşan konuları uluslarüstü düzeyde düzenlemelidir. Ulusal emek ilişkileri sistemlerinin özgünlüğü dikkate alındığında, bu ilkenin özellikle emek ilişkilerine yönelik olduğu görülebilir.

Tek Avrupa Senedi'nden sonra 1989'da kabul edilen Avrupa Topluluğu Temel Sosyal Haklar Şartı ise, esas olarak Avrupa sermayesinin dünya pazarlarındaki rekabet gücünü artırmaya yönelik ekonomik bir önlem olan Tek Avrupa Senedi'nin bir uzantısıdır; ve "Sosyal Avrupa" konusundaki itirazlara karşın, işçi haklarındaki eşitsizliğin rekabeti bozduğu gerekçesiyle kabul edilmiştir. Bu anlamda işçi haklarına olan duyarlılıktan çok siyasî uzlaşmaların sonucudur (Hyman, 1991).

Bu nedenle Sosyal Şart, hedeflerinde iddialı, eyleme yönelik yöntemlerinde ise kaypaktır. Sosyal Şart'a eklenen "Eylem Programı" da bu durumu pekiştirmektedir, çünkü sözkonusu programda sendikal haklar ve çalışma standartları konuları açıkça üye devletlerin bağımsız eylemine bırakılmıştır. Buna karşın, özellikle İngiltere'deki kimi sendikalar, kendi ulus-devletlerinin vermediği haklara Sosyal Şart sayesinde kavuşabilecekleri umuduna kapılmışlar; ancak bu umut gerçekleşmemiştir. Bunun başlıca dört nedeni vardır.

Birincisi, Sosyal Şart'tan çıkan eylem önerileri son derece sınırlıdır. İkincisi, Sosyal Şart bireysel haklara dayalıdır. Sorunların çözümü kollektif düzeyden bireysel düzeye kaydırılmıştır. Sendikalar Avrupa Mahkemesi'ne başvuramamaktadır, işçiler ancak tek tek dava açabilirler. Bu ise tek tek işçiler için pahalı ve zaman alıcı olduğu gibi, olumlu sonuç alma garantisi de yoktur. Üçüncüsü, Sosyal Şart'ta örgütlenme, toplu pazarlık ve grev gibi kollektif hakları destekleyici hiçbir madde yoktur. Metinde kollektif haklara en yakın olan bölüm Avrupa şirket yasalarının işçilerin yönetime katılımını sağlayacak doğrultuda düzenlenmesiyle ilgilidir. Ancak, yine sermayenin çıkarlarını yakından ilgilendirdiği için konan bu bölümde, sendikaları dışlayarak kurulan işyeri konseyleri meşrulaştırılmaktadır. Son olarak, Avrupa Topluluğu'nun üye devletlerin çalışma yasalarına mü-

dahalesi son derece sınırlıdır; sadece fırsat eşitliği ve işçi sağlığı ve güvenliği konularında müdahale sözkonusudur. Fırsat eşitliği de kadın haklarıyla sınırlandırılmış, ırk ayrımcılığına değinilmemiştir (Stirling, 1991: 9).

1992'de kabul edilen Maastricht Antlaşması'na gelince, Antlaşma'nın sosyal politika açısından en önemli yönü, Avrupa çalışma yasalarının hazırlanması için sosyal diyaloğun geliştirilmesini bir öncelik olarak ortaya koymasıdır. Antlaşma'ya eklenen Sosyal Politika Üzerine Karar'ın 3. maddesi, sosyal tarafların (ETUC, UNICE ve CEEP)[5] Avrupa sosyal politikasının oluşumu ve uygulamasına katılımı için yeni yöntemler getirmektedir. Bu yöntemlerden biri, öneriler Komisyon tarafından sunulmadan önce, sosyal taraflara zorunlu olarak danışılmasıdır. Sosyal taraflar, yasa yerine sözleşme pazarlığı yapmaya, herhangi bir konuda Avrupa çapında sözleşme bağıtlamaya karar verebilirler. Bu gelişme, Avrupa ölçeğinde emek ve sermaye temsilcileri ile Topluluk yönetim organları arasında yapılan sözleşmeyle varılan merkezî uzlaşma anlamında bir "mega-korporatizm" olasılığını tartışılır hale getirmiştir. Ancak bu olasılığın gerçekleşmesi önünde pek çok hukuk-dışı engel vardır. Sözkonusu engelleri aşağıda ele alacağız.

Mega-korporatizmin olanaksızlığı

Bilindiği gibi tarihsel olarak korporatizm ulusal düzeyde emek, sermaye ve devlet arasında merkezî düzeyde varılan uzlaşma olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla herhangi bir ölçekte korporatizmin varlığından sözedebilmek için o ölçekte emek, sermaye ve devletin merkezi temsilcilerinin oluşmuş ve uzlaşmaya hazır olması gerekir. İşte Avrupa mega-korporatizminin önündeki temel engel, ne emek, ne sermaye, ne de devlet cephesinde böyle bir durumun sözkonusu olmamasıdır.

Sermaye cephesindeki engel açıktır. Avrupa ölçeğinde emekle merkezî pazarlık yapmak, sermayenin çıkarlarına aykırıdır, çünkü sermayenin bölgelerarası hareketliliği emeğinkini aşar; ve daha önce belirtildiği gibi merkezi bir düzenleme, sermayeyi, bölge ya da şirket düzeyinde rekabete dayalı emek ilişkilerinin sunduğu avantajdan yoksun kılar. Dolayısıyla ulusal düzeyde merkezî toplu pazarlık sistemleri, sendikaları birleşmeye zorlayan işveren örgütlerince teşvik edilmiş iken; aynı şeyin uluslararası düzeyde sözkonusu olması mümkün değildir.

Avrupa sermaye örgütleri, Avrupa "yarı-devleti"ni korporatizmden uzak tutmak için çok fazla çaba harcamak zorunda kalmamışlardır. Tek yaptıkları, Avrupa'daki çatı örgütleri UNICE'ye, ulusal bileşenleri adına bağlayıcı ilişkilere girme yetkisini tanımamaktır. Böylece ulusal işveren örgütleri, Sosyal Diyalog gibi

5 ETUC (European Trade Union Confederation), UNICE (Union of Industrial and Employers Confederations of Europe) ve CEEP (Centre Europeen des Entreprises Publiques), sırasıyla sendikaların, işveren örgütlerinin ve kamu işverenleri örgütlerinin Avrupa düzeyindeki çatı örgütleridir.

kurumları bağlayıcı olmayan, danışsal nitelikli bir konuma hapsedebilmişlerdir. Streeck ve Schmitter'in (1991: 141) deyişiyle burada sözkonusu olan sermayenin "örgütsel zayıflığından kaynaklanan siyasal gücü"dür.

Ancak son dönemde UNICE, toplu sözleşme düşüncesine tamamen karşı olma konumundan, "çerçeve sözleşme"lere razı olma konumuna evrilmiştir. Daha alt düzeylerde değişen ayrıntılarla uygulanmak üzere genel eğilimlerin belirlendiği çerçeve sözleşme, toplu sözleşme ile içi boş diyalog arasında bir orta yoldur. UNICE'nin bu orta yolu tercih etmesinin ise üç nedeni vardır. Birincisi, UNICE, tek pazar sürecinin geliştirilmesi konusunda üyelerinden aldığı talimata uymak zorundadır; bunu ise, ancak Komisyon'la iyi bir ilişki sürdürerek yapabilir. İkincisi, Tek Avrupa Senedi'nin getirdiği yeni oylama yöntemi doğrultusunda, bir önerinin kabul edilmesini önlemek için Bakanlar Kurulu üyelerinden birinin öneriyi reddetmesini sağlama stratejisine her zaman güvenmek mümkün değildir (Springer, 1992: 54). Üçüncüsü de, sözleşmeyle kendi belirledikleri hükümleri, hukuksal direktiflerin getirebileceği daha kötü hükümlere tercih etmektedirler.[6]

Devlet açısından bakıldığında ise, mega-korporatizm önündeki engel, Avrupa düzeyinde güçlü bir devletin yokluğudur. Yine ulusal düzeydeki korporatizmde, güçlü devlet, güçlü emek ve sermaye örgütlerinin oluşumunun önkoşulu olmuştur. Oysa Avrupa Topluluğu'nda Bakanlar Kurulu, özellikle Komisyon ve Parlamento tarafından bu yönde girişilen tüm çabalara engel olmuştur. Bu nedenle Avrupa "yarı-devleti", merkezî toplu sözleşmelerin Avrupa genelinde bağlayıcı olmasını sağlayabilecek güçten yoksundur.

Emek cephesindeki engel ise, Avrupa sendikal hareketinin çeşitli temellerdeki bölünmüşlüğü, ulusal emek ilişkileri sistemleri arasındaki uyumsuzluk ve sendikaların gücü açısından ülkeler arasında varolan farklardır. Üstelik sözkonusu farklar, Avrupa bütünleşmesi sürecinde daha da artmıştır. Yirmi yıl önce değişik Avrupa ülkelerinde sendika üyeliği oranları kabaca yüzde 30 ile 60 arasında değişirken, bugün yüzde 10 ile 90 arasında değişmektedir (Visser: 1988).

Bütün bu nedenlerle Avrupa ölçeğinde mega-korporatizm kısa vadede olanaklı değildir. Nitekim Ekonomik ve Sosyal Komite kurulmuş, ancak işlevsiz kalmış, 1990'larda ise sürekli olarak marjinalleşmiştir. Bunun yanında, hem işverenler, hem de Avrupa Komisyonu, şirket ve sektör düzeyinde uluslararası toplu sözleşme yapılmasını, bir başka deyişle mikro-korporatizmi ve mezo-korporatizmi desteklemektedirler. Bunun nedeni daha önce sözü edilen korumacı eğilimdir. Avrupalı işverenler çıkarlarını merkezî düzeyde değil, sektörel düzeyde kollama eğilimindedirler (Greenwood vd., 1992: 12). Kendi sektörleri için yaşamsal önemi olan bazı konuların, sektör dışındakileri ilgilendirmediğini iddia et-

6 Ancak, UNICE'nin uluslararası düzeyde düzenlenmesine razı olduğu konular, mesleki eğitim, işçilerin yönetime katılımı gibi verimliliği artırmaya yarayacağını düşündüğü konularla sınırlıdır; ücret gibi daha "temel" konuların tümüyle ulusal düzeyde düzenlenmesinden yanadır.

mektedirler. Avrupa Komisyonu da özellikle ABD ve Japonya karşısındaki rekabet gücünü geliştiren yüksek teknoloji *("high tech")* sektörlerinde, sektörel örgütlenmeleri desteklemiştir. Bu nedenle yüksek teknoloji sektörleri, uluslararası sosyal politikanın gerçek anlamda egemen olduğu alanlardır. Şirket düzeyindeki uluslararası toplu sözleşme de, ulusal düzeydeki toplu sözleşme karşısında gelişmeye adaydır. En güçlü şirketler, ulusal düzeydeki işçi ve işveren örgütlerine dayanan yapıların dışına çıkmaktadır (Visser ve Ebbinghaus, 1992: 236).

Sonuç olarak Avrupa ölçeğinde toplu sözleşmeye dayalı ilişkiler merkezî düzeyden çok, sektör ve şirket düzeyinde gelişme eğilimindedir. Bir başka deyişle mezo- ve mikro-korporatizmin yükselişi sözkonusudur. Bu durum ise daha önce belirtildiği gibi işçi sınıfı içindeki bölünmeyi daha da derinleştirmektedir. Mezo-korporatizm, sınıfsal çıkarlar karşısında sektörel çıkarları ön plana çıkararak sendikal hareketin sınıf temelini aşındırırken; mikro-korporatizm ise işyerindeki düzenli işçilerin düzensiz işçiler karşısındaki ayrıcalıklı konumunu pekiştirerek iki grup işçi arasında varolan bölünmeyi daha da derinleştirmekte (Offe: 1985, 161), ayrıca işyerinde muhatap olarak sendikalar yerine işyeri konseylerini alarak sendikaları marjinalleştirmektedir.

Sendikaların Avrupa bütünleşmesine yönelik tepkileri

Buraya kadar, globalleşme ve Avrupa bütünleşmesinin emek ilişkileri üzerindeki olumsuz etkileri arasında yalnızca sosyal farklılaşmaya değindik. Sendikaların Avrupa bütünleşmesi karşısındaki tavırlarını tartışmaya geçmeden önce, tüm olumsuz etkileri kısaca gözden geçirmekte yarar vardır. Sözkonusu etkileri üç grupta toplayabiliriz. Birinci grupta buraya kadar sözü edilen sosyal farklılaşma ve korumacılığın farklı biçimlerinin uzantısı olarak gelişen yeni korporatizm biçimleri vardır. Bunlarla ilişkili olan ikinci olumsuz gelişme ise, ulusal toplu pazarlık sistemlerinin krizidir. Maliye ve yatırıma ilişkin ortak kararların ulusal düzeyden çok uluslararası düzeyde ele alınmaya başlamasıyla, ulus-devletlerin ve ulusal toplu pazarlık sistemlerinin ulusötesi piyasaların deregülasyon baskısına dayanmaları olanaksızlaşmıştır. Toplu pazarlık politikası, temel rekabet unsuru haline gelerek özerkliğini yitirmiştir. Ücretler, verimlilik ve enflasyonun seyri gibi ölçütlerden çok mali piyasaların işleyişi tarafından belirlenmeye başlamıştır (Mahnkopf ve Altvater: 1995).

Globalleşmenin emek ilişkileri üzerindeki üçüncü grup olumsuz etkileri, "post-Fordizm" olarak adlandırılan süreçten kaynaklanan etkileridir. Globalleşmeyle birlikte hareketliliği artan ulusötesi sermaye pre-Fordist, Fordist ve post-Fordist stratejilerden hangisi yerel çıkarlarına uygunsa onu kullanmaktadır (Rustin, 1989: 69). Pre-Fordist ve Fordist stratejiler çevre ülkelere kaydırılırken; merkezde post-Fordist stratejiler uygulanmaktadır. Dolayısıyla Fordizm globalleşirken, post-Fordizm merkezde yerelleşmektedir. Post-Fordist stratejilerin

emek ilişkileri üzerindeki etkileri ise şöyle özetlenebilir: Emek ilişkilerinin ademi merkezîleşmesi ve bireyselleşmesi, işsizlik ve taşeronlaşma, geçici, part-time çalışma gibi düzensiz çalışma biçimlerinin artmasıyla işçi sınıfı içindeki farklılaşma ve kutuplaşmanın derinleşmesi.

Avrupa'da sendikaların bu üç grup sorunun herbiri karşısında ne tür stratejiler geliştirdikleri ve geliştirebilecekleri konusuna geçmeden önce Avrupa sendikalarının genel olarak Avrupa bütünleşmesi karşısındaki tutumlarına değinmeye çalışacağız. Avrupa'da sendikalar, çoğunlukla bütünleşme sürecine oldukça geç tepki vermişlerdir. Sendikaların Avrupa bütünleşmesi sürecine tepkileri iki türlü olmuştur. Avrupa sendikalarının çoğunluğunu (% 86) temsil eden ETUC bünyesindeki sendikalar genel olarak bütünleşmeyi olumlu karşılarken, komünist eğilimli sendikaların çoğu birleşik Avrupa'yı "patronların ve uluslararası şirketlerin Avrupa'sı" olarak niteleyerek reddetmişlerdir. ETUC'un görüşü İngiliz sendikalarının çatı örgütü olan TUC'un 1988'de kullandığı şu sloganda özetlenebilir: "1992'nin işçilere getireceği faydaları azamîleştirmek, işçiler açısından maliyetlerini ise en aza indirmek" (Hyman: 1991).

ETUC'un bütünleşme karşısındaki tavrıyla ilgili en önemli sorun, iç pazarın ve Avrupa bütünleşmesinin gerekliliği ve "sosyal boyutu" konusunda sermayeyle aynı iyimser paradigmayı paylaşması, ekonomik liberalizmin olumsuz toplumsal sonuçlarına ise "sosyal diyalog" mekanizmasıyla karşı çıkabileceğini ummasıdır. ETUC, Avrupa bütünleşmesine ilişkin temel konularda UNICE'yle aynı tutumları benimsemiş, örneğin Avrupa Birliği'nin ekonomik gelişme, demokrasi, sosyal adalet ve barış getireceğine inanmıştır. ETUC'un politikalarında kapitalist rasyonalite egemen olmuştur. Örneğin, sendikaların ekonomik ve sosyal stratejilerin oluşumuna katılmalarını, kendinde bir amaç olarak değil, iç pazarın tamamlanmasının bir önkoşulu olarak görmüştür. Ayrıca Avrupa çapında emekle ilgili olarak yapılması gereken düzenlemelerde UNICE'yle aynı konuları vurgulamıştır (yeni teknolojilere adaptasyon için araştırma ve geliştirme programları, istihdama yol açacağı düşünülen büyümenin iç pazarın hedeflerinden biri olarak konması, kişilerin ve malların serbest dolaşımı, ekonomik demokrasi, işgücü esnekliğinin ya da part-time, geçici çalışma gibi düzensiz çalışma biçimlerinin kabul edilmesi, vs.) Kısacası emeğe özgü bir rasyonaliteyle hareket etmemiş, Mahnkopf ve Altvater'in (1995) deyişiyle "ulusötesi rekabetin volan kayışı" işlevi görmüştür. Bu durum ise, büyük ölçüde ETUC'un yapısından, ETUC'da ulusal yapıların ulusötesi düzeyde yeniden üretilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu konuyu aşağıda "sosyal damping" tartışmasında tekrar ele alacağız.

Öte yandan ETUC dışındaki kimi radikal sendikalar, Avrupa Birliği'ne tümüyle karşı çıkmışlar; Maastricht anlaşmasının iptalini, ve özellikle özelleştirme, kamu hizmetlerinin tasfiyesi, çalışma saatlerinin esnekliği, çocuk emeği ve kadınlar için gece çalışmasına izin verilmesi gibi konulardaki emek-karşıtı tüm direk-

tiflerin geri çekilmesini istemişlerdir. "Asgarî sosyal standartlar"ın esas işlevinin, sosyal koşulları tüm ülkelerde minimuma yükseltmek değil minimuma indirmek olduğunu; part-time çalışmanın artırılmasının ise bir tek yeni iş yaratmadığı gibi, düzenli işlerin yerini düzensiz işlerin almasıyla ve toplu pazarlık sistemlerinin ve sendikaların yıkımıyla sonuçlandığını söylemektedirler.

ETUC'un kapitalist rasyonaliteden bağımsız olmayan tutumu karşısında sözkonusu tutum, emeğe özgü bir rasyonaliteye dayanması nedeniyle önemlidir, ancak Avrupa Birliği sürecini tümüyle reddettiği için, sürece içeriden müdahale şansı olmamış, marjinal kalmıştır. Öte yandan, emeğin ETUC gibi formel üst örgütler yanında özellikle ulusötesi şirketler düzeyinde örgütlenen informel iletişim ağlarına gereksinimi vardır. Mega-korporatizmin olanaksızlığı tartışmasında değindiğimiz gibi, ETUC gibi formel yapıların Avrupa düzeyinde pazarlık yapma olanağı kısa vadede yoktur. Bunun yanında, sermaye özel bir çabaya gerek duymaksızın tek tek şirketler düzeyinde kendiliğinden örgütlü iken, emeğin örgütlenmesi ancak sendika ve benzeri yapılarla mümkündür. Bu nedenle sendikalar, ulusötesi şirket düzeyinde örgütlenmek ve sermayenin uzun süredir sahip olduğu ulusötesi iletişim ağlarını geliştirmek zorundadırlar. Önemli olan, ETUC örneğinde olduğu gibi ulusal yapıların ulusötesi düzeyde yeniden üretilmesi değil, yerel özerkliğe olanak tanıyan ama gerekli olduğunda müdahale etme yetkisi olan yeni tür yapılar geliştirmektir (Mahnkopf ve Altvater: 1995). Özellikle hızlı ve riskli karar alma durumunda bu tür yapıların önemi daha büyüktür.

Bu tür yapıların oluşturulması yönünde gelişmeler vardır ve Wainwright'ın (1994: 148) deyişiyle bugün sendikaların varolan ekonomik düzene asıl meydan okuma biçimi, ekonomik bilginin demokratikleştirilmesi ve toplumsallaştırılması yönündeki çabalarıdır. Sendika komiteleri, sağlık ve güvenlik grupları, adil ticaret girişimleri gibi gruplar, direnişi daha etkin kılacak bilginin toplanması, paylaşılması ve birikimi amacıyla bir araya gelmekte; işgücünün geleceğini ilgilendiren kararlar ve eğilimler hakkındaki bilgilerini birleştirerek ekonomik kaderleri üzerinde daha fazla güç sahibi olmaya çalışmaktadırlar.

Korumacılık, korporatizm ve sendikalar

Bu genel bakıştan sonra Avrupa sendikalarının daha önce sözü edilen üç grup sorun karşısında ne tür stratejiler geliştirdikleri konusuna dönebiliriz. Birinci grupta sosyal farklılaşma ve korumacılığın farklı biçimlerinin uzantısı olarak gelişen yeni korporatizm biçimleri sorunu yer almaktadır. Bu sorun karşısında sendikaların tepkilerinin özellikle üç yönü üzerinde duracağız. Birincisi, daha önce "ekonomik milliyetçilik" olarak adlandırdığımız korumacılık biçimidir. Bununla kastedilen, sendikaların Avrupa bütünleşmesine yönelik tutumlarının, kendi ulus-devletleri ve sermaye temsilcileriyle birlikte ortak "ulusal çıkarlar"

tarafından belirlenmesidir. Tek tek ulus-devletlerin Avrupa bütünleşmesi karşısındaki tutumunun tarihsel seyrine baktığımızda bu durumu açıkça görebiliriz. Her ülkede devletin, sendikaların ve sermaye örgütlerinin bütünleşme sürecine yönelik tavırları, farklı biçimlerde gerekçelendirilseler de, eş zamanlı olarak aynı yönde gelişmiştir. Örneğin ekonomik gücü ihracata dayanan Almanya'da sendikalar, sermaye ve devletle birlikte Avrupa Birliği'ne başından beri en büyük desteği verirken, sanayi yapısı görece daha zayıf olan Fransa'da sendikalar bütünleşme karşısında kendi ulus-devletleri ve sermayeleri gibi temkinli davranmışlardır. İngiliz emek-sermaye-devlet üçlüsü ise, başlangıçta İngiliz Uluslar Topluluğu ile ilişkileri nedeniyle bütünleşme karşısında isteksiz davranırken, İngiltere'nin eski sömürgeleriyle ilişkisinin değişmesiyle birlikte bütünleşmeye daha sıcak bakmaya başlamıştır.[7] Kısacası, sendikaların bütünleşme karşısındaki tutumları emeğin enternasyonal çıkarlarını gözeten bir mantıktan çok, ulusal korumacı bir mantıkla belirlenmiştir.

Sendikaların Avrupa bütünleşmesi karşısındaki korumacı tepkileriyle ilgili ikinci önemli konu, daha önce bölgesel korumacılık bağlamında sözü edilen "sosyal damping" tartışmasıdır. "Sosyal damping", ilk olarak Alman sendikalarının merkezî örgütü Alman Sendikalar Konfederasyonu (DGB) tarafından dile getirilmiş bir sorundur ve şöyle ortaya çıkmıştır: Tek Avrupa pazarında artan sermaye hareketliliğinin sonuçları konusunda iki tür beklenti oluşmuştur. Birinci beklenti, sınır-ötesi yatırımlara konan engellerin ortadan kalkmasıyla, yatırımların gelişkin altyapı ve vasıflı işgücüne sahip olan kuzey Avrupa'da yoğunlaşmasıdır. Bunun tam tersi olan ikinci beklenti ise, yatırımcıların kuzey Avrupa'nın yüksek ücret rejiminden kaçarak, ücretlerin daha düşük, sendikaların ve sosyal hakların daha zayıf olduğu güney Avrupa'ya yönelmesidir. İşte serbest sermaye hareketinin bu ikinci etkisini Alman sendikaları "sosyal damping" olarak adlandırmış ve karşılarına almışlardır.

Kuzey ve Güney Avrupa sendikaları, sermaye örgütleri ve hükümetleri, bu iki tür olası etkiye karşı farklı stratejilerle önlem almışlardır. Güney Avrupa sendikaları, sermaye örgütleri ve hükümetleri, düşük ücret avantajının, altyapı yetersizliğini telâfi edeceğini ummuşlardır. Bu avantajı daha da artırmak için, kuzey Avrupa ülkelerinden altyapılarını geliştirmeleri için yardımda bulunmalarını talep etmişler; hatta bunu tek Avrupa projesine onay vermelerinin önkoşulu olarak öne sürmüşlerdir. Avrupa Birliği'nin "bölgesel yardım programı", bu talebe yanıt vermek üzere geliştirilmiştir.

Kuzey Avrupa sendikaları, sermaye örgütleri ve hükümetleri ise, yüksek ücret dezavantajını, gelişkin altyapılarının ürünü olan yüksek verimlilik avantajıyla telâfi etmek istemişler; bu avantajı daha da artırmak için de, Kuzey Avrupa ile

7 Ulusal düzeyde sendikaların, devletlerin ve işverenlerin Avrupa Birliği'ne yönelik tutumları hakkında bkz. Bozkurt: 1993.

Güney Avrupa arasındaki ücret farkının azaltılmasını talep etmişlerdir. İşte Avrupa Birliği'nin "sosyal boyutu" da bu talebe verilen yanıttır. Böylece "bölgesel yardım politikasıyla" güney Avrupa'nın, "sosyal boyut" programıyla da kuzey Avrupa'nın tek pazar sürecine direnişinin kırılması amaçlanmış; Avrupa Birliği jargonunda bu iki programın Avrupa "sosyal bütünleşmesi"ne hizmet ettiği söylenmiştir (Streeck, 1991: 328).

Bu tartışmanın konumuz açısından iki önemli yönü vardır. Birincisi, sosyal damping argümanının büyük ölçüde kuzey Avrupa'daki (özellikle Almanya'daki) sendikaların ulusal ve bölgesel çıkarlarından kaynaklanması, ikincisi de Alman sendikalarının bu ulusal çıkarları uluslararası bir örgüt olan ETUC'a da taşımasıdır. Bu iki noktayı biraz daha açalım.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Alman ekonomisinde ihracatın payının özellikle merkezî imalat sektörlerinde artması ve Alman sendikalarının da özellikle bu sektörlerde örgütlü olması, Alman sendikalarına üye işçilerin çoğunluğunun ücret artışının açık dünya pazarlarına bağlı hale gelmesine yol açmıştır. Bu nedenle Alman Sendikalar Konfederasyonu (DGB), tüm Avrupa ülkelerinin sendikalarından önce davranarak Avrupa bütünleşmesi sürecinde aktif rol almış, Alman sendika bürokratları ETUC'da yönetsel konumlara gelmişlerdir. DGB başkanı, aynı zamanda ETUC başkanı olarak ETUC'un politikalarını Almanya'nın çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş; "sosyal damping" argümanıyla kendi ülkesindeki refah düzeyinin önkoşulu olan tek pazarı Güney Avrupa işçileri açısından da kabul edilebilir kılmaya ve Avrupa çapında yüksek sosyal standartlar konmasını sağlayarak kendi ülkesindeki işgücü pazarlarını korumaya çalışmıştır (Streeck, 1991: 330).

Kısacası kendi hükümetlerinin yan kuruluşları niteliğindeki Alman sendikaları, uluslararası politikayı ulusal çıkarların korunmasında ek bir alan olarak kullanmışlar ve uluslararası işbirliğini ulusal kapasitelerini artırdığı için desteklemişlerdir. Sonuçta sendikaların uluslararası düzeyde kurumlaşmasına yardımcı olsa da, bu tutumun enternasyonalist dayanışma mantığıyla belirlenmediği açıktır.

Sosyal farklılaşma, korumacılık ve korporatizm bağlamında Avrupa sendikalarının yönelimlerine ilişkin olarak değineceğimiz son konu, sendikaların özellikle ulusal düzeyde uzlaşmacı stratejilerin ya da makro-korporatizmin yeniden canlandırılması yönündeki çabalarıdır. Son yıllarda yaşadıkları kayıpları makro-korporatist pratiklerdeki gerilemeye bağlayan sendikaların bir kısmı, çareyi makro-korporatizmin yeniden güç kazanmasında aramaktadır. Ancak bu strateji üç temel nedenle çözüm değildir.

Birincisi, makro-korporatizm güçlü bir ekonomik temel gerektirir, bir başka deyişle "iyi gün dostu"dur , örgütlü emeğin tam istihdam ve yüksek ücretlerin karşılığını "toplumsal barış"la ödediği Savaş sonrası ekonomik büyüme yıllarında geçerli olmuştur, ekonomik kriz dönemlerinde etkili olamaz (Cawson: 1985,

10). Nitekim 1960'ların sonundan itibaren ortaya çıkan ekonomik kriz koşullarında makro-korporatizm, kapitalizmin uluslararası sorunlarına ulusal düzeyde çözüm aramanın son biçimi olarak denenmiş, ancak bunun mümkün olmadığı görülmüş ve 80'li yıllarda giderek gerilemiştir (Streeck ve Schmitter: 1991, 143).

İkincisi, makro-korporatizmde devletin, emeğin rızasını arkasına alarak ekonomik etkinliği artırdığı ve pastayı büyüttüğü doğrudur. Ancak varolan sistem içinde bu, emeğin pastadan aldığı payın da büyüdüğü anlamına gelmez. Bir başka deyişle, makro-korporatizm emeğe daha büyük bir pasta sunar, ama pastanın daha büyük bir dilimini sunmaz. Dolayısıyla, işçi sınıfı makro-korporatizmle kısa vadede kimi kazanımlar elde etse de, uzun vadede kapitalist devleti onayladığı ve sermaye birikimine yardım ettiği için politik olarak kaybeder (Williamson, 1989: 154).

Üçüncüsü ve sendikaların bugün yaşadığı kriz açısından daha önemlisi, ikilik ve dışlama, makro-korporatizm dahil tüm korporatizm biçimlerinin temel unsurlarıdır. Herşeyden önce korporatizm, örgütlü/örgütsüz ikiliğine ve örgütsüz olanların dışlanmasına dayanır; bu nedenle bugün işçi sınıfı içinde örgütlü ve örgütsüz kesimler arasında varolan bölünmenin daha da derinleşmesine yol açacak bir stratejidir. Sonuç olarak, bugün makro-korporatizmin yeniden güç kazanması mümkün olmadığı gibi sendikaların krizine bir yanıt olması da mümkün değildir.

Ulusal toplu pazarlık sistemlerinin krizi ve "politik sendikacılık"

Avrupa sendikalarının Avrupa bütünleşmesine yönelik tepkilerini, üç grup sorun karşısında geliştirdikleri stratejiler çerçevesinde ele alacağımızdan sözetmiştik. Bu bağlamda tartışacağımız ikinci sorun, ulusal toplu pazarlık sistemlerinin krizidir. Daha önce değindiğimiz gibi, globalleşmeyle birlikte ulusal toplu pazarlık sistemleri özerkliklerini yitirerek, piyasa güçlerinin, özellikle de malî piyasaların işleyişine tabi hale gelmiş; toplu pazarlık, bir rekabet unsuruna dönüşmüştür. Bu durumda sendikalar, toplu pazarlığı monetarist baskılardan korumak için, malî politikalar başta olmak üzere tüm ekonomik politikaları kontrol etmek üzere politik müdahalelerde bulunmak zorundadırlar. Bu ise, sendikaların politikaya daha fazla katılımı anlamına gelmektedir. İşte bu noktada kapıdan kovulan korporatizmin bacadan geri dönmesi ve sendikacılığın bir toplumsal hareket olma özelliğini yitirerek, işlevi hükümetin ekonomik politikalarını etkilemek olan tabandan kopuk dar bir bürokratik yapıya dönüşmesi riski sözkonusudur.

Nitekim sendikalar son yıllarda gerçekten de politikleştikçe sözü edilen iki tür riskle daha fazla karşı karşıya kalmışlardır. Touraine'e (1987) göre, bir toplumsal hareket olarak sendikacılığın sonu gelmiştir; artık ortada bir işçi hareketi değil, sadece hükümetin enflasyon, işsizlik gibi konulardaki politikalarını etki-

lemeye çalışan bir sendika bürokrasisi vardır. Sendika liderleri "politik sorumlulukları" ile tabanın acil sorunlarını çözmek arasında kalmışlar, şu ikilemle karşı karşıya gelmişlerdir: Makro düzeyde politikaya katılmayı reddederlerse, kısa vadede tabanın mücadele yeteneklerini geliştirebilirler, ama uzun vadede ağır bir yenilgi alabilirler. Tersine, ilgilerini tümüyle hükümetin ekonomik politikalarına yönelttiklerinde ise, tabandan kopabilirler ve tabanda sendikacılık-karşıtı hareketler doğabilir. Sendikalar bu ikilemi, yukarıdan yaptıkları politik baskıyı, tabanın eylemleriyle birleştirerek aşabilirler.

Bir diğer risk daha önce söz edildiği gibi korporatizmdir. Ancak bu, politik sendikacılığın zorunlu bir biçimde korporatist olacağı anlamına gelmez. Higgins'e (1985) göre böyle bir düşünce işlevselcidir ve politikayı anlamsız kılar. Bugün sınıf çelişkisi üretim yerinde başlayıp biten birşey değildir; doğrudan doğruya işyerlerinden kaynaklanan sorunlar yanında, piyasalar tarafından üretilen ve devlet tarafından dolayımlanan emeğe yönelik saldırıların (örneğin işsizliği artıran parasal ve malî politikalar) ön plana geçmesi sözkonusudur. Bu saldırılar, doğrudan politik müdahaleleri gerektirir.

Bu bağlamda sorun, politik sendikacılığın, bir toplumsal hareket olma özelliğini yitirmeden ve korporatizm tuzağına düşmeden nasıl varolabileceği sorunudur. Bu noktada, son yıllarda Üçüncü Dünya'daki bazı sendikal hareketleri betimlemek üzere geliştirilen "toplumsal hareket sendikacılığı" kavramından öğrenilebilecek çok şey vardır.[8] Toplumsal hareket sendikacılığının üç temel özelliği, sözkonusu sorunsal açısından önem taşımaktadır. Birinci özelliği, ekonomi-politika ayrımını örgütsel olarak aşmasıdır. Scipes'e (1992) göre, ekonomi-politika ayrımı somut yaşamda kendisini işyeri ile iş-dışı yaşam alanları arasındaki ayrım olarak göstermektedir. Bu nedenle sözkonusu ayrımın gerçek yaşamda aşılması, iş-dışı yaşam alanlarını da kapsayacak bir örgütlenmeyle mümkündür. Toplumsal hareket sendikacılığının bu özelliği, korporatizmden uzak kalmasının güvencesidir. Çünkü daha önce değindiğimiz gibi korporatizm, örgütlü/örgütsüz ikiliğine ve örgütsüz olanların dışlanmasına dayanır. Örgütlü/örgütsüz ayrımı ise, işyerinde düzenli çalışanlar/düzensiz çalışanlar ve işsizler ayrımına denk düşer. Sözkonusu ayrım ve dolayısıyla bu ayrıma dayanan korporatizm, ancak işyeri dışını da kapsayan bir örgütlenmeyle aşılabilir.

Bu noktada bir parantez açarak, böyle bir örgütlenmenin de ancak eski çalışma ideolojisinin terkedilmesiyle ve sendikaların çalışma içinde özgürleşme yanında çalışmaktan özgürleşmeyi de vurgulayarak, diğer toplumsal hareketlerle birlikte iş-dışı yaşama kültürel olarak müdahale etmeleriyle mümkün olduğunu söyleyebiliriz (Offe: 1985; Gorz: 1989). Verimlilik, çok çalışma ve profesyonelizme dayanan çalışma ideolojisi, Avrupa'da yeni muhafazakâr akım tarafından iş-

8 "Toplumsal hareket sendikacılığı" kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beşeli-Özuğurlu (1995).

siz insanları güçlü bir rekabet içine sokarak işgücü maliyetini düşürmek ve "güçlü"lerin "zayıf"ları devre dışı bırakmasını sağlamak için kullanılmıştır. O nedenle sendikaların çalışma ideolojisiyle mücadele etmeden korporatizmden sıyrılmaları mümkün değildir.

Öte yandan, sendikalar artık işyerlerinde bulunmayan düzensiz işçi ve işsizleri de kapsayabilmek için, sendikal çalışmayı ikamet yerlerine taşımak, üyelerine işyeri düzeyindeki katılım dışında farklı katılım modelleri sunmak zorundadırlar (Valkenburg ve Zoll, 1995: 123). Kültürel etkinlikler, hem bu anlamda yeni bir katılım kanalı, hem de medya oyunlarıyla manipüle edilen ve medyanın sunduğu eğlence biçimlerinin pasif tüketicilerine dönüştürülmek istenen işçi sınıfının egemen ideolojinin kabuğunu yırtması için bir olanak olarak önemlidir. Sendikalar, bu tür etkinlikleri diğer toplumsal hareketlerle ittifak halinde gerçekleştirebilirler. Gorz'un (1989) belirttiği gibi, sendikalar bugün herşeye rağmen diğer toplumsal hareketlerle karşılaştırıldığında en iyi örgütlenmiş oluşumlardır, bu nedenle sözkonusu ittifakta diğer toplumsal hareketlerin başarısı sendikaların başarısına bağlıdır. Bu noktada parantezî kapayarak, toplumsal hareket sendikacılığına dönebiliriz.

Toplumsal hareket sendikacılığının ikinci temel özelliği, diğer toplumsal hareketlerle yapısal ittifaklar kurma çabasıdır. Altını çizerek vurguladığımız gibi, burada sözkonusu olan, geçici değil, uzun vadeli yapısal ittifaklardır. Bu çaba, sendikacılığın toplumsal hareket olma özelliğini yitirmemesinin güvencesidir. Toplumsal hareket sendikacılığının üçüncü özelliği ise, sözkonusu ittifaklar içinde devlete karşı ulusal direniş kampanyaları düzenlemesidir. Bu özellik de, sendikacılığın politikliği yanında politik yönünün ifadesidir. Her türlü politik sendikacılığın değil, sınıf kapasitesini geliştiren politik sendikacılığın güvencesidir. Kısacası, toplumsal hareket sendikacılığı, üç temel özelliğiyle, toplumsal hareket olma özelliğini yitirmeyen ve korporatizme yenik düşmeyen bir politik sendikacılığın olanaklılığını göstermektedir. Bu nedenle sadece Üçüncü Dünya değil, Avrupa sendikaları için de bir model olarak gündemdedir.

Post-Fordizm ve sendikalar

Sendikaların Avrupa bütünleşmesine yönelik tepkileri bağlamında tartışacağımız son konu, daha önce globalleşme ile ilişkisi içinde değindiğimiz post-Fordist stratejilere sendikaların verdiği yanıtlardır. Post-Fordizmin emek ilişkileri üzerindeki olumsuz etkileri iki gruba ayrılabilir. Birinci grup, işsizlik ve taşeron, geçici, part-time çalışma gibi düzensiz çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla işçi sınıfı içindeki farklılaşma ve kutuplaşmanın derinleşmesidir. Sendikalara bu konuda çoğunlukla önerilen strateji, Offe'nin (1985: 165) deyişiyle "vasıflılaştırma" stratejisi olmuştur. Vasıflılaştırma stratejisiyle anlatılmak istenen, daha kitlesel direniş biçimlerinin etkisiz kaldığı bir ortamda, giderek bölünen bir iş-

gücü pazarında en vasıfsız işçilerin eğitim yoluyla vasıflarının geliştirilerek pazarlık güçlerinin artırılmasıdır (Rustin: 1989, 74). Offe'ye göre bu strateji, işgücünün vasıfsızlaşması eğilimine set çekerek, çalışma hakkı talebini, vasıflı çalışma hakkı talebi doğrultusunda genişletecektir. Rustin'e göre ise, sermayenin de çıkarlarına uygun olan bu strateji, yeni bir sınıf uzlaşmasının temeli olabilir.

Vasıflılaştırma stratejisini kabul etmek olanaksızdır, çünkü bu strateji, vasıfsız işçilerin küçük bir kesiminin vasıflılar arasına katılmasını ve onların ayrıcalıklarından yararlanmasını sağlasa da, işçi sınıfı içinde varolan bölünmeyi yok etmeyeceği gibi daha da derinleştirecektir.[9] Bu sorun karşısında esas yapılması gereken, işçi sınıfının farklılaşan kesimleri arasında farklılıkları gözeten yeni bir birlik ve dayanışma ortamı yaratmaktır. Bu bağlamda Alman sendika uzmanları tarafından gündeme getirilen bir öneri, sendikaların "söylem örgütleri"ne dönüşmeleridir (Bennett, 1991: 22). Bununla kastedilen, işçi sınıfının farklı kesimleri arasında bir diyalog ve tartışma ortamının yaratılarak, kendi vardıkları sonucun sendikal politika olarak benimsenmesidir.

Bununla ilişkili olan bir başka öneri de, sendikaların "tek-mantıklı" *(monological)* kollektif eylem stratejileri yanında "mantıklar-arası" *(dialogical)* kollektif eylem stratejileri geliştirmeleridir (Jahn: 1988; Offe ve Wiesenthal: 1985). Tek-mantıklı stratejiler, bir sorunun belirli bir yönüne ağırlık verirler. Mantıklar-arası stratejiler ise, sorunun tüm yönlerini gözönünde bulunduran ve tartışan stratejilerdir. Örneğin sendikalar bugüne kadar tek-mantıklı bir stratejiyle işsizlik sorununu çevre sorunundan daha fazla vurgulamışlardır. Ancak işçi sınıfının farklı kesimleri arasındaki çıkar farklılaşmasının derinleştiği ve işçi sınıfının genel çıkarından sözetmenin zorlaştığı bugünkü ortamda, tek-mantıklı stratejiler çözüm olamaz. Öte yandan mantıklar-arası stratejiler başlangıçta sınıf içi çelişkilerin daha fazla açığa çıkmasına yol açsa da, yapıcı bir tartışmayla işçi sınıfının farklı kesimleri arasında varolduğu düşünülen çıkar çatışmasının zayıflaması ve yeni bir senteze varılması mümkündür.

Post-Fordizmin emek ilişkileri üzerindeki ikinci olumsuz etkisi, üretimin ve emek ilişkilerinin ademi merkezîleşmesidir. Sendikalara genel olarak bu sorun karşısında önerilen strateji, sendikal etkinliğin de ademi merkezîleşmesi ve temel etkinlik alanını işyerine kaydırması olmuştur. Kimi yazarlar ise tersini düşünmektedir, örneğin Crouch'a (1986: 12) göre, sendikalar işyerinde örgütlenmeye çalışmaktansa, merkezî düzeydeki örgütlenmelerini güçlendirmelidirler; çünkü geçmişin örgütsel kazanımlarını korumak daha kolaydır. Sermayenin bugünkü saldırısının merkezîliği düşünüldüğünde, işçi sınıfının karşı duruşunun da aynı ölçüde merkezî bir politikayla mümkün olduğu açıktır. Öte yandan, merkezî sendikal politikalar ancak yerel düzeyde etkili bir biçimde uygulanabi-

9 Vasıflılaşma stratejisi, sermayenin son yıllarda rekabet gücünü artırmak amacıyla "insana yatırım" adı altında sarıldığı bir stratejidir. Bu konuda bkz. 2 ve 3 no'lu dipnotlar.

lirler. O nedenle sendikalar için merkezileşme ve ademi merkezîleşme birbirini tamamlayan süreçler olmak zorundadır.

Sonuç yerine

Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girişinin bir yanda bayramlarla kutlandığı, diğer yanda ise "sosyal ve siyasal birliğe yol açmayacağı" gerekçesiyle protesto edildiği günlerde kaleme alınan bu yazıyı, Avrupa bütünleşmesi ve Türkiye üzerine birkaç cümleyle bitirmek yerinde olacaktır. Herşeyden önce Gümrük Birliği'nin sosyal ve siyasal birliğe yol açmayacağı gerekçesiyle reddi, sözkonusu birliğin Avrupa Birliği'ne tam üye olan ülkelerde sağlanabileceği varsayımına dayanmaktadır. Oysa yazımızın başından beri vurguladığımız gibi Avrupa Birliği, sosyal ve siyasal birliğin olanaksızlığıyla ayakta duran bir birliktir. O anlamda Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne kabul edilmesi Avrupa Birliği'nin mantığı açısından istisna olmak bir yana, varoluş mantığını pekiştirici bir gelişmedir. Türkiye'nin Avrupa'yla bu biçimde eklemlenmesi, Avrupa Birliği'nin temel çelişkisinin bir uzantısından ibarettir.

Öte yandan Türkiye'deki işçi sendikalarının Avrupa bütünleşmesi karşısında verdikleri tepkiler, Avrupalı sendikaların tepkilerinden pek farklı olmamıştır. Gerek iyimserlikleri ve tepki vermekteki geç kalmışlıklarıyla, gerekse korumacı ve korporatist eğilimleriyle Avrupa sendikalarının temel zaaflarını paylaşmaktadırlar ve bu yazıda sözkonusu zaaflara yöneltilen tüm eleştirilerin nesnesidirler.

KAYNAKÇA

Bennett, F. (1991) "Trade Union Special", *New Statesman and Society*, 30 Ağustos.

Beşeli, M. ve Özuğurlu, M. (1995), "İşçi Sınıfı Hareketinde Yeni Uluslararası Eğilimler", *Mürekkep*, no: 3-4

Blanpain, R. (1991) *Labour Law and Industrial Relations of the European Community*, Kluwer, Devanter.

Bozkurt, V. (1993) *Avrupa Birliği*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.

Cawson, A. (1985) *Organized Interests and the State: Studies in Meso-Corporatism*, SAGE Publications, London.

Crouch (1986) "The Future Prospects for Trade Unions in Western Europe", *Political Quarterly*, cilt: 57, no: 1.

Gorz, A. (1989) *Critique of Economic Reason*, Verso, London (Türkçesi: İktisadi Aklın Eleştirisi, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1995).

Greenwood, J. vd. (der.) (1992) *Organized Interests and the European Community*, SAGE Publications, London.

Higgins, W. (1985) "Political Unionism and the Corporatist Thesis", *Economic and Industrial Democracy*, cilt: 6.

Hyman, R. (1991) "European Unions: Towards 2000", *Work, Employment and Society*, no: 5.

İstanbul Sanayi Odası ve Marmara Üniversitesi AT Enstitüsü Eğitim Semineri (1992) *1992 AT Tek Pazarının Üye Olmayan Ülkeler Üzerinde Etkileri: Türk Sanayii ve 1991 Avrupa Tek Pazarı*, İstanbul.

Jahn, D. (1988) "Two Logics of Collective Action and Trade Union Democracy: Organizational Democracy and "New" Politics in German and Swedish Unions", *Economic and Industrial Democracy*, cilt: 9.

Leborgne, D. ve Lipietz, A. (1990) "How to avoid a two-tier Europe", *Labour and Society*, vol: 15, no: 2.

Mahnkopf, B. ve Altvater, E. (1995) "Transmission Belts of Transnational Competition? Trade Unions and Collective Bargaining in the Context of European Integration", *European Journal of Industrial Relations*, cilt: 1, no: 1.

Offe, C. (1985) *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Polity Press, Cambridge.

Offe ve Wiesenthal (1985) "Two Logics of Collective Action", *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Offe, C. (der.), Polity Press, Cambridge içinde.

Rustin, M. (1989) "The Politics of Post-Fordism: Or, The Trouble with New Times", *New Left Review*, no: 175.

Scipes, K. (1992) "Understanding the New Labour Movements in the Third World: The Emergence of Social Movement Unionism", *Critical Sociology*, no: 19.

Springer, B. (1992) *The Social Dimension of 1992: Europe Faces a New EC*, Praeger, New York.

Spyropoulos, G. (1990) "Labour Law and Labour Relations in Tomarrow's Social Europe", *International Labour Review*, cilt: 129, no: 6.

Stirling, J. (1991) "This Great Europe of Ours: Trade Unions and 1992", *Capital and Class*, no: 45.

Streeck, W. (1991) "More Uncertainties: German Unions Facing 1992", *Industrial Relations*, cilt: 30, no: 3.

Streeck, W. ve Schmitter, P. C. (1991) "From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organized Interests in the Single European Market", *Politics and Society*, cilt: 19, no: 2.

Touraine, A. (1987) *The Workers Movement*, Cambridge University Press, New York.

Valkenburg, B. ve Zoll, R. (1995) "Modernization, Individualization and Solidarity: Two Perspectives on European Trade Unions Today", *European Journal of Industrial Relations*, cilt: 1, no: 1.

Visser, J. (1988) "Trade Unionism in Western Europe: Present Situation and Prospects", *Labour and Society*, cilt: 13, no: 2.

Visser, J. ve Ebbinghaus, B. (1992) "Making the most of Diversity? European Integration and Transnational Organization of Labour", *Organized Interests and the European Community*, Greenwood, J. vd (der), SAGE Publications, Londra içinde.

Wainwright, H. (1994) *Arguments for a New Left*, Blackwell, Oxford (Türkçesi: *Yeni Bir Sol Üzerine Tartışmalar: Serbest Piyasacı Sağa Cevaplar*, Ayrıntı Yayınevi, 1995).

Williamson, P. J. (1989) *Corporatism in Perspective: An Introductory Guide to Corporatist Theory*, SAGE Publications, Londra.

Globalization, European integration and trade unions

One of the main contradictions of globalization and European integration is the incompatibility of economic integration with social integration. Economic integration goes hand-in-hand with social differentiation and polarization. This contradiction is reflected in the main treaties of the European Union as the practical impossibility of setting European-wide social standards. Another extension of this contradiction is the impossibility of a European-wide "mega-corporatism", for which, the concerned treaties seem to have opened the door. However, European unions, acting mainly through ETUC, have assumed that social integration will result from economic integration, sharing with capital the optimistic paradigm about the internal market and its "social dimension".

The impact of globalization on labour relations has been threefold. First is the above-mentioned social differentiation. The majority response of trade unions to social differentiation has been various types of protectionism, which have served as the material basis for now types of corporatism. However, although the protectionism-corporatism couple may seem to be effective in the short run, it intensifies social differentiation in the long run.

The second impact of globalization on labour relations is the crisis of national collective bargaining systems due to the monetarist pressures. The response of trade unions to this crisis has been increased political intervention in the formation of economic policies. However, this kind of "political" unionism runs the risk of ceasing to be a social movement and of reinforcing corporatism. "Social movement unionism" may serve as a model in the quest for avoiding these risks.

The third impact of globalization on labour relations is the decentralization and individualization of labour relations and enhanced divisions in the working class as a result of post-Fordist strategies. The "professionalizing" strategy, which has been proposed to unions for coping with these problems is flawed. The alternative could be the creation of a new solidarity among differentiated sections of the working class.

Üretimde küreselleşme ve kalkınma

*Cem Somel**

Giriş

Dünyada iki ideolojik kutuplu siyasi yapının sona ermesinden sonra, milletlerin siyaset ve kültür alanlarında etkileşmelerinin artması ve iktisadî ilişkilerinde karşılıklı bağımlılaşmalarının artması anlamında bir bütünleşme sürecinin ortaya çıktığı görüşü yayılmıştır. Küreselleşme diye adlandırılan bu etkileşme ve bağımlılaşmanın karşı durulmaz bir tarihî eğilim olduğu ve bu sürecin milli egemenliğe getirdiği sınırlamaları kabullenmek gerektiği telkin edilmektedir.

Uluslar arasında etkileşme ve bağımlılaşma kavramları ülkelerin refah düzeylerinde bir yakınsamayı çağrıştırdığından küreselleşmenin az gelişmiş ülkeler için olumlu bir gelişme olduğu yolunda iyimser bir görüş de yayılmıştır. İddiaya göre az gelişmiş ülkeler finansal bütünleşme sayesinde gelişmiş ülkelerden daha büyük miktarlarda tasarruf cezbedebilmekte, bu suretle yatırılabilir kaynaklarını arttırmakta ve döviz darboğazını aşabilmektedirler. Az gelişmiş ülkeler ayrıca ithalatı serbestleştirerek ve yabancı sermayeye karşı daha müşvik politikalar izleyerek yabancı şirketleri bu ülkelere yatırım yapmaya cezbedebilmektedirler. Yabancı sermaye yatırım yaptığı ülkenin ihracatını arttırmakta, oraya teknoloji aktarmakta ve orada istihdam yaratmaktadır. Böylece çok uluslu şirketler az gelişmiş ülkelerin ekonomileri için birer "büyüme motoru" olmaktadır.[1] Küreselleşme sebebiyle az gelişmiş ülkelerin artık kendi çabaları ile yaptıkları ihracatla uluslararası işbölümüne katılamayacakları, ancak çok ulus-

(*) ODTÜ İktisat Bölümü.

1 Birleşmiş Milletler İktisadî ve Toplumsal Gelişme Bölümünün Çok Uluslu Şirketler ve Yönetimi Dairesi'nin *1992 Dünya Yatırım Raporunun* başlığı "Büyümenin Motoru Çok Uluslu Şirketler"dir (Transnational Corporations as Engines of Growth).

lu şirketlerin üretiminde görev alarak bu işbölümüne katılabilecekleri iddia edilmektedir. Onun için de az gelişmiş ülkelerin kalkınması da bütünleşmeğe giden uluslar arası üretime katılmalarına bağlıdır (UNCTAD-PTC, 1993:175).

Bu yazı iktisat alanında küreselleşmenin bir boyutu olan üretimin küreselleşmesini incelemekte,[2] ve az gelişmiş ülkelerin kalkınma meselesi açısından değerlendirmeğe çalışmaktadır.

Mahiyeti

Üretimde küreselleşmeden kasıt, şirketlerin sınır ötesinde bağlı şirket kurarak, yatırım yaparak, iştirake girerek veya fason imalat anlaşmaları yoluyla üretim faaliyetlerini muhtelif ülkelere yaymaları, üretimin farklı aşamalarını ve şirketin (üretim, pazarlama, finans gibi) farklı işlevlerini muhtelif ülkelerde gerçekleştirmeleridir. Faaliyetlerini kendi ülkeleri dışında yayan şirketlere çok uluslu şirket[3] diyeceğiz. Çok uluslu şirketlerin sayısının otuz yedi bini aştığı tahmin edilmektedir (UNCTAD-DTCI, 1994:xxi). Bu şirketlerin başka ülkelerde kendi başlarına veya yerli ortaklarla kendilerine bağlı şirket kurmalarına veya o ülkelerde mevcut şirketlerde hissedar olarak bunların kontrolunu devralmalarına yabancı yatırım denmektedir.[4]

Gelişmiş ülke şirketlerinin yabancı ülkede yatırım yapması yeni bir hadise değildir: sömürgeciliğin başlıca saiklerinden biri yabancı yatırım idi. Ancak o dönemin yatırımlarında yabancı ülkede bir bağlı şirketin kontrolunda bir üretim süreci kurulurdu. Üretim aşamalarının ve şirket işlevlerinin dağıtılması şeklinde üretimin küreselleşmesi yeni bir olaydır.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) firması General Motors, Meksika'da ürettiği motorları Japonya'da ürettiği otomobillere monte etmektedir. Japon Honda şirketi ABD'deki fabrikalarında ürettiği otomobilleri Tayvan'a ve Japonya'ya ihraç etmektedir. Volkswagen "kaplumbağa" tipindeki otomobil üretimini Brezilya'ya aktarmış oup oradan dünyaya ihraç etmektedir. Bunlar üretim aşamalarının dağıtılmasına örnektir.

Bu tarz küreselleşmenin bir görüntüsü de uluslararası ticarette aynı çok uluslu şirkete bağlı şirketler arasındaki (şirket-içi denilen) meta hareketlerinin payının artmasıdır. 1989 yılında ABD'nin ihracatının % 34'ü, ithalatının % 41'i bağlı şirketler arası ticaretten oluşuyordu. Aynı yıl Japonya'nın ihracatının % 33'ü ve ithalatının % 29'u Japon çok uluslu şirketlerinin bağlı şirketlerarası mal

2 İktisadî küreselleşmenin diğer önemli boyutu olan finans sistemlerinin küreselleşmesi üzerinde durmayacağız.

3 Çok uluslu şirket *(multinational company)* yerine şimdi uluslar ötesi şirket (transnational company) tabiri yeğlenmektedir. Burada daha yerleşmiş tabiri kullanıyoruz.

4 İngilizce *"foreign direct investment"*. Bu yazıda yabancı yatırım tabirini münhasıran yukarıdaki anlamda kullanacağız. Bunun dışındaki portföy yatırımı diyeceğiz.

hareketlerinden oluşuyordu (UNCTAD-DTCI, 1994:143).

Bazı çok uluslu şirketler ise sermaye ihraç etmeksizin üretimlerini değişik ülkelerde gerçekleştirmek yolunu tercih etmektedirler. ABD kundura üreticisi Nike firmasının üretiminin % 100'ünü yabancı ülkelerde fason imalat yapan bağımsız firmalara ısmarlayarak gerçekleşmektedir. Nike kendisi 1994'te 9000 kişi istihdam etmekte olup fason imalat yapan işyerinde 75.000 kişi çalışmakta idi. Benzer şekilde İsveç mefruşat ve mobilya firması Ikea da üretimini 70 ülkede 2300 kadar firmaya yaptırmaktadır (UNCTAD-DTCI, 1994:193-194).

Üretimin küreselleşmesi finans kurumlarında benzer bir gelişme, belirli teknik gelişmeler ve bir iktisadî kriz ile beraber ortaya çıkmıştır.

Üretimin küreselleşmesi ile finans kurumlarının küreselleşmesi birbirini tamamlayıcı şekilde atbaşı gelişmektedir. Üretimin küreselleşmesi sermaye hareketlerinin serbestleşmesi için baskı yapar iken gelişmiş ülkelerin finans kurumları da kaynak bulma ve plasman yapma faaliyetlerini bütün dünyaya yayarak çok uluslu şirketlere hizmet etmektedirler. Çok uluslu finans kurumlarının dünya çapındaki portföy yatırımları bu işlevin bir parçasıdır.

Öte yandan üretimin küreselleşmesi 70'li yıllarda gelişmiş ülkelerde başgösteren ve hâlâ etkileri süren iktisadî kriz ile de ilişkilendirilebilir.

İktisadî krizin bir izahı, Fordvari üretim tarzının (bir üretim hattı üzerinde birörnek kitle üretiminin) sağladığı ve ölçek tasarruflarına dayanan etkinlik kazanımlarının sınırına ulaşıldığıdır. Ölçekten tasarruf imkânları tükenince Batılı gelişmiş ülkelerde emeğin verim artışı yavaşlamıştır. Verim artışının yavaşlaması, Doğu Asya'dan gelen rekabetin baskısı ve nihayet Batı ülkelerinde işçilerin alışageldikleri refah artışının yavaşlamasına direnmeleri, gelişmiş ülkelerin iktisat politikalarında önemli değişmelere yol açmıştır. Bu arada gelişmiş ülkelerin sanayicileri, üretimin örgütlenme tarzını değiştirmeğe ve sanayiyi yeniden yapılandırmağa giriştiler (Duruiz ve Yentürk, 1992).

İktisadî bunalımın baskısı altında üreticiler mal farklılaştırma rekabetine hız verdiler. Genel olarak ülkelerde gelir dağılımının bozulması da mal farklılaştırmasına dayanan rekabete zemin oluşturdu.

Gelişmiş ülke sanayicileri mikroelektronikteki gelişmelerin açtığı otomasyon imkânlarından yararlanarak, ölçmeye dayanan işlerde insanın algı organları yerine âlet kullanmak suretiyle kalite standartlaştırması ile (mesela üretimde defolu malların oranını düşürerek) rekabeti arttırdılar.

Batılı sanayiciler Japonya'nın öncülük ettiği yeni sınaî üretim usullerini taklit ederek işletmelerde dikey bütünleşmeyi azaltma, bazı ara girdileri yan sanayilere ısmarlama ve stokları asgariye indirme gibi tedbirlerle maliyetleri düşürmeğe çalışmaktadırlar.

Nihayet gelişmiş ülke sanayicileri iletişimde ve taşımacılıktaki yeni imkânlar sayende üretimin bazı aşamalarını ve ham madde ile ara mamul tedariki, muhasebe, pazarlama gibi bazı firma faaliyetlerini birden fazla ülkede örgütlemek

suretiyle üretim maliyetlerini azaltmaktadırlar. Mikroelektronikteki gelişmeler iletişim, bilgi saklamayı ve bilgi işlemeyi hızlandırıp kolaylaştırdığından artık sanayiciler uzakktan ve süratle üretimin mekânda dağıtılmış aşamalarını ve şirketin mekânda dağıtılmış değişik işlevlerini denetleyebilmekte, yönetebilmekte, eşgüdebilmektedir. Ayrıca taşımacılıktaki gelişmeler ulaştırma maliyetlerini çok düşürmüştür. Bu teknik gelişmelerin neticesinde örneğin vasıfsız işgücünün kullanıldığı üretim faaliyetlerinde sanayiciler üretimin bazı aşamalarını düşük ücretle çalışmaya razı vasıfsız işçilerin bol olduğu az gelişmiş ülkelere aktararak maliyetleri düşürmektedirler.

Özetle, üretimin küreselleşmesinin birinci saiki verim artış yavaşlamasına karşı üretim maliyetlerini kısma gayretidir.

Üretimde küreselleşmenin dış ticaret dengesizlikleri ve gelişmiş ülkelerdeki işsizlik ile de yakın ilişkisi vardır. İhracatçı işkolları diğerleri kadar dinamik olmayan ve dış ticareti sürekli açık veren ülkelerde hâliyle korumacı baskılar başgöstermektedir. Gelişmiş ülkelerde büyüyen işsizlik sorununun ithalatla ilişkilendirilmesi de bu ülkelerde korumacı eğilimleri körüklemektedir. Korumacılık ve korumacılık tehdidi, yabancı yatırımları teşvik etmektedir. Meselâ Amerika Birleşik Devletleri'nin Japonya ile dış ticaretindeki açığı gidermek için ikide bir savurduğu koruma tehdidi Japon sanayicilerini ABD piyasaları için üretim yapacak yeni tesislerini Güneydoğu Asya'da, Meksika'da veya doğrudan ABD'nde kurmağa sevketmektedir. Dünyada gümrük vergi oranlarının düşürülmesi eğilimi korumacılığın azaldığı zehabını yaratmaktadır; oysa damping savma uygulamaları ve gümrük dışı engellemeler ile korumacılık sürmektedir.

Verimle ilgili krize ek olarak, üretimde küreselleşmenin ikinci önemli sebebi korumacılıktır.

Sermaye hareketlerinin kurları satınalma güç oranlarına uymayan değerlerde tutması üretimde küreselleşmenin üçüncü bir etmenini oluşturmaktadır. Son yıllarda Japon yeninin dolara göre değer kazanması karşısında da Japon sanayicileri rekabet güçlerini korumak amacıyla ihracata yönelik üretim faaliyetlerini Japonya'dan Güneydoğu Asya'ya kaydırmaktadırlar.

Yabancı yatırımların 1980'lerde ne kadar hızlandığını görmek için ihracatın ve üretimin artış haddi ile karşılaştırılabilir. 1983-1990 yıllarında yabancı yatırımların artış haddi ortalama yılda yüzde 29 olup, dünya ihracat artış haddinin üç, dünya üretim artış haddinin dört katını aştı (UNCTC, 1991:3). Bu fark büyümektedir. Yabancı yatırımlarla bağlantılı üretimin toplam üretimde ve dünya ticaretindeki payı artmaktadır. Örneğin ABD ihracatının üçte biri ülke dışındaki ABD şirketlerine gitmektedir. Üçte biri de ABD'ndeki yabancı şirketlerin kendi menşe ülkelerine yaptıkları ihracattır. Bir hesaba göre OECD ülkeleri arasındaki ticaretin yarısından fazlası şirketlerle bunların sınır ötesi iştirakleri arasındadır (Aiyar, 1992:59).

Özetle, dünya ticaretinde çok uluslu şirketlerin payı artmaktadır. Ülkelerin

yerli üretime dayanan ticaret ilişkileri ülkeleri belirli bir düzeyde bütünleştirir iken, üretimin küreselleşmesinin daha derin bir bütünleşme yarattığı aşikârdır.

Doğrudan yabancı yatırımların coğrafî ve sektörel bileşimi

Yabancı yatırımların büyük kısmı ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Japonya arasında gerçekleşmektedir. Yabancı yatırımların 1985-89 döneminde % 80'i aşan kısmı gelişmiş ülkelerde yapıldı. Ancak 1990'ların ilk yarısında gelişmiş ülkelerin maruz kaldığı iktisadî daralma sırasında gelişmiş ülkelere yabancı (özellikle Japon) yatırımın azalması ve az gelişmiş ülkelere yabancı yatırımın artması sonucu beriki ülkelerin yabancı yatırımlar içindeki payı 1993 yılında yüzde kırka vardı. Asya'da ve Latin Amerika'da 10-15 az gelişmiş ülke bu yatırımlardan arslan payını almaktadır.

Yabancı yatırımların çok büyük kısmını gelişmiş ülkelerin şirketleri gerçekleştirmektedir. Tablo 1'den görülebileceği gibi, az gelişmiş ülke şirketleri çok az yabancı yatırım yapmaktadır. Başka ülkelere yatırıma kaynak olan ülkelerden en büyük beşinin (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere ve Japonya'nın) toplam kaynak ülkeler içindeki payı % 65 civarındadır.

1980'lerin başlarına kadar ABD hem yabancı yatırımların en büyük kaynağı, hem en çok yabancı yatırımın yapıldığı ülke idi. Seksenli yıllarda AB'nin ortak pazar haline gelmesi ve Japonya'nın yen'in değerlenme eğilimine ve korumacılık tehditlerine karşı yabancı ülkelerde yatırımı hızlandırması dünyada üç kutuplu bir yatırım akımları yumağı yarattı.

TABLO 1
Menşe ülke ve Ülke Grubu İtibariyle Yabancı Yatırım Akımları

Kaynak Ülke	1988	1990	1992	1990	1992
		(Milyar dolar)		(dünya toplamının yüzdesi)	
Almanya	12.7	28.6	15.8	12.4	9.2
A.B.D.	14.3	23.9	33.1	10.3	19.3
Fransa	14.5	34.8	31.0	15.0	18.1
İngiltere	37.3	19.4	16.1	8.4	9.4
Japonya	34.2	48.1	17.2	20.8	10.1
TOPLAM	113.0	154.8	113.2	66.9	66.2
Gelişmiş Ülkeler	162.1	221.9	162.0	95.9	94.7
Azgelişmiş Ülkeler	6.0	9.6	9.1	4.1	5.3
Tüm Ülkeler	168.1	231.5	171.1	100.0	100.0

Kaynak: UNCTAD-DTCI 1994:413.

ABD, AB ve Japonya dünya ticaretinin yarısını yapmalarına mukabil bu ülkelerin şirketleri yabancı yatırımda hem mevcut yabancı yatırım stokunun, hem de dış yatırım akımının yüzde seksenine kaynaklık etmektedir.

ABD bu üç kutup içinde yabancı yatırım kaynağı olarak önemini tedricen yitirirken, yabancı yatırım kabul eden ülke olarak önem kazanmaktadır. 80'li yıllarda Japonya yabancı yatırım akımında kaynak ülke olarak ABD'yi geçti. Fakat 1990'ların başlarındaki iktisadî daralma sırasında Japonya yabancı yatırım yapmakta birinciliği tekrar ABD'ye kaptırdı (Tablo 1). Yabancı yatırımda yeni olduğu için Japonya dünyada yabancı yatırım stokunda ABD ve AB'den geridedir. Japonya yabancı yatırım alan ülke olarak da diğer büyük ülkelerin gerisindedir.

AB'nin tek pazara dönüşme süreci ile bağlantılı olarak AB ülkeleri arasında yatırımlar artmaktadır. AB şirketleri yeni iç pazarın şartlarından yararlanmak için başka şirketleri ele geçirerek veya birleşerek piyasaların rekabet yapısını değiştiriyor. Öte yandan AB şirketleri, Japonlar'ın AB'deki yatırımlarını engellemek için mücadele etmektedir (UNCTC, 1991:35).

Az gelişmiş ülkelerde yapılan yabancı yatırımların çok büyük kısmı Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya bölgesinde ve Latin Amerika - Karayipler bölgesinde yapılmaktadır (Tablo 2). 1986'dan itibaren Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya yabancı yatırım almakta Latin Amerika - Karayipler bölgesini geçti. En az gelişmiş ülkeler denilen fakir ülkeler grubunda yapılan yabancı yatırımların payı yok denecek kadar azdır. Tablo 2 Afrika kıtasının ve 1990'larda yabancı sermaye cezbetme yarışına katılan Orta Avrupa ve eski Sovyet ülkelerinin dışlandığını göstermektedir.

TABLO 2
Az Gelişmiş Bölgelerde Yapılan Yabancı Yatırımların (Akım Olarak) Toplam İçindeki Payları (Yüzde)

Yatırımı Kabul Eden Bölge	1980-1984	1985-1989	1990-1992
Az gelişmiş ülkeler	25.2	18.6	23.1
Afrika	2.4	2.2	1.5
Batı Asya	0.8	0.3	0.3
Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya	9.4	9.0	13.1
Latin Amerika ve Karayipler	12.3	7.0	7.8
Okyanusya	0.3	0.1	0.2
Orta ve Doğu Avrupa	–	–	1.4
En az gelişmiş ülkeler	0.4	0.1	0.2
Tüm Ülkeler	100.0	100.0	100.0

Kaynak: UNCTC 1991 ve UNCTAD-TDTCI 1994:409-412.

Yabancı yatırımların sektör dağılımına gelince, 1950'lerde yabancı yatırımlar, birincil metalarda (yani işlenmemiş veya çok az işlenmiş tarım, ormancılık ve madencilik ürünlerinde) ve tabiî kaynakların yoğun kullanıldığı imalat sektörlerinde toplanmış iken, günümüzde daha çok hizmet sektörlerinde ve teknoloji-yoğun imalatta yoğunlaşmaktadır (Tablo 3) (UNCTC, 1991:15).

Yabancı yatırımların hizmetlerde yoğunlaşmasının bir sebebi, hizmetlerin tüketimindeki mekânsal sınırlamalardır: hizmetlerin çoğu üretildiği yerde tüketilir. Çok uluslu şirketler yabancı ülkelerde finans, iletişim, ulaştırma, eğitim gibi alanlara nüfuz edebilmek için yatırım yapmak mecburiyetindedirler. Hizmet sektörlerinde yabancı yatırımlar az gelişmiş ülkelerden ziyade (başta AB olmak üzere) gelişmiş ülkelere yönelmektedir. Bunun gerisinde gelişmiş ülkelerde hizmetlerin GSMH'daki payının büyüme eğilimi vardır.

Özetle, dünyada yabancı yatırımların büyük kısmı gelişmiş ülkelerde yapılmaktadır ve hizmet sektöründeki yatırımların önemi artmaktadır. Az gelişmiş ülkelere yönelen yabancı yatırımlar ise bu ülkeler arasında eşit bir şekilde dağılmamaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde yabancı yatırımlar

Üretimin küreselleşmesinde gözlenen başka bir eğilim, gelişmiş ülke şirketlerinin az gelişmiş ülkelere yatırımlarının bu ülkeler arasında rastgele dağılmayıp, her kutbun belirli bir grup az gelişmiş ülke ile yakın yatırım ve ticaret ilişkisi kurmasıdır.

TABLO 3
Gelişmiş Ülke Kutuplarından Birinin Yabancı Yatırım Stokunda Egemen Olduğu Azgelişmiş Ülkeler (1987)

Amerika Birleşik D.		Japonya		Avrupa Topluluğu	
Bolivya	71.5	Endonezya	33.2	Bangladeş	55.9
Ekvador	54.1	G. Kore	53.0	Brezilya	37.9
Filipinler	57.3	–	–	Güney Afrika	66.3
Hong Kong	38.8	–	–	Hindistan	48.0
Kolombiya	73.5	–	–	Kenya	78.8
Meksika	65.5	–	–	Nijerya	55.1
Peru	49.1	–	–	Paraguay	46.2
Şili	52.1	–	–	Uruguay	33.9
Venezuela	55.3	–	–	Vietnam	57.2

Kaynak: UNCTC 1991.
Açıklama: Tabloda bir A ülkesinde yapılmış olan yabancı yatırım stokunda en büyük pay sahibi G ülkesinin "egemen" olması, G ülkesinin A ülkesindeki yabancı yatırım stokundaki yüzde payının, A ülkesinde ikinci önemli yatırımcı D ülkesinin yüzde payından en az on puan fazla olduğunu ifade eder.

Az gelişmiş ülkelerin bir kısmında, üç gelişmiş kutuptan üçünden veya ikisinden şirketler birbirleriyle rekabet halinde yabancı yatırım yapan iken, az gelişmiş ülkelerin birçoğunda üç gelişmiş ülkeden birinin çok uluslu şirketleri (yatırılmış sermay estoku ve/veya yatırım akımı olarak) nispî bir hâkimiyet kurmuştur (Tablo 3 ve 4). Gelişmiş ülke şirketleri az gelişmiş ülkelere yaptığı yatırımları kendi bölgesindekilerde yoğunlaştırmaya eğilim göstermektedirler (UNCTC, 1991:53-56).

ABD, Orta ve Güney Amerika bölgelerinde birçok ülkedeki yabancı yatırımlar için başlıca kaynak ülkedir. İstisnaî olarak Brezilya'da ve Peru'da, AB'den ABD'ye nazaran daha fazla yabancı yatırım yapılmaktadır. Şimdi NAFTA çerçevesinde Meksika'ya ABD yatırımlarının önemi artmaktadır. Hong Kong, Tayvan, Tayland, Singapur ve Güney Kore'de seksenli yıllarda yapılan yabancı yatırımlarda ABD hâkimiyetini Japonya'ya kaptırdı (UNCTC, 1991:57).

Japon çok uluslu şirketlerinin Asya'nın az gelişmiş ülkelerindeki bağlı şirketleri, üretimlerinin yarısı kadarını ihraç etmektedirler. Japon şirketleri Tayland, Malezya, Filipinler gibi muhtelif Asya ülkelerinde birbirini tamamlayan sınaî faaliyetleri kurmakta, faaliyetleri ekseriya Singapur'daki merkezlerinden eşgütmekte, mamulleri diğer gelişmiş ülkelere (diğer iki kutba) ve olabildiği kadar mahallî piyasaya sürmektedirler. Toyota ve Mitsubişi bölgede en büyük şirket ağlarına sahiptirler.

Meksika'da ABD yatırımları ve Doğu ve Orta Avrupa'da AB yatırımları aynı sa-

TABLO 4
Gelişmiş Ülke Kutuplarından Birinin Yabancı Yatırım Akımında Egemen Olduğu Azgelişmiş Ülkeler (1985-1988)

Amerika Birleşik D.		Japonya		Avrupa Topluluğu	
Arjantin	49.7	Fiji	47.2	Brezilya	48.8
Bolivya	82.1	Hong Kong	31.9	Çekoslovakya	44.8
Filipinler	61.5	G. Kore	51.8	Endonezya	28.9
Kolombiya	98.1	Tayland	46.1	Gana	39.5
Meksika	60.5	–	–	Macaristan	44.8
Pakistan	51.3	–	–	Peru	23.0
Panama	54.3	–	–	Polonya	63.2
P.Y. Gine	42.7	–	–	S.S.C.B.	38.3
S. Arabistan	34.3	–	–	Yugoslavya	64.1
Şili	45.1	–	–	Vietnam	57.2
Venezuela	44.7	–	–	–	–

Kaynak: UNCTC 1991.
Açıklama: Tabloda bir A ülkesinde yapılmakta olan yabancı yatırımlarda en büyük pay sahibi G ülkesinin egemenliği, G ülkesinin A ülkesinde yabancı yatırım akımındaki yüzde payının, A ülkesinde ikinci önemli yatırımcı D ülkesinin yüzde payından en az on puan fazla olması anlamındadır.

ik ve yöntemlerle yapılmaktadır. İtalyan Fiat firması, AB'yi ve Orta Avrupa'yı kapsayan coğrafi alanda bir ihtisaslaşmış bağlı şirketler şebekesi kurmaktadır (UNCTC, 1991:60-63).

Güney Kore ve Tayvan da yeni yeni sermaye ihraç ederek dış yatırım yapmağa başlamıştır. Tayvan şirketlerinin Çin'de ve komşu az gelişmiş ülkelerde yaptığı yatırımlar, Tayvan'da yapılan yabancı yatırımları aşmaktadır. Güney Kore ve Tayvan'da ücretlerin yükselmesi ve yerli paranın değer kazanma eğilimi bu iki ülkenin sanayicilerini ülke dışında yatırım yapmaya sevketmektedir.

Özetle, dünyada gelişmiş üç kutuptan her biri belirli az gelişmiş ülkelerle yabancı yatırımlar ve dış ticaret yolu ile iktisadî ilişkilerini yoğunlaştırma eğilimi göstermektedir.

Yabancı yatırım kararında iç piyasanın hacmi (nüfus ve fert başına millî gelir), coğrafî konum, mahallî üretim imkânları ve maliyetleri (işgücünün eğitim seviyesi ve verimi, altyapı, ücret düzeyi, sosyal sigorta mevzuatı, vergi politikası, çevre koruma mevzuatı), finans politikaları (sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamalar, kur politikası, kredi politikası), ticaret politikası özelleştirme politikası[5] etkili olmaktadır. Çok uluslu şirketlerin yatırım kararlarında bu etmenlerin nispî önemi yatırımın daha çok ihracatı mı, yoksa yatırımın yapıldığı ülkede iç piyasaya mı ağırlık verdiğine göre değişir.

Gelişmiş ülkelere ve Çin gibi büyük pazar teşkil eden az sayıdaki az gelişmiş ülkelere yapılan yabancı yatırımların en önemli cazibesi iç pazar olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin çoğu ise çok uluslu şirketleri ihracata yönelik üretim için cezbetmektedir. Yabancı yatırımların yönelişinde yatırımın kaynağı olan ve yatırımı kabul eden ülkeler arasındaki siyasî, ticarî, kültürel bağlar da bir ölçüde rol oynamaktadır.

Yabancı yatırımların dağılımında siyasî rizikonun da etkili olduğu görülmektedir. UNCTAD-DTCI 1994'e göre (29. s.) ABD banka-dışı çok uluslu şirketlerine bağlı şirketler içinde en yüksek kâr hadlerini Doğu, Güneydoğu, Güney ve Büyük Okyanus ülkelerindekiler (1987-1991'de ortalama % 26), ardından Afrika'dakiler (% 21) elde etmekte idi. Bu şirketlerin Afrika'daki ortalama kâr haddinin Latin Amerika-Karayipler'deki (% 11) ve umum gelişmiş ülkelerdeki (% 17) ve az gelişmiş ülkelerdeki (% 15) haddin üzerinde olmasına rağmen Afrika'nın ABD'nden ve sair gelişmiş ülkelerden çok az yabancı yatırım alması siyasî rizikonun caydırıcı etkisi ile izah edilebilir.

5 1988-1992'de özelleştirilen işletmelere yönelik yabancı yatırımın toplam içindeki payı Latin Amerika-Karayipler'de % 14.3, Doğu Asya ve Büyük Okyanus ülkelerinde % 0.4, Güney Asya'da % 2.1, bütün az gelişmiş ülkelerde % 4.9 ve Orta ve Doğu Avrupa'da % 66.8 oldu (UNCTAD-DTCI, 1994:27).

Yabancı yatırım, sermaye birikimi ve dış ödemeler

Üretimin küreselleşmesinde gelişmiş ülke çok uluslu şirketlerinin etken, az gelişmiş ülkelerin edilgen konumda olduğu görülmektedir. Çok uluslu şirketler dünya ekonomisini tedricen yeniden biçimlendirmektedir. Dünya ekonomisinin aldığı yeni şekilde az gelişmiş ülkelerin nasibi ne olacaktır? Soruyu yabancı sermayenin sermaye birikimine katkısı ve dış ticarete katkısı konuları etrafında inceleyeceğiz.

Az gelişmiş ülkelerin ayırıcı özelliklerinden başlıcası fert başına sermaye stokunun az olması olduğundan, bu ülkelerin kalkınması hızlı sermaye birikimine bağlıdır. Bütün üretim faktörlerinin tam istihdam edildiği durumda sermaye birikimini daha da hızlandırmak tasarruf oranının yükseltilmesini gerektirir. Kalkınma teorisi az gelişmiş ülkelerin sermaye birikiminin tasarruf ve döviz darlığı tarafından kısıtlandığını öne sürer. Bazı iktisatçılar yabancı sermaye yatırımlarının az gelişmiş ülkelerin hem tasarruf açığını kapatmaya, hem de döviz sıkıntısını hafifletmeğe yarayacağını öne sürmektedir.

Yabancı yatırım geldiği ülkeye daima kendine eşit miktarda tasarruf veya döviz aktarmamaktadır. Yabancı yatırımların bir kısmı yatırımın yapıldığı ülkenin ülkenin finans sisteminden ve şirketin o ükede birikmiş dağıtılmayan kârlarından kaynaklandırılmaktadır.[6] Bu sebeple yabancı yatırımlar tam olarak ülkeler arası uzun vadeli sermaye transferlerine tekabül etmemektedir. Belirli kaynak ülkenin yatırımlarının belirli ülkelerde yoğunlaşmasının bir sebebi de bu bağlı şirketin özkaynağı ile yapılan "yabancı yatırım"lardır.

Dağıtılmayan kârların sermaye ihraç eden şirketin ülkesine aktarılmayıp yabancı yatırımın yapıldığı ülkede tekrar yatırılması beriki ülkenin (yabancı kontrolunda dahi olsa) sermaye birikimine bir katkı olarak olumlu görülebilir. Ancak bu uygulama neticesinde az gelişmiş ülkelerdeki yabancı sermaye stoku tamamen dışarıdan aktarılmış olmayıp bir kısmı yerli üretim faktörleri tarafından yaratılmış olmaktadır.

Bu bağlamda başka ilginç bir husus da yabancı sermaye girişinin ekseriya az gelişmiş ülkelerde yerli tasarruf oranını düşürdüğüne ilişkin gözlemdir (Yentürk, 1996).

Çok uluslu şirketleri az gelişmiş ülkelere cezbeden bir uygulama özelleştirmedir (UNCTAD-DTCI, 1994:24). Çok uluslu şirketin az gelişmiş ülkede özelleştirilen bir işletmeye iştirak etmesi, (şirketin o ülkedeki kaynakları ile veya yerli finans sisteminden kredilerle finanslandırılmamış ise) döviz girişi sağlamak ve ülkede sermaye stokunun değerini arttırmak gibi faydaları olur. Fakat özelleştirilen bir kamu işletmesine yapılan yabancı yatırım şüphesiz ne sermaye biriki-

6 Örneğin 1975-82 yıllarında ABD şirketlerinin yaptığı yabancı yatırım toplamının % 60'ı dağıtılmayan kârlarla finanse edilmiştir (Parry, 1992:108-9). 1987-1992 yıllarında bu rakam % 58 oldu (UNCTAD-DTCI, 1994:51).

minde, ne de istihdam yaratmada o yabancı sermayenin yeni bir işletme kurmasındaki kadar faydalı olamaz.

Üretimin küreselleşmesi yayılmadan önce yabancı sermaye yatırımı genellikle az gelişmiş ülkede bir üretim faaliyetini (teknolojik bakımdan hassas ara girdiler hariç) bütünü ile kurduğundan ekseriya bazı yan sanayilerin canlanmasına vesile olundu. Oysa günümüzde çok uluslu şirketlerin hem üretimin aşamalarını, hem de şirket işlevlerini coğrafî olarak dağıtma şekli, yabancı yatırımın yapıldığı ülkede geri bağlantılar yolu ile (yani yan sanayi yaratarak) yerli sermaye birikimine, istihdam yaratmaya ve teknolojik birikime katkısını asgariye indirmiştir. Küreselleşen üretime mahsus bu mekânsal dağılım, her noktadaki yatırımın bulunduğu ülke ekonomisinin kalanı ile bağlantılarını zayıflatmaktadır. Üretimin fason imalat yolu ile az gelişmiş ülkelere kaydırılmasının, istihdam ve yerli sermaye birikimi yönünden daha faydalı olması muhtemeldir.

Uluslararası faal şirketlerin az gelişmiş ülkelerde (yatırım veya yatırım-dışı bağlantılarla) örgütlediği üretim faaliyetleri bu ülkelerin dış ticaretlerini nasıl etkilemektedir?

Bir şirketin yabancı ülkede üretim yapmasının o ülkenin dış ödemeleri üzerindeki bileşik etkisi (1) üretimin ne ölçüde ithalatı ikame ettiğine, (2) üretimin ne ölçüde girdi ithalatına yol açtığına ve (3) üretimden ne kadar ihracat yapıldığına bağlıdır. Yatırımın mahiyeti ve yerli pazarı mı yoksa ihracatı mı hedeflediği bileşik etkiyi belirler.

Yatırım yaptığı ülkenin dış ödemeleri üzerindeki etkisi çok uluslu şirketi ilgilendirmez. Ülkenin devletini ilgilendirir. Nitekim gelişmiş ülke iktisatçıları kendi şirketlerinin dış yatırımlarının kendi dış ticaretleri üzerindeki etkisini araştırmaktadırlar. Bulgular ülkesine göre değişmektedir. Örneğin Japonya'nın dış yatırımlarından Japonya'ya çok ihracat yapıldığından Japon çok uluslu şirketlerinin faaliyetleri Japon dış ticaret fazlasını azaltmaktadır. Buna karşılık ABD'nin dış ticaret bilançosunun ABD çok uluslu şirketlerinin faaliyetlerinden zarar görmediği saptanmaktadır (Hufbauer vd., 1994:48).

Yabancı yatırımların ödemeler dengesi üzerinde kur yolu ile dolaylı etkileri de olmaktadır. Yatırım malları ithaliyle gerçekleşen kısmı dışında yabancı yatırım, az gelişmiş ülkenin parasına talep yaratarak aşırı değerlendirmesine yol açabilmekte ve bu suretle ülkenin mal ve hizmet ihracatını köstekleyebilmektedir. Çok uluslu şirketler ilaveten az gelişmiş ülkede yatırım yapmak için kısa vadeli sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesini de talep etmektedir. Kısa vadeli sermaye hareketleri özellikle kur istikrarsızlığına sebep olmaktadır. 70'li ve 80'li yıllarda yabancı yatırım cezbetmek için finansal sistemlerini ve dış ticaretlerini serbestleştiren birçok az gelişmiş ülkeye uluslararası finans kuruluşlarının onayı ile yabancı sermaye akmış, yerli para aşırı değer kazanmış, ihracat tökezlerken ithalat kabarmış, dış ticaret açığı büyümüştür. Sonunda devalüasyon beklentisi yayılıp kısa vadeli amaçlarla gelmiş olan sermaye kaçmaya başlayın-

ca büyük devalüasyonlar zorunlu hale gelmiştir. Kurdaki bu olumsuz gelişmeleri önlemek için sermaye hareketlerini kontroldan yoksun olan devlet faiz hadlerine sarılmaktadır. Faiz politikasının kur politikasına bağımlı hale gelmesi, faiz haddini kalkınmaya yönelik yatırım politikaları için kullanılamaz hale getirmektedir.

Meksika 1990'larda yabancı yatırımla döviz girişine bağımlılığın ve yerli paranın değer kazanmasının ihracata olumsuz etkisinin ceremesini 1994 sonunda başlayan ve hâlâ süren bunalımla çekmektedir. Türkiye de, 1994 bunalımından sonra, aynı bunalımın tekrarını beklemektedir.

Bütün bu mülahazalardan çıkan sonuç az gelişmiş ülkelerin ödemelerinin yabancı yatırımdan yararlanmasının mümkün olduğu fakat bunda devletin politikalarının belirleyici olduğudur.

Az gelişmiş ülkenin dış ödemelerinin yabancı yatırımdan istifade etmesi için devlet çok uluslu şirkete ihracat hedefleri, yerli girdi oranını zamanla arttırmayı, yatırımın finansmanında asgarî bir yabancı kaynak katkısını, kârların dışarıya transferine sınırlar dayatabilir. Bu tedbirlerin gereği yabancı sermayeye kucak açan nice az gelişmiş ülkenin olumsuz tecrübesinden ve Güney Kore ve Tayvan'ın yabancı sermaye politikalarının olumlu tecrübesinden çıkmaktadır. Bu iki ülkede yabancı yatırımın sabit sermaye teşekkülünde cüzi bir rol oynamasına karşılık, sınaî mamul ihracatına katkı yaptığı görülmektedir (Parry, 1990:107; Aiyar, 1992:8). 1978'de yapılan bir araştırmaya göre çok uluslu şirketler Tayvan'da sınaî mamul ihracatının yüzde 20'sini, Güney Kore'de yüzde 15'ini gerçekleştiriyor idiler (Parry, 1990:112).

Keza az gelişmiş ülke finansal serbestleştirme politikası uygular iken, sermaye akımları arasında ayırım yaparak kısa vadeli portföy yatırımlarının ülkenin döviz ve sermaye piyasalarında yatırımı ve ihracatı köstekleyen istikrarsızlık yaratmasını önleyebilmesi gerekir.

Görülüyor ki yabancı sermaye az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimine ve dış ödemelere katkı yapabilir, ama bunun için devletin çok uluslu şirketin faaliyetini baştan dikkatle yönlendirmesi lâzımdır. Çok uluslu şirketlerin büyümenin motoru addedildiği, kalkınma için yabancı yatırıma bel bağlandığı, yabancı sermayeyi çekmek için ülkelerin birbiriyle rekabet ettiği ve devletin yıpratıldığı mevcut ortamda pek az gelişmiş ülkede devlet bu fayda-maliyet hesabını yapabilecek ve dev şirketlerle pazarlık edebilecek vaziyettedir. Üstelik GATT müzakerelerinde ticaretle ilgili yatırım tedbirleri[7] babında yabancı sermayeye dayatılması gerektiğini belirttiğimiz türde kısıtlamalar yasaklanmış veya ilerde yasaklanmak üzere sınırlandırılmıştır (UNCTAD-DTCI, 1994:281-282).

7 İngilizce *"trade-related investment measures"*.

Teknoloji ve kalkınma

Üretimin küreselleşmesinin teknolojide geri ülkelere teknoloji aktarmayı hızlandıracağı ve bunun az gelişmiş ülkelerin kalkınma gayretine faydalı olacağı kabul edilmektedir. Bu iddianın doğruluğunu anlamak için teknoloji transferi ile kalkınma arasındaki ilişkiyi saptamak gerekir.

Dünyada ticarî rekabet arttıkça teknolojinin rekabetteki önemi de artmaktadır. Şirketler yeni tekniklerle piyasalara yeni metalar sürmekte ve üretim maliyetini sürekli kısmaktadırlar. Yeni metalar başka metaları ikame ederek piyasaları altüst etmektedir. Yeni sentetik girdiler birincil metaların yerini alarak az gelişmiş ekonomileri sarsmaktadır (Bello, 1990:22). Öte yandan Japonya'nın öncülük ettiği yeni işletmecilik ve üretim örgütleme yöntemleri maliyet düşürmede ve kalite iyileştirmede standartları hızla yükseltmektedir. Bu gelişmeler, ülkeler arasında mukayeseli üstünlükleri sürekli değiştirmektedir. Televizyonun bir zamanlar öncülüğünü yapan ABD'nde bugün sadece bir televizyon üreticisi (Zenith) kalmış olup o da zor ayakta durmaktadır. Eskiden fotoğraf makinası üretiminde öncü olan ABD ve Almanya, bu piyasada Japonya'ya yenilmişlerdir. Motosiklerin mucidi olan İngilizler bugün motosikletlerini ithal etmektedirler (Aiyar, 1992:55). Bu gelişmeler sanayi işkollarının çoğunda mukayeseli üstünlüklerin hiçbir şekilde veri olmadığını, teknoloji ve sanayi politikaları ile değiştirilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.

Teknoloji ve işletmecilik alanlarındaki yenilikler ekonominin rekabet gücüne aynı şekilde katkı yapmaktadır ve çoğu zaman birbiriyle bağlantılıdır. Yeni meta geliştirme, marka yaratma, moda yaratma ve pazarlama arasındaki sıkı bağlantı sebebiyle yaratıcı mühendislik ve işletmecilik faaliyetlerini bir arada kavramlaştırmak makul görünmektedir. Onun için burada teknoloji kelimesini üretimde kullanılabilecek (fen veya işletmecilik alanındaki) tüm bilgi ve buluşlar için kullanacağız.

Bir teknik birçok işletmede aynı zamanda kullanılabileceği gibi "özel mal" değildir. Ama bir teknik gizlenebileceği ve kullanım hakkı satılabileceği için tam anlamıyla bir "kamu malı" da değildir (Romer, 1993). Yeni bir tekniğin sahibi, bunun üzerindeki tekelini sürdürdükçe bir kıtlık rantı (başka bir ifade ile, teknik üzerindeki tekelinden ortaya çıkan bir tekelci kârı) elde etmektedir. Bu kıtlık rantı ya da tekelci kârı, metaların katma değerini yükseltmekte ve bu şişkin katma değer kâr, ücret ve diğer faktör gelirleri arasında paylaşılabilmektedir. Teknik yenilik yapan şirketin elinde kâr ve rant, hem hızlı sermaye birikimine, hem de yeni araştırma-geliştirme faaliyetlerine kaynak olmaktadır.

Günümüzde dış ticaretten her ülkenin ne kadar istifade ettiğini belirleyen, ülkelerin teknolojik hâkimiyetidir. Kabul görmüş uluslararası ticaret kuramı ülkeler arası ticaretten hiçbir ülkenin zarar görmeyeceğini ispatlar, ticaret yapan iki ülkenin hangisinin daha çok yararlanacağını saptar, ama ticaretten elde edilen

faydanın paylaşılışının kalkınma etkileri üzerinde durmaz. Ticaretten iki ülkenin farklı oranlarda istifade etmesi, bu ülkelerin nispî büyüme hadlerini etkiler. Dolayısı ile ülkelerin gelişme düzey farkının artmasını ya da azalmasını etkiler.

1950'lerde Raul Prebisch ile Hans Singer, dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine seyrettiğini, yani az gelişmiş ülkelerin ithal ettiği sınaî mamul fiyatlarının bunların ihraç ettiği birincil metaların fiyatlarından daha hızlı arttığını öne sürdüler. Bu ticaret yapısı ile az gelişmiş ülkelerin dış yardıma bağımlılık ile sürekli nispî fakirleşme seçenekleri arasında kalacağını izah ettiler. Onlara göre bu ikilemden kurtulmanın yolu az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesi idi.

Prebisch ile Singer dış ticaret hadlerinin birincil metalar aleyhinde ve sınaî mamuller lehinde seyretmesi eğilimini birkaç sebeple açıkladılar. Birincisi, toplumların gelir düzeyi yükseldikçe sınaî mamul talebinin birincil meta talebinden daha hızlı artması, yani sınaî mamullerin talebinin gelir elastikiyetinin birincil metalarınkinden fazla olması idi.

İkincisi sınaî mamullerde teknoloji rantı elde etme imkânlarının fazla olması idi. Sanayide teknolojik gelişme imkânları daha geniş ve daha hızlı, birincil metaların üretiminde ise daha sınırlı ve yavaş idi.

Sanayileşmiş toplumlarda sınıfların (sendikalarda, meslekî teşkilatlarda) daha iyi örgütlenmiş olup kendi aralarında rekabeti bastırmaları, teknolojik gelişmenin sağladığı verim artışının semeresini kapmalarını mümkün kılmakta idi. Müteşebbis, sermayedar ve işçi, örgütlü ağırlıklarını kullanarak verim artışının sağladığı katma değer ilâvesine el koymak suretiyle sınaî mamul fiyatlarının düşmesini ve tüketicinin istifade etmesini önlemekte idiler. Buna mukabil az gelişmiş ülkelerde birincil meta üretimiyle geçinenler genellikle örgütsüz ve rekabet içinde idiler. Bu sebeple birincil meta üretiminde vuku bulan verim artışları genellikle metanın fiyatının düşmesine yol açmakta ve dolayısı ile verim artışından tüketiciler (yani gelişmiş ülkeler) yararlanmakta idiler.

Sınaî mamulleri birincil metalardan ayıran bu üç fark (talebin gelir elastikiyeti, teknolojik değişme haddi ve üreticilerin örgütlenmişlik farkları) birbirinden bağımsız değildir. İşçilerin örgütlü mücadele yeteneğinin harpten sonraki dönemde verim arttırıcı teknolojik gelişmeyi güdülemiş olduğu ve sürekli yeni sınaî mamullerin piyasalara akmasının talebin yapısını etkilediği muhakkaktır.

1950'lerden bu yana az gelişmiş ülkelerin bir çoğu sanayileşti, yani hem millî gelirlerinde, hem ihracatlarında sanayi sektörünün payı yükseldi. Ancak gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki gelişme düzey farkı azalmadı, bilakis arttı ve artmaktadır.[8-9] Bu umulmadık durumu Prebisch-Singer tahlilini gü-

8 Bu durum bir zamanlar haklı olarak kalkınma anlamında kullanılan sanayileşme kelimesinde şimdi bir muğlaklık yaratmaktadır. Hâlâ sanayileşmiş ülke tabiri gelişmiş ülkeler için kullanılmaktadır. Tabiri kullanmaktan kaçınmak daha doğrudur.

9 1960-1991 döneminde fert başına gayri safi yurt içi hasıla artış haddi gelişmiş ülkelerde ortalama % 2.5, az gelişmiş ülkelerde % 2.3 olarak gerçekleşti.

nümüzde dünya ticaretinde teknoloji üreten-teknoloji üretmeyen ikili yapısına teşmil ederek açıklamak mümkündür. Az gelişmiş ülkelerde yerli şirketler mal farklılaştırarak rekabet edememektedir. Zira teknoloji üretememektedirler. Bu ülkelerin sanayi şirketlerinin büyük kısmı (konfeksiyon ve gıda sanayisi gibi) teknoloji içeriği düşük ve teknolojisi hızla değişmeyen işkollarında çalışmaktadır. Bu işkollarının mamullerine talebin gelir elastikiyeti düşüktür. Az gelişmiş ülke yerli şirketlerinin bir kısmı da yabancı bir ortağın kontrolunda teknolojöisi hızlı değişen işkollarında ithal (yani satılık hale gelip harc-ı âlem olmuş) teknoloji ile işlemektedirler. Ve bu tür mamullerin üreticileri az gelişmiş ülkelerde mebzul olup aralarında amansız rekabet vardır. Neticede bu ülkelerin yerli sanayileri teknoloji rantı elde edebilecek bir sınaî yapıya kavuşamamıştır.

Teknoloji üretimi ile dış ticarette rekabet gücü, ihracat ve ulusal servet birikimi arasındaki ilişki o kadar barizdir ki, günümüzde gelişmiş ülkeyi "teknoloji üretebilen ülke" diye tanımlamak mübalağa değildir.

Gelişmiş ülkelerin uzak görüşlü sanayicileri, kendi ülkelerinde çevreyi sınaî üretimin yarattığı tahribata son vermek fakat aynı zamanda iktisadî büyümeyi hızlandırmak amacıyla tamamiyle teknoloji üretiminde ve teknolojik içeriği yüksek metaların üretiminde ihtisaslaşmayı ve tüm diğer metaların üretimini diğer ülkelere bırakmayı kendi toplumlarına telkin etmektedirler. Tasarladıkları bu yeni işbölümünde az gelişmiş ülkeler esas itibariyle sanayi ülkeleri, gelişmiş ülkeler de esas itibariyle hizmet ülkeleri olacaktır. Şüphesiz, diğer ülkelere (yani az gelişmiş ülkelere) kaydırılan sınaî faaliyetlerin kontrolu (teknolojik hâkimiyet sayesinde) dışarıda yatırım yapan veya fason imalat yaptıran ülkelerin elinde olacaktır. Daha önemlisi, dış ticaret hadleri yine kıtlık rantları tarafından belirlendiğinden gelişmiş ülkeler dış ticaretin yarattığı istifadeden yine arslan payını alacaklardır[10] (Haferkamp, 1978; Berger, 1992; *The Economist* 20.2.1993; Duruiz ve Yentürk, 1992:33).

Uluslararası işbölümünün geleceğine ilişkin gelişmiş ülkelerdeki bazı sanayiciler ve siyasetçilerin bu tasarıları, üretimin küreselleşmesinin yön ve hedefini ifşa etmektedir. Gelişmiş ülkelerin fikrî hakların korunması konusunda, az gelişmiş ülkelerin dışa açılması konusunda bu kadar ısrarla durmaları bu stratejinin bir gereğidir.

Gelişmiş ülkelere ait çok uluslu şirketler birbirleriyle "stratejik teknolojik ittifaklar" dahi kurmaktadırlar.[11] 1980'lerde yapılan "stratejik teknolojik ittifak" anlaşmalarının % 95'i gelişmiş ülke çok uluslu şirketleri arasında idi. Kalan % 5'inin çoğu Doğu Asya şirketleri ile yapılmıştı. Gelişmiş ülke çok uluslu şirketle-

10 Bu noktada küreselleşme söyleminin "bilgi toplumu" tasvirinden kendi ülkelerine pay biçen safdil az gelişmiş ülke aydınlarının aymazlığına işaret etmeden geçmek elde değil.

11 1980-1984 döneminden 1985-1989 dönemine üç gelişmiş ülke kutbunun çok uluslu şirketleri arasındaki stratejik ittifakların sayısı otomotiv sanayiinde % 203, biyoteknolojide % 83, enformatik teknolojisinde % 28, yeni malzeme üretiminde % 83 artmıştır (UNCTAD-DTCI, 1994:139).

ri arasındaki ittifaklarının % 50'si araştırma-geliştirme ortaklığına ağırlık verir iken, az gelişmiş ülke şirketleri ile yapılan ittifakların ancak % 13'ü bu özelliği taşıyordu (UNCTC, 1992:103).

Neticede öngörülen yeni işbölümünde taraflar ve rolleri bellidir. Az gelişmiş ülkeler ucuz işgücü kaynakları, ucuz tabiî kaynakları kirletilmeğe hazır çevreleri ile katılacak, gelişmiş ülkeler de fikrî mesaiye dayanan yeni teknoloji üretiminin, buna dayanan yüksek teknolojik içerikli meta üretiminin ve dünyaca tanınmış markalarının tekelci avantajı ile katılacaktır. Eşgüdümü de çok uluslu şirketler yapacaktır. Ne var ki gelişmiş ülkelerde dokuma, giyim, demir-çelik gibi sektörlerini tasfiye etmenin toplumsal maliyeti çok yüksek olduğundan öngörülen uluslararası ihtisaslaşma çok yavaş gerçekleşmektedir.

Bu gözlem ve tahlilden az gelişmiş ülkelerin kalkınma meselesinin sadece bir sermaye biriktirme (yatırım) meselesi olmadığı anlaşılmaktadır. Kalkınma hem yüksek bir yatırım haddiyle hızlı sermaye biriktirmeyi, hem de yatırımların belirli sektörlere ya da firmalara tahsisini gerektirmektedir ki, ülke teknoloji rantı sağlayabilme ve uluslararası işbölümünün dayattığı ticaret hadleri cenderesinden kurtula.

Küreselleşme ve teknoloji transferi

Gelişmiş ülkelerin çok uluslu şirketleri eliyle üretimin küreselleştirildiği bir dünyada az gelişmiş ülkelerin teknoloji üretir hale gelmesi mümkün müdür? Mümkün ise, nasıl?

Teknoloji aktarmanın olağan yolları, yatırım malları ithalatı, patent ve lisans anlaşmalarıdır. Birinci ve ikinci sanayi devrimlerinden sonra teknoloji ithal eden ülkelerin teknoloji üretir hale gelerek teknolojik bağımlılığının sona erdiği, hemen hemen hiç görülmemektedir. Teknoloji satın alan veya kiralayan bir şirket için, kullandığı aktarma teknolojinin önemli bir kıtlık rantı kalmış olamaz, çünkü aktarıldığına göre o artık "kıt" değildir. Üstelik aktarma teknolojinin rantabilitesi ve miadı tamamen o alanda teknoloji üreten (çok uluslu) şirketlerin kontrolundadır. Yeni teknoloji yaratabilen şirket, başkalarına aktardığı teknolojinin iktisadî miadını belirlemektedir. Teknoloji ithali, teknolojöi üretir hale gelmedikçe sadece bağımlılık yaratmakta, teknolojik gelişme denilen hadisenin asıl iktisadî yararını vermemektedir.

Üstelik üretimin küreselleşmesi bağlamında çok uluslu şirketler teknolojilerini az gelişmiş ülke şirketine satmak veya kiralamak yerine onu az gelişmiş ülkede kurdukları bağlı şirkete veya ortaklığa kullandırmayı tercih ettikleri için, transfer fiyatlaması yolu ile herhangi bir teknoloji rantını çok uluslu şirketin menşe ülkesine aktarabilmektedir.[12]

12 Transfer fiyatlaması çokuluslu şirketin A ülkesindeki bağlı şirketten B ülkesindeki bağlı şirkete yarı-mamul aktarır iken, bunun "satış" fiyatını ayarlayarak kârın büyük kısmını istediği bağlı

İkinci Dünya Harbi'nden bu yana, aktarma teknolojiyi temel alarak bir öğrenme süreci sonunda kendi sanayisini mal farklılaştırabilir ve teknoloji üretir hale getiren az gelişmiş ülke sayısı ya bir, ya da ikidir: Güney Kore'dir ve (bir ihtimale) Tayvan'dır. Güney Kore'nin az gelişmişlikten gelişmişliğe gerçekten yol aldığını düşündüren iki niteliksel belirti gösterilebilir. Birincisi ve asıl önemli olanı, bu ülke şirketlerinin teknoloji içeriği yüksek metalarda kendi markaları ile dünya piyasalarında (özellikle gelişmiş ülke piyasalarında) yer edinmesidir. Samsung, Hyundai, Daewoo gibi Koreli'lerin mülkiyet ve yönetimindeki şirketler dokumadan bilgisayara, gemi inşasına kadar hemen her sektörde gelişmiş ülkelerin sanayileriyle kıran kırana rekabet etmekte, onlardan pazar kapmaktadır.

İkinci belirti ise Güney Kore ekonomisi geliştikçe bu ülke şirketlerinin tıpkı gelişmiş ülkelerin çok uluslu şirketleri gibi üretimlerinin maliyetini düşürmek ve pazar kapmak için sermaye ihraç etmeleridir, üretimlerini küreselleştirmeleridir.

Tayvan'da da bu belirtiler vardır ama daha zayıftır.

Japonya'nın sanayileşmesi daha öncelere uzanmaktadır. Fakat İkinci Dünya Harbi'nden sonra teknoloji üretme yarışında ABD ve Avrupa'nın gerisinde iken onlara çok hızlı yetişmesi, Japonya'yı da ilginç bir örnek kılmaktadır. Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da teknoloji üretir hale gelme sürecinin benzer politikalarla gerçekleştirilmiş olması dikkat çekicidir.

Bu ülkelerde devlet yabancı sermaye ile kendi sanayicilerinin münasebetlerini titizlikle düzenlemiştir. Yerli sermayenin veya kamunun kontrolunda yeni sanayilerin kurulması için gayret etmiştir. Kendi sanayilerinin yabancı kontroluna geçmemesi için sermaye piyasasına kısıtlamalar koymuştur.

Japonya ve Güney Kore'de devlet sektörler arasında seçmeci finans, koruma ve başka teşvik politikalarıyla yatırımları istikbal vaadeden sektörlere yöneltmiştir.[13] Kendi şirketlerine düşük faizli kredi sağlayan finans politikaları uygulamışlar ve uzun vadeli yatırıma elveren istikrarlı bir makroiktisadî ortam yaratmışlardır. Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da devlet teknoloji öğrenme sürecinde olan yerli şirketleri geçici olarak iç piyasada dış rekabetten korumuştur. Kore'de devlet, teşvik verdiği ve iç piyasada dış rekabetten koruduğu yerli şirketlerin teknolojöi öğrenmeleri ve uluslararası piyasalarda rekabet edecek hale gelmeleri için somut ihracat hedefleri koyarak yerli şirketleri ihracata zorlamış ve hedef tutturamayanlara etkili yaptırımlar uygulamıştır. Kore satın alma ve kiralama yolu ile teknoloji ithalini yabancı yatırıma tercih etmiştir. Tayvan'da da ke-

şirkete maletmesidir. Satış fiyatı yüksek tutulur ise kâr A'da, düşük tutulur ise kâr B'de toplanmış olur. Bu yöntemin kurumlar vergisinden büyük kısmını vergi oranının düşük olduğu ülkede ödemek için uygulandığı bilinir. Teknoloji rantı da bu arada istenen yere transfer edilmiş olur.

13 Japon devletinin bilinçli bir şekilde kaynakları "talebinin gelir elastikiyeti yüksek, teknolojisi hızlı gelişen ve emeğin veriminin hızlı arttığı" işkollarına tahsis ettiğine dair Dış Ticaret ve Sanayi Bakan Yardımcısının 1970'de yaptığı bir açıklama (UNCTAD, 1994:70)'de nakledilmektedir.

za devlet teknoloji ithalini denetim altında tutmuş ve transfer sonucunda ihracat yapılması ve yerli girdi oranlarının belirli seviyelere ulaştırılmasını mecburî kılmıştır (Romer, 1993; Amsden ve Euh, 1990; Amsden, 1991; Somel, 1992; Parry, 1990:118).

Özetle, teknoloji üretmede atılımı yapan bu üç Doğu Asya ülkesine devlet yatırımların kendiliğinden istikbali parlak olan sektörlere yönelmesini ve teknoloji transferinin kendiliğinden ülkede yeni teknik üretimini başlatmasını beklememiştir. Devlet teknolojöide dinamizm sahibi sanayilerin kurulmasını planlamış, teknoloji öğrenme ve üretir hale gelme sürecini aktif olarak çeşitli politikalarla desteklemiş, teşvik etmiş, hatta (Kore'de) zorlamıştır. Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri birbirleriyle mukayese edildikte "en çeşitli, en karmaşık ve teknolojik bakımdan en dinamik sanayi sektörlerini geliştiren ekonomiler (Kore Cumhuriyeti, Çin'in Tayvan vilayeti ve daha önceden Japonya) yabancı yatırıma en az yaslananlardı. Belli ki sanayi politikası, yabancı yatırımı seçerek kabul etmeye yönelik kısıtlamalar, teknolojik derinleşme gayreti ve ihracata yönelme arasında nedensellik bağları vardı. O nedensellik sayesinde bu ülkeler sanayilerini tarihte emsali görülmemiş hızlarda büyütmeyi başardılar. Muhakkak ki bunların sanayi politikaları yerli [teknolojik] kabiliyeti geliştirmeyi hedefliyordu ve yabancı yatırımlara karşı seçmeci uygulamalar stratejilerinin önemli bir unsuru idi." (UNCTAD-DTCI, 1994:73 - çeviri bana ait).[14]

Prebisch-Singer muhakemesinin farklı sınaî mamul kategorileri arasındaki ticaret hadleri için geçerliği örneğin Brezilya, Meksika ve (eski) Yugoslavya gibi sınahi mamul ihracatçısı az gelişmiş ülkelerin dış ticaret hadlerinin 1981-1991 yıllarında sürekli düşmesinde görülebilir. Aynı dönemde Güney Kore'nin dış ticaret haddi sabit kalmıştır (UNCTAD, 1993:15-25).

Doğu Asya'daki bu bir-iki ülkenin tecrübesi, kapitalizmin küreselleşme döneminde bir az gelişmiş ülkenin hızlı bir sermaye birikimi ve teknolojik atılımla uluslararası işbölümünde istediği yere verebileceğini ve fakat bu sürecin "piyasa güçleri"nin serbest kaynak tahsisi ile değil, devletin sanayileşmeyi yönlendirmesi ile gerçekleşebildiğini göstermektedir.

Küreselleşme ideolojisi, lisans alarak yerli teknolojik birikim sağlamanın zor olduğunu, teknolojiye ulaşmada en makul yolun çok uluslu şirketlerin yatırımlarını çekmek olduğunu telkin etmektedir (UNCTC, 1992:102). Öte yandan gelişmiş ülkeler (bilhassa ABD) yerli teknoloji üretmeye kalkışan az gelişmiş ülkeleri engellemeye çalışmaktadır. ABD bu sebeple Tayland ile yıllardır fikrî haklar konusunda sürtüşmektedir (Ungphakorn, 1991). ABD seksenli yıllarda Brezilya'nın, kendi bilişim sanayisini kurma çabalarına son vermesi için ticarî yaptı-

14 Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı Sekretaryasına bağlı Çok Uluslu Şirketler ve Yatırımları Dairesi küreselleşmenin ve yabancı yatırımların hararetli taraftarıdır. 1994 yıllık raporunda çerçeve içinde bir metinde yer alan bu değerlendirmeler herhalde gözden kaçırıldığından basıldı.

rımlar kullanmış ve Brezilya'nın özgün ve MS.DOS'u ikame edebilecek bir bilgisayar işletme sistemi geliştirmesini engellemiştir (Schoonmaker, 1992).

Japonlar kendileriyle çevre ülkeleri arasında istedikleri –ve gerçekleşen– işbölümünü zarif bir "uçan kaz sürüsü" teşbihi ile ifade etmektedirler: nasıl yabani kazlar göç ederken biri önde, diğerleri arkada üçgen biçimde uçar ise, öndeki ülkeler devamlı yeni, yüksek teknolojili sanayiler kurarak başı çekecek ve eskiyen teknolojili sanayi kollarını arkasından gelenlere bırakacak, bunlar da kendi daha eski teknolojili sanayi kollarını daha arkadan gelenlere bırakacaktır (Felix, 1994:134).

Küreselleşme içinde rekabet

Üretimin çok uluslu şirketler eliyle küreselleşmesi kalkınma sorununu çözemez. Zira ne yabancı yatırım, ne de fason imalat bağlantıları kendi başına az gelişmiş ülkelerde yerli sermaye veya kamu teşebbüsü kontrolunda teknoloji atılımını gerçekleştirir. Gerçi önceleri ithal ikameci sanayileşme sayesinde, şimdi de üretimin küreselleşmesinin katkısı ile az gelişmiş ülkelerin millî hasılalarında ve ihracatlarında sınaî mamullerin payı artmıştır ve artmaktadır. Ancak bu, uluslar arasında yeni bir işbölümünün şekillendirdiği ve bağımlılık ilişkilerinin sürdüğü bir sanayileşmedir.

Birçok araştırmacı Güney Kore ve Tayvan ile Singapur, Hong Kong, Malezya, Tayland ve Endonezya gibi ülkeleri ayırmadan aynı kefeye koymaktadır. Örneğin Dünya Bankası bunların tümünü "Yüksek Performanslı Asya Ekonomileri" adı altında toplamaktadır. Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong'u Yeni Sanayileşen Ülkeler diye adlandırmak da âdet olmuştur.[15] Kullandığımız niteliksel kıstaslara göre Güney Kore ve (yine ihtiyat kaydı ile) Tayvan dışında teknolojik atılımlı bir kapitalist gelişme yoktur.

Teknoloji yarışına katılamayan bir ülke dünya ticaretinde ancak beşerî ve tabiî kaynaklarını ucuzlatarak rekabet edebilir. Bu rekabet, sendikaları zayıflatma, çalışma ilişkilerinde işçiyi korumama, tabiî kaynak işleyen kamu işletmelerini özelleştirme, çevreyi korumaktan vazgeçme, devalüasyon gibi bir sürü uygulama ile gerçekleştirilebilir. Dünyadaki yüz küsur az gelişmiş ülkenin çoğunun başka çaresi yoktur. Bu yarışın sonu da yoktur: örneğin Brezilya bir sefalet ülkesi olmasına rağmen Çin'in Brezilya'ya ucuz giysi ihracatı beriki ülkede iflaslara ve işsizliğe yol açmaktadır (Wheatley, 1995). Asya'nın fakir ülkeleri çok uluslu şirketleri cezbetmek için işçilerinin (özellikle kadın işçilerinin) itaatkârlığını, ince işe yatkınlığını ve düşük ücretlerini reklamlar ile dünyaya duyurmaktadırlar.

15 1970'lerde Fas'tan Şili'ye kadar çeşitli ülkelere bu unvan yakıştırıldı. Analitik içeriği muğlak olan bu kategoriler, öncelikle kalkınma ümidini canlı tutmakta, ikinci olarak da Dünya Bankası ile Para Fonunun politika telkinlerini doğrulamakta kullanılmaktadır. Singapur ile Hong Kong coğrafi ve nüfusun milliyet terkibi bakımdan tipik olmayan az gelişmiş "ülke"lerdir.

Bu yarışın ancak emekçilerin refahından ve demokrasiden fedakârlık bahasına sürdürülebileceği açıktır.

Az gelişmiş ülkelerin beşerî ve tabiî kaynaklarının değerini düşürecek ihracat yapma çabası, son tahlilde dünya ticaretinden en fazla gelişmiş ülkelerin yararlanmasına yol açmakta, gelişmişler ile az gelişmişlerin arasındaki uçurumu derinleştirmektedir.

Öte yandan gelişmiş ülkelerin iç toplumsal çelişkileri ve gerileyen sanayilerin tasfiyesine direnen (özellikle işçi) kesimlerin varlığı, uluslar arasında yeni işbölümünün derinleşmesini yavaşlatmaktadır. Az gelişmiş ülkeler yabancı yatırım cezbedebilmek için tek taraflı olarak ticaretlerini, finans sistemlerini serbestleştirir iken gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelerin ucuza ürettiği metalara karşı korumacı politikalar uygulamaktadırlar. GATT Antlaşmasıyla gûya gümrüksüz bir dünyaya doğru yol alınmıştır, fakat gelişmiş ülkeler sayısız gümrük-dışı engelleme yöntemi geliştirmekte ve tamamen keyfî damping savar uygulamalar ile korumacı politikalarını sürdürmektedirler (Dodwell 1992).[16]

Gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere telkin ettikleri mukayeseli üstünlüklere göre ihtisaslaşmaya ne kadar rıza gösterdiklerini demir-çelik politikalarından görmek mümkündür. Bu işkolu 1970'lerden beri kriz içindedir ve koruma altında, sübvansiyonlarla yaşamaktadır (Haferkamp, 1978). ABD 1982 sonunda AB çeliğine damping vergisi koymuş, AB de derhal Orta Avrupa çeliğine damping vergisi koyarak tepki göstermiştir (Dodwell 1992). ABD ve Almanya gibi dünyanın en zengin ülkeleri, bu alanda (Türkiye de dahil) az gelişmiş ülkelerin ve Orta ve Doğu Avrupa'nın mukayeseli üstünlüğünü kabul edip kendi demir-çelik sanayilerini tasfiye edememekte veya (ihtimal stratejik hesaplarla) tasfiye etmemektedirler. Benzer şekilde AB dokuma sanayisi de 1970'lerden beri korumaya muhtaçtır ve tasfiye edilememektedir. AB, Doğu Avrupa menşeli dokumalara karşı koruma uygulayarak beriki ülkelerin ihracat imkânlarını daraltmaktadır.

Gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkelere fikrî hakların daha sıkı korunmasını dayatır iken bazılarında devlet, özel fikrî haklara tecavüzde istihbarat örgütlerini bile kullanmaktadır. Bu ülkelerde resmî istihbarat teşkilatı yabancı şirketlere dair iktisadî ve teknolojik istihbarat toplayıp kendi sanayicilerine aktarmaktadır. Alman istihbarat örgütü *Bundesnachrichtendienst*'in özel bir birimi Almanya'daki yabancı şirketleri izlemektedir. İsrail istihbarat örgütünün özel bir iktisadi istihbarat birimi vardır. Fransız iktisadî istihbarat örgütü teknoloji casusluğu yapmaktadır (Marti, 1993). Az gelişmiş ülkeler fikrî hakların korunmasını bu

16 ABD ve AB damping mevzuatlarını normal rekabete karşı kullandıkları yetmiyormuş gibi, bu uygulamaların eşit rekabete aykırı olduğunu ortaya koyan, bağımsız Batılı iktisatçılarca hazırlanan bir OECD raporuna bile tahammül edememişler ve rapor yayımlanmadan içeriğine müdahale etmişlerdir ve rapor yayımlanmadan içeriğine müdahale etmişlerdir (de Jonquières, 1995).

Küreselleşmeye olumlu bakan B.M.'in Çok Uluslu Şirketler ve Yatırımlar Dairesi de "gümrük-dışı engellemelerin artmasına rağmen" gümrüklerin düşürülmesinin dünya ticaretini serbestleştirdiğini müjdelemektedir (UNCTAD-DTCI, 1994:123).

şartlarda kabul ettiler.[17]

Küreselleşme ile beraber ortaya çıkan bir eğilim bloklaşma, yani bölgesel bütünleşme eğilimidir. Bloklaşma gelişmiş ülkelerin dış ticaretteki anlaşmazlıklarından ve bunların piyasalarını az gelişmiş ülkelere ayırım yaparak açmayı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır (Agosin ve Tussie, 1992:47). GATT Uruguay müzakereleri uzayıp bir antlaşmayla neticelenmesi ümidi zayıfladığında dünyanın daha kesin olarak bloklaşacağı endişesi yayıldı. Bloklaşmanın kuvvetlenmesi ve tahkim edilmesi halinde çok taraflı dünya ticaretinin ve küreselleşmenin faydalarından mahrum kalınacağından korkuluyordu (hâlâ da korkanlar var). Daha kesin bir bloklaşmada blokun dışından kaynaklanan yabancı yatırımlar engellenebilir, blok içi yabancı yatırımlara teşvikler uygulanabilir, yerli girdi oranları blok içinde üretilmiş girdileri kapsayabilir ve blok-dışı sermayeyi dışlayan başka benzer uygulamalar görülebilir denilmektedir. Uruguay müzakerelerinin antlaşma ile sonuçlanması muhtemelen bloklaşma eğiliminin hızını kesmiştir. Bölgesel bir bütünleşmeye katılmayan az gelişmiş ülkelerin dünya ekonomisi ile bütünleşemeyip kalkınma imkânlarının azalacağı iddia edilmektedir (UNCTC, 1991:87; UNCTC, 1992:106). Türkiye'de siyasetçiler AB ile Gümrük Birliği'ni savunmada blok-dışı kalmayı bir tehlike olarak gösterdiler.

Bloklaşmaya en çok itiraz edenler serbest ticaretin faziletine inanıp bloklaşmanın bunu engelleyeceğinden endişe edenlerdir. Kesin bir bloklaşmanın az gelişmiş ülkelerin lehine olduğu da söylenemez, çünkü kesin bloklaşma muhtemelen az gelişmiş ülkeleri blok kutuplarına şimdikinden daha da bağımlı hale getirir. Bugün dünyada üç ayrı gelişmiş ülke kutbunun bulunması, iki kutuplu soğuk harp dönemine nazaran az gelişmiş ülkelerin pazarlık gücü için daha elverişli bir durum arz etmektedir. Bloklaşmada coğrafî yakınlık tek kıstas olmamaktadır.

Yeni ve talebi yüksek metalar üreten bir ülke başkalarının koruma engellemelerini aşmaya, onların piyasalarına nüfuz etmeye muktedirdir. Başarılı ihracatçı ülkeler muhtelif dolambaçlı yöntemlerle, icabında sermaye ihraç edip dış yatırım yaparak, her türlü korumacı engellemeyi aşabilmektedirler. Kalkınmak için, yani hızlı sermaye birikimi ve teknolojik atılım için bir bloka dahil olmak şart değildir. Buna karşılık kalkınma, blok-içi olsun, blok-dışı olsun yabancı pazarlara nüfuz etmenin anahtarıdır.

17 Fikrî mülkiyet hakları sıkı korunmaz ise teknolojik gelişmenin yavaşlayacağı iddia edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde mucitler emeklerinin karşılığını gani gani almaktadırlar ve hakları korunmaktadır. Gelişmiş ülkeler dünyada icatların hemen tümünün kaynağı ve ilk kullanıcısı olmaktan zaten istifade etmektedirler ; bu icatların gecikmeli de olsa insanlığın yararına yayılıp kullanılmasına itiraz etmelerinin ahlaki temeli yoktur. Kaldı ki teknolojik gelişme birikimli bir süreç olduğundan fikrî mülkiyet haklarını çok sıkı ve uzun süre korumanın bu gelişmeyi yavaşlatması da mümkündür (David, 1993).

Sonuç

Bugün dünyanın en büyük piyasa güçleri çok uluslu şirketlerdir. Bazılarının devasa malî ve siyasî gücü vardır. Dolayısı ile piyasa güçlerine dayanarak "kalkınmak" demek ister istemez, az gelişmiş ülkenin kaderini bu şirketlere teslim etmek demektir. Oysa çok uluslu şirketlerin faaliyetleri tabiatı gereği az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki niceliksel ve niteliksel farkları kapatmamakta, gidermemektedir. Tam tersi varittir.

Kapitalizm bir üretim tarzı olarak dünyada hâkimiyetini sürdürdüğüne ve otarşik gelişme de bugün mümkün olmadığına göre az gelişmiş ülkeler kapitalizm dayattığı aman vermeyen mücadele şartlarda bağımsızlıklarını ve toplum olarak varlıklarını idame ettirme meselesi ile karşı karşıyadır. İki seçenek vardır: ya çok uluslu şirketlerin kontrolunda birbirleriyle rekabet edecekler, ya da gelişmiş ülke sermayedar sınıflarının çok uluslu şirketler vasıtasıyla yürüttüğü iktisadî hegemonyadan kurtulmaya çalışacaklardır.

Hegémonyadan kurtulma, kalkınma, teknoloji atılım yapma dünyadan kopmayı gerektirmez. Gerekli olan gelişme-az gelişme farkının mahiyetini kavramak ve kalkınmak için siyasî iradeyi oluşturmaktır. Buna bağlı olarak da dış iktisadî münasebetlerde, yani ticaret, finans, teknoloji, fikrî haklar politikalarda ülkenin uzun vadeli menfaatlerini sıkı bir şekilde kollamak.

Çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisine yön verdiği ve küreselleşmenin ekonomileri bütünleştirdiği bir dünyada millî egemenliğin ister istemez zayıfladığı; küreselleşme olgusu karşısında millî menfaat kavramının anlamını yitirdiği iddia edilmektedir (UNCTC, 1992:104). Egemenlik kullanıldığı ölçüde vardır. Millhi menfaate gelince: az gelişmiş ülkelerde milletin büyük çoğunluğunu emeği ile geçinenler (tarım, sanayi ve hizmet işçileri) ve esas itibariyle emeği ile geçinenler (küçük çiftçi, zanaatkâr, esnaf) teşkil etmektedir. Millî menfaat bunların menfaatıdır. Az gelişmişliğinin sıkıntısını çeken, teknoloji rantına devamlı daha çok alınteri ödemeğe mahkûm olan, bu sınıflardır. Onun için bu sınıfların kalkınmakta kesin çıkarı vardır. Millî menfaat kavramı en azından bu ortak çıkarı ifade eder.

Sermaye hareketlerinin serbestleştiği gibi, ülkeler arasında nüfus hareketlerinin tamamen serbestleştirildiği ve teknolojilerin serbestçe paylaşıldığı gün, ülkeler arasında fert başına millî gelirler birbirine yakınsamağa başladığı gün, bir coğrafyada yaşayan bir toplumun ortak menfaatlerinin azaldığı belki iddia edilebilir. Ne çare ki o gün, ufukta görünmemektedir.

KAYNAKÇA

Agosin, M.R. ve Tussie, D. (1992) "Globalization, Regionalization and New Dilemmas in Trade Policy for Development" UNCTAD Reprint Series No. 74, *World Competition*, 15(4), Haziran, 1992, 37-63. sahifelerden tıpkıbasım.

Aiyar, S.S.A. (1992) *Towards Globalization: the Case for Foreign Investment*, Londra, Sangam Books.

Amsden, A.H. and Euh, Y.D. (1990) "The Republic of Korea's Financial Reform: What Are the Lessons?", UNCTAD Discussion Paper No. 30.

Amsden, A.H. (1991) "The Public Sector In Industrialization: Examples from North-and South-East Asia", Ağustos 1991 [teksir].

Bello, W. (1990) *Brave New Third World: Strategies for Survival in the Global Economy*, Londra, Earthscan Publications.

Berger, R. (1992) "Viele spielen das Spiel von gestern", *Der Spiegel*, No. 18.

David, P.A. (1993) "Knowledge, Property, and the System Dynamics of Technological Change", Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1992 –Supplement to the *World Bank Economic Review*, Washington D.C., The World Bank, 1993 içinde.

de Jonquières, G. (1995) "Attack on anti-dumping law sparks OECD row", *Financial Times* 21 Eylül 1995.

Dodwell, D. (1992) "Protectionist wolf in sheep's clothing" *Financial Times*, 15 Aralık 1992.

Dodwell, D. (1993) "Muddle around the melting pot" *Financial Times*, 12 Ağustos 1993.

Duruiz, L. ve Yentürk, N. (1992) *Facing the Challenge: Turkish Automobile, Steel and Clothing Industries' Response to the Post–Fordist Restructuring*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Felix, D. (1994) "Industrial Development in East Asia: What are the lessons for Latin America?", *UNCTAD Review*, 1994.

Haferkamp, W. (1978) "Strukturelle Veränderungen in der Weltwirtschaft, eine Herausforderung für die europäische Industrie" Vortrag gehalten am 6. November 1978 vor den Mitgliedern des Industrie-Clubs Düsseldorf (Düsseldorf Sanayiciler Derneği'nde 6 Kasım 1978'de yapılan konuşma).

Hufbauer G., Lakdawalla . ve Malani, A. (1994) "Determinants of direct foreign investment and its connection to trade", *UNCTAD Review* 1994.

Marti, S. (1993) "Alliés espions: Les Etats-Unis soupçonnent les Occidentaux de concurrence économique déloyale", *Le Monde*, 7-8 Mart 1993.

Parry, T.G. (1990) "The Role of Foreign Capital in East Asian Industrialization, Growth and Development", Hughes, H. (der.) *Achieving Industrialization in East Asia* içinde 4. Bölüm, Cambridge, Cambridge University Press.

Romer, P.M. (1993) "Two Strategies for Economic Development: Using Ideas and Producing Ideas", *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1992 - Supplement to the World Bank Economic Review* Washington D.C., The World Bank 1993 içinde.

Schoonmaker, S. (1992) "State Autonomy and Structural Constraints: Software Wars in Brazil", *Critical Sociology*, 19(1).

Somel, C. (1992) "Finance for Growth: Lessons from Japan", UNCTAD Discussion Paper, No. 44, Temmuz 1992.

Ungphakorn, P. (1991) "Pressure from US", *Financial Times (Survey on Thailand)*, 3 Aralık 1991.

United Nations Center on Transnational Corporations (UNCTC 1991) *World Investment Report 1991: The Triad in Foreign Direct Investment*, New York, United Nations 1991, ST/CTC/118.

United Nations Center on Transnational Corporations (UNCTC 1992) *World Investment Report 1992 Transnational Corporations as Engines of Growth*, New York, United Nations 1992, ST/CTC/130.

United Nations Conference on Trade and Development, Programme on Transnational Corporations (UNCTAD-PTC 1993) *World Investment Report 1993: Transnational Corporations and Integrated International Production,* New York, United Nations 1993, ST/CT/156.

United Nations Conference on Trade and Development, Division on Transnational Corporations and Investment (UNCTAD-DTCI 1994) *World Investment Report 1994: Transnational Corporations, Employment and the Workplace,* New York ve Cenevre, United Nations 1994, UNCTAD/DTCI/10.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD 1993) *Trade and Development Report 1993,* Cenevre, United Nations 1993 E.93.II.D.10.

United Nations Conference on Trade and Development (NUCTAD 1994) *Trade and Development Report 1994,* Cenevre, United Nations 1994 E.94.II.D.26.

Wheatley, J. (1995) "Textile Industry Cries Foul", *Financial Times,* 26 Eylül 1995.

Yentürk, N. (1996) "Impacts of Capital Inflows on Saving and Investment: A Comparison of Turkey and Latin American Countries, *ODTÜ Gelişme Dergisi* (yayımlanacak).

Globalization on production and economic development

This article studies the globalization of production by transnational corporations and its consequences for developing countries' prospects for economic development.

The dispersion by transnational corporations of various stages of production and other corporate function in different countries is a recent phenomenon. One motive of this kind of relocation is to cut production costs in reaction to the slowdown of productivity growth in the developed countries that started in the 1970's, and also in reaction to the protracted overvaluation of certain national currencies (e.g. the Yen/Dollar misalignment in the 1990s). Another motive of relocating production is to circumvent protectionism in countries that have chronic trade deficits.

The globalization of production is essentially carried out by transnational corporations of the developed countries, and most of foreign direct investment (FDI) flows to the developed countries is gradually rising. The question is whether FDI can contribute to the capital accumulation, foreign exchange earnings and technological development of these countries as it is generally assumed.

The contribution of FDI to the savings gap and the foreign exchange gap can be positive or nil, depending on the type of FDI and on the policies of the host country. Foreign corporations often use the domestic financial sources of the host country and often re-invest affiliates' profits; these are counted as FDI, yet such FDI does not realize transfers of savings and foreign exchange equal itself. The effect of FDI on the trade balance can also be positive or negative, depending on the resultant of the import substituting effect, the intermediate imports inducing effect, and the export generating effect.

The analysis of technology transfer requires an understanding of the connection between trade and economic development. A new international division of labour has been gradually emerging since the many countries have achieved some industrialization in recent decades (measured by the share of manufacturing in GDP and in exports). This new division of labour is based on the dichotomy of technology producers (developed countries) and technology bor-

rowers (developing countries). Technology producers innovate and benefit from the scarcity rents of innovations. Technology borrowers used dated technology which is already public and bears no scarcity rents. This assmmetry perpetrates the terms-of-trade bias against developing countries for reasons similar to those suggested earlier by Prebisch and Singer in connection with the division of labour based on manufactured good and primary commodities. The terms of trade determine how the benefits of trade are shared between countries. If the benefits largely accrue to the developed countries the prospects for developing countries catching up with the developed ones are dim.

The transfer of technology to developing countries does not generate an indigenous capability to innovate. Indeed in the post-war period there are very few examples where a developing country has succeded in developing the capacity to innovate; these are South Korea and, possibly, Taiwan. What distinguishes South Korea and suggests that it has been achieved a genuine change in economic status is the ability of Korean firms to innovate and compete in technologically sophisticated sectors under thier own brand names, and secondly the relocation of production by Korean corporations. Taiwan seems to be following in Korea's footsteps. These two countries, emulating Japanese economic policies, have developed their innovative capabilities through high investment rates in selected sectors, selective importation of technology, strong inducements to export, and with very little reliance on the FDI of transnational corporations.

If developing countries are to close the gap with the developed countries, they seem to have no other option but to industrialize along the same path as the two East Asian countries. This is difficult because developed countries and their transnational corporations are doing their utmost to perpetuate the International division of labour based on the technology-production asymmetry through their imposition of free trade and FDI policies, intellectual property rights etc.

If developing countries do not achieve innovative capacity then they are forced to integrate into the world economy as technology borrowers facing monopolistic technology producers, and the only means of enhancing their competitiveness in a world of free trade is through depreciating their human and natural resources (e.g deregulating labour relations, lowering environment protection standards, devaluating currencies). But as there are more than a hundred developing countries all trying to compete on the same basis, this competition spells ever falling living standards for the toiling people of the developing world.

Globalleşme ve dünya kenti

*Ranâ A. Aslanoğlu**

Giriş

Tek bir dünyada yaşadığımızın altını çizmek bugünlerde en çok duyulan sözlerin başında gelmektedir. Sera etkisinden ortaya çıkan küresel tehdit, çeşitli geleneklerin, dinlerin insanlığı birleştirme çağrısı, aynı çağrının paradoksal olarak *Coca Cola* reklamlarında yinelenmesi bunun çeşitli örnekleridir. Robertson (1992:78) globalleşme sürecinin coğrafi keşifler, güneş merkezli evren teorisi, dünyanın ilk haritasının yapılması böylece Yer'e ilişkin ilk genellemelerde bulunulması ile başladığını belirtmektedir. Harvey'in (1989) dünya haritalarında küçülme ile şemalaştırdığı globalleşme süreci uluslararası telekomünikasyon şirketlerinden birinin reklamında da yansımasını bulmaktadır: "Bundan sonra orası olmayacak, çünkü hepimiz burada olacağız." 30 milyondan fazla kişi uluslararası bilgisayar ağında ışık hızı ile haberleşebilmektedir. (Bahar, 1995:9) Eşanlı olarak yerel özellikler, etnik topluluklar önem kazanmaktadır. Globalleşmenin paradoks içeren yönlerinden biri farklılık ve yerel kültürlerin çeşitliliğinin ortaya çıkmasıdır. Dünya küçülürken bir yandan da parçalanmakta, farklılıkların altı çizilmektedir. Bu bağlamda globalleşme teorileri iki ayrı eksende gelişmektedir. Bir eksende global toplum nasıl bir toplumdur sorusu üzerinde yoğunlaşılırken (Waters, 1995) diğer eksende global-yerel ilişkisi ve globalleşme süreci tartışılmaktadır. (Giddens, 1991; Robertson, 1992, 1994).

Globalleşme teorileri

Globalleşme kavram olarak dünyanın sıkışması ve tek bir yer olarak algılanma bilincinin artışı olarak tanımlanmaktadır. Bugünden bakıldığında globalleşme

(*) Uludağ Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü.

kavramının açılımları içinde yer alabilecek süreç ve eylemlerin birkaç yüzyıldır devam ettiği görülmektedir. Ancak globalleşme tartışmalarının temel odağı günümüzdür. Waters da benzer bir saptama yaparak üçüncü bin yılda toplumsal değişmeyi açıklayacak anahtar kavram olarak globalleşmenin öne çıkacağını belirtmektedir. (Waters, 1995:1).

Ne var ki globalleşmenin ulaşılacak hedef olarak görülmesi ve dünyanın tek bir yer haline geleceğinin kabul edilmesi, teknolojik aklın kendiliğinden hiçbir ön kabul olmaksızın amacına ulaşacağını varsaymaktan öteye gitmeyecektir. Bu ise modernizme yöneltilen eleştirilerin bir başka açıdan tekrarı anlamındadır. Sosyal bilimler alanında modernizmin bilimsel arkaplanı diyebileceğimiz pozitivizmin etkin olması dünyayı önkabulsüz bir çerçevede değerlendirme ile tanımlıdır. (Agger, 1991:111) Benzer bir şekilde globalleşmenin hedef olarak görülüp teleolojik biçimde yorumlanması, mevcut statükonun yeniden üretilmesi ve farklı amaçsallıkların ihmal edilmesi anlamına gelecektir. Oysa ki sadece hedef değil, sürecin farklı katmanlarda işlemesi, gelişmesi de söz konusudur. Çok boyutlu, son derece hızla değişen küresel yapı sosyal bilim alanında yeni teorik arayışları gündeme getirmiştir. Bu arayışların tümüne bakıldığında ortak özellik olarak göze çarpan, teorik çerçeve anlayışının değişmesidir. Teori yorumlayıcı, anlamaya çalışan bir etkinlik olarak değerlendirilmektedir. Sosyal bilimin yorumlayıcı yönünün öne çıkması, sadece yerellikleri, farklılıkları gelenekleri anlamlandırmayı değil, Smart'ın (1994) belirttiği gibi bunlar arasındaki olası farklı ilişkileri de yorumlayıcı bir çerçevede ele almayı mümkün kılmaktadır. Sosyal bilim, günümüzdeki etkileşimleri içinde toplumsallığın global biçimlerini anlamlandırma girişimlerini içermektedir. Kültürler arası etkileşimlerin, farklılıkların, 'öteki'lerin üzerinde, bunları anlamlandırabileceğimiz bir epistemoloji yoktur. Başka bir deyişle sosyalbilim epistemolojik temellerini inşa edebileceği üçüncü boyutta bir gezegene sahip değildir. Bu dünya içindeki değişimleri ve karmaşık global süreci adlandırmak ise yasa düzeyinde bir teori anlayışıyla değil, yorumlayıcı bir sosyal bilim anlayışıyla mümkündür. (Smart, 1994:157-158)

Globalleşmeyi anlamlandıran sosyal teoriler içinde, Giddens ve Robertson'un yaklaşımları ön planda yer almaktadır. Çalışma kapsamında öncelikle globalleşmeyi modernliğin sonucu olarak gören Giddens'ın modern toplum ve globalleşme yaklaşımı, daha sonra ise toplumsal değişmenin bir arkaplanı olarak globalleşme sürecini, global-yerel arasındaki ilişkiyi ele alan Robertson'un teorik yaklaşımı değerlendirilecektir. Söz konusu teorik çerçevelerin özellikle iki boyutu üzerinde durulacaktır. Bunlar, i) globalleşme mekanizmaları, ii) global-yerel etkileşimidir. Globalleşme ile ilgili olarak ele alınacak son teori, Waters'ın "global bir toplum nasıl bir toplumdur?" sorusuna cevap verdiği çerçevedir. Bu etkileşim ve mekanizmalar değerlendirildikten sonra ise sosyal teorinin yorumlayıcı bir etkinlik olarak ele alındığı doğrultuda "dünya kenti" kavramı çerçevesinde kent olgusuna yaklaşıma yer verilecektir.

Giddens ve modernliğin sonucu olarak globalleşme

Giddens, modernliğin sonucu olarak değerlendirdiği globalleşmeyi, uzak yerleşimlerin birbiri ile ilişkilendirildiği yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması olarak tanımlamaktadır. Giddens'a göre geleneksel sosyoloji yaklaşımları ile modernliğin mekanizmalarını açıklamak mümkün değildir. Bu durumda; "kapitalist düzende mi yaşıyoruz?", "modernlik kurumlarını biçimlendiren güç endüstriyalizm midir?", "yoksa asıl belirleyici karakteristik olarak enformasyon üzerindeki rasyonel denetime mi bakmamız gerekiyor?" şeklindeki soruların yanıtlanması mümkün değildir. Bu olguların (endüstriyalizm-kapitalizm-rasyonalizm) birbirini dışlayan kategoriler olarak değerlendirilmesi halinde modernliğin analizi mümkün olmayacaktır. (Giddens, 1990)

Giddens'a göre içinde yaşadığımız dönem, geç modernlik koşulları ile tanımlanmaktadır. Geç modernliği açıklayan mekanizmalar ise aynı zamanda globalleşme mekanizmalarını oluşturmaktadır. Geleneksel toplumlardan modern topluma geçişi açıklayan mekanizmalar, günümüzdeki toplumsal analizler için de geçerliliğe sahiptir. Günümüzdeki toplumsal değişmeyi yansıtan globalleşme süreci dünya yüzeyinde etkili olan sosyal ilişkilerin yoğunlaşmasıyla bağlantılıdır. Bu yoğunlaşma ve bunun bir parçası olan yerel dönüşümün zaman ve mekân içindeki bağlantıları önemlidir. Zaman ve mekânın yeniden düzenlenmesi, Giddens'ın epistemolojisinde modern ve geleneksel dünya arasındaki süreksizliklerin altını çizmektedir. (Tomlinson, 1994:14) Geleneksel toplumlarda zaman hesabı "yer" ile ilişkisine paralel olarak değerlendirilirdi. Mekanik saatin keşfinden önce zaman yerel etkileşimle belirlenirdi. Örneğin şafak-kuşluk-öğlen vakitleri sadece iletişim içinde oldukları yerellikle bağlantılı idi. Bu çerçeve içinde "saat 3:00'de", "yarım saat içinde" gibi zaman algılarının mümkün olmadığı görülmekteydi. Zaman algılarının değişimi mekanik saatin icadı ile belirginleşti. Zamanın soyutlanarak içinin boşaltılması, sosyal eylemin farklı zaman dilimlerinde farklı yerlerdeki eylem ile birleştirilmesi ile sonuçlandı. (Giddens, 1990)

Giddens'a göre zamanın içinin boşaltılarak tasavvur edilmesi, gelenek ile kurulan ilişkileri geniş ölçüde farklılaştırmıştır. Bu durum modernitenin globalleştirici eğilimlerine göndermeyi içinde taşımaktadır. Bu tartışmanın diğer önemli noktası zamanın içi boş olarak tasavvur edilmesinin mekânı da etkilemesidir. Boş olarak tasarlanan mekân ise mekânın "yer"den ayrılmasına denk düşer. Giddens "yer"i coğrafî olarak konumlandırılmış fiziksel eylemin alanı olarak tanımlar. (Giddens, 1984:18) Geleneksel toplumlarda mekân ve yer iç içe geçmiş durumdadır. Giddens, modernitede ise zaman ve mekânın yerin özelliklerinden ayrıldığını, uzak ilişkilerin sosyal örgütler aracılığı ile kurulduğunu belirtir. Modern örgütler yerel olan ile global olanı geleneksel toplumlarda dü-

şünülmeyecek yollarla birbirine bağlamaktadır. Bu durumda zaman ve mekânın boşaltılması, sosyal ilişkilerin yerel bağlamlarından uzakta kurulmasını mümkün kılar. (Giddens, 1990)

Giddens için globalleşme mekanizmalarının önemi yerlerin global süreçlerle etkileşmeleriyle bağlantılıdır. Ona göre sözkonusu mekanizmalar diyalektik özellikler taşımaktadır. Yerler globalleşme süreçleri içine dahil olacak ya da zıt yönde oluşumlar gösterecektir. Robertson'un (1994) belirttiği gibi Giddens 'yer'lerin akibetiyle fazla ilgilenmemiştir. Giddens için belirleyici olan global süreçlere katılımdır. Bunun bir başka açıdan ifadesi, Giddens'ın modernite koşullarında 'cemaat' ilişkilerinin yok olacağını düşünmesidir. Modernite yerel cemaat ilişkilerinin ve bu ilişkilerdeki güvenlik duygusunun kaybıdır. Globalleşme koşullarında geç modernite durumunda yakınlık duygusu köklerini yerel cemaatlerden almamaktadır. Yerellik düşselleşmiş hale gelir; ve bu durum, salt yerel koşullar ve yerelliğin içsel organik gelişimi ile ifade edilemez. Yerelliğe özelliğini veren, uzak koşullarla, süreçlerle olan etkileşimdir. Bu etkileşim ise zaman-mekân ayrımı ve yerinden çıkarma süreçlerinde ifadesini bulan globalleşme mekanizmalarıyla gerçekleşir. Giddens yakınlık duygusundaki farklılaşmayı iki somut örnekle açımlar. İlk örnek, bir alışveriş merkezinde güvenlik ve yakınlık duygusunun binaların yerleştirilmesiyle, kamuya ait planlı açık ve kapalı alanların varlığıyla ilişkili oluşudur. Giddens ayrıca alışveriş merkezindeki dükkânların birçoğunun dünya çapındaki mağazalar zincirine ait olduğunu, bunların açılıp kapanmasının yerel kararlar ile değil, global piyasa mekanizmalarınca belirlendiğini vurgular. Giddens ikinci örneğini global yakınlık kavramına ilişkin olarak geliştirmektedir. Global koşullarda bireyin yakınlık kavramı farklılaşmıştır. Telefonda konuşulan biri odadakilerden, global ısınmadan söz eden biri mutfak masasının neden sallandığını soran kişiden daha yakın gelebilir. (Giddens, 1991:189) Giddens'ın sözkonusu ikinci örneği globalleşme koşullarında bireyin konumunu etkileyen süreçleri biraz daha yakından incelemeyi zorunlu hale getirir.

Giddens teorik çerçevesi içinde bireyi hem toplumu etkileyen, hem de toplumdan etkilenen bir değerlendirmeye konu almaktadır. Modernitede bireysel kimliğin inşası toplum ile karşılıklı etkileşimle oluşan geri beslemeli bir projedir. Modernite içinde zaman-mekân ayrımından ortaya çıkan yoğunluk o kadar fazladır ki, birey ve toplum global düzlemde ilk kez bu kadar ilişkili olmaktadır. (Giddens, 1991:32) Burada toplum kavramı sınırlarından ayrılmış zaman-mekân ayrımı içinde düzenlenebilen sosyal yapıları içeren bir kapsamda değerlendirilmektedir. Toplum ve bireyin globalleşme sürecinde yoğun etkileşimde bulunduğu bu çerçevede Giddens, bireysel kimliğin modernliğin düşünümselliği *(reflexivity)* içinde inşa edilebilir bir proje olduğunu belirtmektedir. Bireysel kimliğin oluşumunu irdelerken Giddens, gerek kamusal, gerek mahrem alanlardaki ilişkileri sorgular. D. Held'den alıntılayarak (1986) demokrasinin anlamını hem kamusal, hem de mahrem alanın demokratikleştirilmesi için birlikte de-

ğerlendirir. Giddens'ın bireysel kimliğin inşası sürecindeki bir diğer önemli nokta ise, kadının 'öteki' konumundan çıkartılarak öznelerarası iletişime alınmasıdır. (Giddens, 1992:180) Giddens mahremiyetin dönüşümüne ilişkin düşüncelerini geliştirirken duygu alanının tartışma dışı bırakıldığını belirtmektedir. Ona göre modern toplumların gelişimiyle birlikte toplumsal ve doğal dünyaların kontrolü akılda odaklanır hale gelmiştir. Disiplinli araştırmanın rehberlik ettiği akıl gelenekten ve dogmadan koptuğu gibi duygudan da kopmuştur. Giddens bu sürecin cinsiyet rollerini izleyerek akıl ile duygu arasında kurumsal bir ayrım yapılmasının gerekliliği ile ortaya çıktığını ve bunun sonucunda duygu alanının kadınlara bırakıldığını belirtmektedir. Bu iki alanın birleşmesi ise, bağımlılıktan kurtulmuş bireylerin, farklılıklarını kabul ettikleri bireylerle anlaşma zeminlerini tanımlamaktadır. Giddens'e göre böyle bir kurgu içinde cemaat ilişkilerine dayanan güvenlik kavramı yer almayacaktır. Global koşullarda kendisi üzerine düşünen birey risk alarak güvenliğini sürekli yeniden kuracaktır.[1]

Giddens modernliğin sonucu olarak gördüğü globalleşmeyi köken olarak Batı ile ilişkilendirmektedir. Örneğin modernliğin dinamizminde önemli etkiye sahip olan modernliğin düşünümselliği Batı kökenlidir. Giddens'da kullanıldığı anlamıyla düşünümsellik, bir kişi ya da kurumun kendi hakkında ürettiği düşüncelerin, kurumun veya kişinin parçası haline gelmesi sürecidir. Bu bağlamda ele alındığında değişik mekânlarda kurum ya da kişilerin düşünümselliklerinde farklılıklar belirmektedir.[2] Dolayısıyla modernlik globalleştirici eğilimleri açısından Batılı değildir.

Globalleşme mi - glokalleşme mi?

Robertson'un analizlerinde globalleşme süreçlerini irdelerken "globalleşme mi, glokalleşme mi?" *(glocalisation)* başlığının yeğlenmesi, Robertson'un vurgusunun global-yerel etkileşiminde ve globalleşme süreçlerinde olduğunu gösterme amacını taşımaktadır. Literatürde Robertson'un yazıları gözden geçirildiğinde önce globalleşme (Robertson, 1985, 1992) daha sonra da günümüzdeki globalleşme süreçlerini anlamlandırırken glokalleşme (Robertson, 1994) kavramları üzerine yoğunlaştığı görülür. Burada önce Robertson'un globalleşme teorisi değerlendirilecek, daha sonra ise "globalleşme mi, glokalleşme mi?" sorusu çerçevesinde, glokalleşme kavramı ele alınacaktır.

1 Giddens modernitede güvenlik koşullarının oluşumuna bireysel kimliğin bir proje olarak inşasında önem atfeder. Bu duumu varlık ve yokluk koşullarında ebeveyn-çocuk, kadın-erkek ilişkilerinde kapsamlı olarak tartışmaktadır. Bknz. Giddens; 1991 ve 1992.

2 Burada şöyle bir saptama yapılabilir: Otomobil teknolojisinin ülkemize ithal yolu ile girdiği bilinmektedir. Otomobil teknolojisi ve kullanımı çeşitli toplumsal mekanizmalar aracılığı ile yaygınlaşmıştır. Ancak bilginin düşünümselliğinin eşanlı olarak yayıldığını söylemek mümkün değildir. Trafik seyri üzerine kısa bir gözlem, zaman-mekân üzerinde çok hızlı hareket edildiğini ne var ki kurallara uymada aynı ivediliğin sergilenmediğini gösterecektir.

Robertson, dünyayı esnek, global bir modelde anlamlandırma çabalarında sosyal antropolog Dumont'un fikirlerinden yararlandığını belirtir. (1992:25) Bunun teorisine olan belirgin yansıması ise epistemolojik olarak, tekillik ve bütünlük ile süreklilik ve süreksizlik arasındaki sorunsalı çözme çabalarıdır. Dumont "bütünlük" kaygılarını bir yana bırakarak, "Batıyı" dışardan bakarak analiz etmek istemektedir. Antropolog oluşu insanlığın birliği ve tekil topluluklar arasındaki farkı görmesine yol açmıştır.

Robertson, Dumont'un etkisiyle oluşturduğu bakışın dünya ve onu oluşturan "nesneler" arasındaki ilişkiyi görmesine yol açtığını belirtmektedir. Bu çerçevede önerdiği sosyolojik modelde, toplumlar-bireyler-uluslararası ilişkiler ve insanlık bileşenlerinden yola çıkarak, globalleşmenin farklı yaşam alanları arasındaki etkileşim süreci olduğunu belirtmektedir. Globalleşme gibi çok katmanlı ve etkileşimli bir süreci analiz ederken Robertson'ın ilk ön kabulüne göre dünyanın karmaşık bir yapıya sahip olduğu ortadadır. Dolayısıyla bizzat bu karmaşanın kendisi etik değer olarak alınmalıdır. Bu şu anlama gelir: Birey-toplum-uluslararası sistem ve insanlık kavramlarının göreli özerkliği vardır. Ayrıca bu kavramlar birbirinin içinde yer almakta, birinin içinde diğer üçü içerilebilmektedir. Sözkonusu göreli özerkliğin yitirilerek birinin öne çıkması fundamentalist bir yanı ortaya çıkarabilecektir. Robertson'un önem verdiği bir diğer nokta ise globalleşmenin çekici gücü olarak kültürel perspektifleri açımlamaktır. Robertson kültür kavramına bütünleştirici bir unsur olarak bakmamakta, kültürel kopuklukları ve farklılıkları belirtmeyi amaçlamaktadır. İkinciye bağlı olan üçüncü ön kabulü ise, global alanın görelileştirme süreçlerinin etkileşimi bağlamında analiz edilmesini gerekli kılar. Globalleşme farklı kültürlerin birbirlerine göre konumlarını dikkate alan bir süreçtir. (Robertson, 1992:27-31)

Global alanın günümüzdeki görünümlerini önceki tarihsel bölümlemelerden ayıran en önemli unsur artan yoğunluktaki yansıma etkisidir. Dünya kendi içinde olmaktan, kendisi için olmaya doğru farklılaşmıştır. Robertson'un üzerinde özellikle durduğu nokta, farklı kültürlerin karşılaştıkları dirsek noktalarında birbirlerinin konumlarını göreli bir çerçevede belirleyebilmeleridir. Bu görelileştirme sürecinin sonunda mutlaka olumluluk içererek gerçekleşeceği düşünülmemelidir. Köşe noktalarında çatışmalar olasıdır. Ne var ki, her ne kadar değer yargısı belirtmese de, globalleşmeyi bir süreç olarak açıklarkenki ön kabulleri Robertson'un bu görelileştirmenin olumluluk içeren yanından baktığını göstermektedir. Bu durumda globalleşmeyi modernliğin sonucu olarak gören Giddens'ın görüşlerine katılmamaktadır. (Robertson, 1992:22) Ona göre globalleşme, Batı kökenli bir proje olarak modernitenin sonucu değildir. Bu doğrultuda Robertson globalleşmeyi kültürel olarak homojenleştirici güçlerin diğer kültürler üzerindeki egemenliğinin "zaferi" şeklinde değerlendiren bakışlara katılmamaktadır. Ona göre globalleşmenin böyle kavramsallaştırılması sosyolojinin alt disiplinlere bölünmesinde yaşandığı gibi bir durumu ortaya çıkartacaktır. Ara-

daki bağlantılar, süreçler, ilişkiler geri planda kalacak, yerellik neredeyse globalliğin bir alt disiplini olarak incelenmeye başlanacaktır. Bu ise parça-bütün, tikel-evrensel sorunsallarının bir başka boyutta tekrarıdır. (Robertson, 1994:34)

Globalleşme yerine süreçlerin önemini, globalleşmenin heterojen yönünü vurgulayan *glokalleşme* kavramını bu bağlamda önerir. (Robertson, 1994) Oxford Yeni Kelimeler sözlüğünde glokalleşmenin Japon kökenli bir sözcük olan *"dochaku"*dan üretildiği ve genel tarım tekniklerinin yerel koşullara uyarlanması anlamına geldiği belirtilmektedir. Daha sonra ise mikro pazarlama stratejilerinde giderek farklılaşan pazarlar için global düzlemde mal ve hizmet üretimi anlamına gelen bir Japon işletme terimine dönüşmüştür. Kavramların kültürel kökleri açısından bakıldığında, global ile yerel arasındaki geçişliliğe ilişkin bu kavramın Japonya gibi tikel ile evrensel arasındaki ilişkinin obsesif ilgiye maruz kaldığı bir ülkede serpilmesi anlamlıdır.[3]

Robertson (1994) globalleştirici eğilimlere karşı yerel dirençlerin oluştuğu ve globalleştirici eğilimlerin giderek yerelliği içerdiği görüşüne görünebilir bir gelecek içinde katılmamaktadır. Bu fikirlerini Giddens'ın teorik bakışını eleştirel açıdan değerlendirerek açımlamaktadır. Giddens'a göre (1991:21) globalleşme varlık ve yokluğun kesişimi, uzaktaki sosyal olgu ve eylemin yerel bağlam ile etkileşimidir. Robertson, Giddens'in yaklaşımını bu yönüne katıldığını belirtir. Ne var ki eleştirel baktığı nokta, bir yerdeki yerel oluşumların onları biçimlendiren çok uzak ilişkilerin tam tersi doğrultuya yönelmesi olasılığıdır. Robertson'a göre Giddens yerelliklerin birbirleriyle ilişkisini basit bir etki-tepki süreci ile değerlendirmektedir. Oysa ki, yerellikler arasındaki ilişkinin zaman-mekân ayrımı içinde yeniden kurgulanması gereklidir.

Robertson'un Giddens'a ikinci eleştirisi, globalleşmeyi modernliğin sonucu olarak ele almasınadır. Robertson globalleşme yerine globalite kavramını kullanarak, modernite ve globalite arasındaki etkileşimin araştırılması gerektiğini belirtir. Bu bakış açısında mekân kavramına daha fazla yer verilmektedir. Modernitenin mekânı kurumların zamansal ve tarihsel olarak homojenleştiği bir yer olarak alındığında modernliğin geliştiği farklı yerler bulunmaktadır. Robertson, Therborn'dan alıntılayarak modernitenin göreli olarak özerk geliştiği üç bölgeye işaret etmektedir. Bunlar; Yeni Dünya, Doğu Asya ve Afrika'nın bir bölümüdür. Globalite bu durumda modernitenin yayılımı ile tanımlıdır. Globaliteye önem veren bir perspektif, "coğrafyanın" göreli özerkliğini taşır. Farklı uygarlıkların aralarındaki etkileşime dikkat çekerek, globalitenin tek bir modernlik alanından yayılmadığını, heterojen özellikler taşıdığını göstermektedir, Robertson.

3 Dolaylı bir örnek estetik alanda Japon bahçe düzenlemelerinden verilebilir. "Ödünç manzara tekniği" *(Shakkei)* adı verilen bir stilde, bahçe öyle düzenlenmektedir ki, uzak planda bulunan manzaralar bahçenin alanı içindeymiş gibi gösterilmektedir. (Özgen, 1995:203) Bunun sonucunda oluşan geçişlilik bahçe mekânını görsel olarak büyütmektedir.

Robertson'a göre yerel olan global olana karşı direnen şeklinde değerlendirilmemelidir. Yerellikler global süreçlerde inşa edilir. Robertson yerellikleri global süreçlere karşı direnen alanlar olarak algılayan görüşe, globalleşmenin modernitenin doğrudan sonucu olduğu fikriyle ulaştığımızı belirtir. Bu perspektifte Weber'in "demir kafesi" globalleşmektedir. Robertson'un glokalleşme tanımı ile vurguladığı gibi, globalleşme süreci, global olan ile yerel olanın, ya da daha genel bir ifadeyle evrensel ile tikelin iç içe geçmelerinin sonucudur. Yerelliği keşfetme global süreçler aracılığı ile gerçekleşir. Robertson global süreçlerin birbiri ile etkileşiminde medyanın rolünü vurgulamaktadır. Medyalaşma süreci, kitle iletişim kurumlarının hızlı büyümesi ve iletişim ağları aracılığı ile "mal" haline gelmiş simgelerin giderek genişleyen alıcılara ulaşmasıdır. Çeşitli kültürlerin birbirleriyle karşılaştıkları alan medyadır. Yerelliklerin tanımlanması, standartlaşması ve birbirine karşıt olan uç noktalarının törpülenmesi medya aracılığı ile yapılmaktadır. Burada Robertson'un vurgusu glokalleşme süreçlerinde heterojen yerlere ve aralarındaki etkileşime verilen önem üzerindedir. Ona göre yerelliklerin birbirleriyle etkileşiminde zaman-mekân ayrımından yola çıkan anlamlandırıcı teorik kurgulara gerek vardır. Kurgulama sırasındaki önemli nokta ise, yerel ile global arasındaki zamansal ve mekânsal göreliliktir. (Robertson, 1994) Bu açıdan Robertson, Batı tipi modernliğin yayılarak yerellikleri içine alacağı düşüncesine de yerelliklerin direnç odağı olarak alınmasına da karşıdır.

Diğer taraftan bilindiği gibi, Anderson zaman tasavvurunun içinin boş hale getirilmesi ile ulusun hayal edilmiş bir cemaat olarak inşası arasında doğrudan ilişki olduğunu belirtir. (Anderson, 1991) Bu düşünce homojen içi boşaltılmış bir yer olarak mekân kavramına uyarlandığında, iletişim teknolojilerindeki hızlı değişim ile zamanın giderek mekânı tahrip etmesi, tek bir Dünya'nın oluşumu ile sonuçlanabilir. İletişim teknolojileri ile mekânın parçalanmış seyri, zihinsel yeni birleştirmeleri mümkün kılabilir. Başka bir deyişle farklı amaçsallıkların zihinsel mekânı global olarak oluşabilir. Robertson'un süreçlere ve heterojen yerlere önem verdiği yaklaşımından son derece farklılaşan bu kurgu, globalleşmeye tamamlanmış bir olgu olarak bakıldığında ne ile karşılaşacağımızı soran Waters'a (1995) aittir.

Waters ve global bir toplum olarak dünya

Waters'ın bu soruyu sorarken bir sanal mekâna ulaştığı görülür. Ona göre globalleşme semboller düzeyinde gerçekleşecek bir olgudur ve ulaşılacak olan, kültürel globalleşmedir. (Waters, 1995:9)

Globalleşme, ekonomik-siyasal ve kültürel olmak üzere hayatın üç alanında etkili olmaktadır. Kültürel alan, olaylar, etkiler, anlamlar, inançlar ve değerleri temsil eden sembollerin üretimini kapsamaktadır. (Waters, 1995) Globalleşme sürecinde bakılması gereken, birbirinden bağımsız hareket eden bu üç alanın

mekânla kurdukları ilişkidir. Buna göre maddî etkileşimler sosyal ilişkileri yerelliklere bağlama eğilimindedir. Siyasî etkileşimer bu ilişkileri genişleterek uluslararası boyuta taşırlar. Sembolik etkileşimler ise ilişkileri mekânsal bağlantılarından koparır. Semboller her zaman her yerde üretilebilir. Üretim ve tüketimleri sırasında kaynak kısıtlayıcılarından etkilenmezler. Ekonomi ve siyaset alanlarında globalleşmenin gerçekleşmesi, kültürel düzlemde etkili olmalarına ve aralarındaki etkileşimin sembolik olmasına bağlıdır. (Waters, 1995:7-10)

Dünyanın küçülmesi ve globaliteyi bir bütün olarak algılama bilincinin yükselmesi önce Mc Luhan'ın "global köy" kavramlaştırması ile ifade edilmişti. Mc Luhan'a göre iletişim ve hızlı ulaşımın yarattığı etki global yüzeyde hissedilen bir "iç patlama"dır. Bununla uzakta yaşanan çeşitli deneyimlerin yakında tek bir noktada toplanması, çok uzakta olan olaylardan haberdar olunması kastedilmektedir. Bir kabilede yaşarmışçasına birbirinden haberdar olan insanlar dünyayı bir bütün olarak algılayacaktır. (Mc Luhan, 1964:185) Mc Luhan'ın zaman ve mekân kavramının algılanmasında ortaya çıktığını belirttiği değişiklik, Harvey'in analizlerinde zaman-mekân sıkışması kavramıyla açıklık kazanır. Zaman-mekân sıkışmasını kapitalizmdeki aşırı birikim ile ilişkilendiren Harvey, benzer bir durumun 19. yy.'da gerçekleştiğini, zaman içinde sıkışan sermaye akımlarının mekânsal düzenleme ile yeniden akışkanlık kazandıklarını belirtir. Demiryolları-kanallar-gemiler-telgraf aracılığı ile mekân düzenlenerek, zaman-mekân üzerinde egemen olunmaktadır. 1970'lerde de benzer bir zaman-mekân sıkışması yaşanmıştır. Bu, Fordist kitle üretimindeki aşırı birikim krizi ile ilgilidir. Bilişim teknolojisindeki değişiklikler sonucunda yerlerin farklılığı ve sermaye akımlarının yerlerin özelliklerine karşı duyarlı hale gelişi gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda üretim yerel koşulları bağlı olurken tüketim global düzlemde gerçekeşmektedir. İletişim teknolojilerindeki değişim, dağıtım ve tüketim alanında da paralel hızlanmalara yol açmaktadır. Reklam ve medya imajları kültürel pratiklerde birleştirici etki sağlamaktadır. Simge yaratımı ayrı bir uzmanlık alanı haline gelmiştir. (Harvey, 1989:213)

İletişim teknolojilerindeki anılan gelişme Waters'in kültürel globalite ortamını hazırlamaktadır. Waters'a göre globalleşme sosyal ekonomik ve kültürel düzenlemeler içinde mekânın (coğrafyanın) etkisinin giderek azaldığı ve bireylerin bunun farkına varma düzeylerinin arttığı süreçtir. (Waters, 1995:3) Waters aynı zamanda Harvey'in sermayenin duyarlı hale geldiği ve tüketimin global düzeyde gerçekleştiği saptamasını ilerleterek şu sonuca varmaktadır:[4] Üretime dayalı ekonomik etkinlikler yerelleştirme, siyasî etkinlikler uluslararasılaştırma, simgesel etkinlikler globalleştirme eğilimi taşır. (Waters, 1995:161)

4 Harvey'i Waters'ın saptamasının dışında tutmak gereklidir. Harvey uluslararası sermayenin kârlılığını arttırmak için yerlerin farklılıklarına karşı daha duyarlı olduğu noktasında analizlerini değiştirerek yerin anlamını sorgulamış, mekân ve yeri tek bir anlamlandırıyla tarihî-coğrafî materyalizm başlığında tartışmayı amaçlamıştır. Harvey'in bu çabasının değerlendirilmesi için bknz. (Helvacıoğlu, 1994).

Waters'ın kültürel globalleşme süreci kavramına yakından bakıldığında, kültürel düzenlemelerin ekonomik ve politik düzenlemelere göre daha fazla etkili olduğu noktalarda globalleşmenin olumsal *(contingent)* olduğu görülür. Waters globalleşmenin itici gücü olarak günümüzde en çok tartışılan konulardan biri olan kapitalizmin ve ulus-devletin krizini görmektedir. Kapitalizmin mekânı (burada ulus-devletin mekânı) yeniden yapılandırarak krizini aşması ile globalleşme sağlanacaktır. (Waters, 1995:158-161) Bu bir başka açıdan Fukuyama'nın (1992) "tarihin sonu" görüşüne ulaşmak demektir. Çünkü burada da önce Avrupa, sonra Amerika merkezli olarak yayılarak dünyayı saran Batılı değerlerin egemenliğinden söz edilmektedir.

Giddens, Robertson ve Waters'ın globalleşme teorileri tartışıldıktan sonra şu noktaların vurgulanması mümkündür. Globalleşme bir yoğunlaşma ve sıkışma duygusunu anlatmaktadır. Ekonomik-siyasal ve kültürel alandaki globalleşme, mekânla etkileşim içinde yayılmaktadır. Sosyal teori içinde şimdiye değin tartışılanlar ekonomik, siyasal ve kültürel alandaki geçişliliği, etkileşimi göstermektedir. Bu geçişlilik, Marksist anlamda bir ekonomik belirlemecilik ya da Parsoncu bir söylem ile kültürün üst belirleyiciliği değildir. Ekonomik, siyasal, kültürel alanda etkili olan globalleşme süreçleri mekânla etkileşim içindedir. Mekânda oluşan ilişkiler dinamiktir ve daha önceki toplumsallıkları içinde barındırmaktadır. Bu durumda globalleşme süreçlerinin mekânla girdiği ilişkiler, etkileşimler yeni yerleri/yerellikleri ortaya çıkarmaktadır. Global süreçlerin yerelliklerle etkileşimi Giddens'ın (1990-1991) belirttiği gibi etki-tepki ya da Robertson'un (1994) vurguladığı gibi geçişlilik ve heterojenlik özelliklerine sahiptir. Özellikle belirtilmesi gereken nokta merkez-çevre kuramında olduğu gibi mekânda da dualist (ikici) bakışın bu çerçevedeki yetersizliğidir. Artık merkez ve merkezle bağımlılık ilişkisi içindeki yeni merkez ve çevrelerden söz edilememektedir. Global süreçlerin yerler ile kurdukları etkileşimler vardır. Bunun sonucunda kentsel mekânlar parçalanmakta, farklılaşmakta; örneğin Rio'da kent merkezini görmeyen gecekondululular yer alırken (Massey, 1993:62) İstanbul'da okumayazma bilmeme oranı Bebek, Ortaköy, Nispetiye'de % 3, Hacı-Hüsrev, Evliya Çelebi, Sütlüce gibi semtlerde ise % 20'lere ulaşmaktadır. (Işık, 1995:100) Robertson (1994) *glokalleşme* kavramını bu nedenle önermektedir. Mekân bu kavramsallaştırma içinde, zamansal ve tarihsel unsurlar kadar önemlidir. Ancak bu noktada global ile yerelin etkileşimini zamanın mekânı yok ettiği bir çerçevede görmek, globalleşmeyi Batılı değerlerin açılımı olarak görmekle eşdeğerdir. Buna iki noktada karşı çıkabilir. İlkin Batı'nın değerleri yayılırken salt "rasyonel" değerler iletilmekte, deyim yerindeyse Batı'nın içinde ne varsa yayılmaktadır. (Berner ve Korff, 1995:208) İkinci olarak ise mekânsal süreçler içindeki farklı yerlerin önemi giderek artmaktadır. Robertson'un Soja'dan (1989) alıntılayarak belirttiği gibi globaliteyi yorumlayıcı analizler geliştirilirken, tarihe, coğrafyaya olduğu kadar zaman ve mekân boyutlarına da önem vermek gereklidir.

Globalleşme sürecinde dünya kenti kavramı ve kentler

Giddens, Robertson ve Waters'ın teorik yaklaşımlarıyla tartıştığımız globalleşme süreci içinde, kentlerin konumunu değerlendirirken, yeni anlamlandırmalar, kurgular gereklidir. Kentler ve global süreç arasındaki etkileşimin sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlardaki analizi için yeni perspektiflerin kurulması zorunludur. Bu konuda bir çaba Friedman tarafından geliştirilen dünya kenti kavramı ile ilişkilidir. (Friedman, 1986) Friedman dünya kenti hipotezini şu şekilde formüle etmiştir: 1) Kentin dünya ekonomisine eklemlenme biçimi ve bu süreçteki mekânsal işlevler kentte oluşan yapısal değişiklikleri etkilemektedir. 2) Global sermayeyi çekebilecek alt yapıya sahip olan kentler giderek dünya kent hiyerarşisinde yerlerini alacaktır. 3) Dünya kentlerinin global kontrol işlevleri kentin yapısında etkin bir şekilde yansıtılırlar. 4) Dünya kentleri gerek iç göç, gerek uluslararası göç konusunda odak noktaları olarak öne çıkmaktadır. 5) Dünya kenti mekânsal kutuplaşma, sosyal sınıf kutuplaşması gibi sanayi kapitalizminin çelişkilerine sahne olmaktadır. 6) Dünya kenti devletin malî kapasitesinin üzerinde sosyal maliyetler yaratmaktadır. Çalışma bütünü içinde ağırlıklı olarak toplumsal değişmeyi açıklamanın arkaplanı olarak gördüğüm globalleşme süreçleri ile Friedman'ın sözkonusu dünya kenti kavramsallaştırması arasındaki etkileşimleri kurgularken dikkatli olmak gereklidir. Bunun nedenlerinden ilki sosyal değişmenin hızı ve biçimi ile ilişkilidir. Birçok kez vurgulandığı gibi günümüzde sosyal değişmenin hızı, farklılaşma ve parçalanmanın etkisi çok yoğundur. Kentler farklılaşmış, parçalanmış mekânlar halindedir. Globalleşme sürecinde bazı yerler öne çıkmakta, bazıları önemini kaybetmektedir. (Giddens, 1990) Mekânsal sınırlar aşılırken, iletişim, bilişim teknolojileri, sermayenin hareketliliği yerleri farklılaştırmıştır. (Harvey, 1989) Sadece ulus-devlet içindeki kentleri farklılaştırmamış, kentler içindeki yerleri de farklılaştırmıştır. (Massey, 1993) Globalleşme teorileri tartışılırken üzerinde en çok durulan nokta, global süreçler ve etkiledikleri yerelliklerdir. Artık kentsel mekân tanımlanırken yaşanılan çelişki kır-kent çelişkisi olmaktan çıkmıştır; kent tanımlanırken dikotomi, ilişkisi olarak kıra ihtiyaç duyulmamaktadır. Kentler içinde farklılıklara, parçalanmalara yer veren, kimlik farklılaşmalarına atıfta bulunan analizler geliştirilmektedir. (Işık:1994; Sarıbay:1995) Bu çerçevede kentlerde gözlenen değişimi dünya kenti kavramı ile (Friedman, 1986) anlamlandırmak mümkün görünmemektedir. Bunun önemli bir nedeni Friedman'ın durağan bir kent tablosu çizmesidir. Kent mekânı içinde farklılaşan yerler bu kent tipolojisi ile anlamlandırılamamaktadır.

İkinci bir neden ise globalleşme teorilerinin, global süreçlerin, heterojenliğin varlığını göstermesi bağlamında açıklanabilir. Global bir topluma ilişkin tartışmalar devam ederken (Smart, 1994) dünya kentinin global bir topluma atfen kavramsallaştırılması mümkün değildir. Bu düşünce ilerletildiğinde; Giddens,

Robertson ve Waters'ın globalleşmeyi değerlendirirken dünya kentini bir kategori olarak neden ele almadıkları sorusu akla gelmektedir. Globalleşme süreçlerinin yaşandığı, yeniden üretildiği yerleri içinde barındırmaktadır. Bu çerçevede şöyle bir benzetme yapılabilir: Marx ve Weber'in toplumsal dönüşüm analizlerinde de kent feodalizmden kapitalizme geçişte tarihsel olarak özgün bir role sahipti. Ancak Marx ve Weber ayrı bir kent teorisi gerçekleştirmek yerine analizlerinde kenti, kapitalist toplumu anlamak için gerekli olduğu ölçüde ele almışlardır. Kent kapitalist toplumda yaratılan temel sosyal süreçlerin etkileşim alanı olarak görülmüştür. Kent sosyolojisi disiplinini kavramlaştıran ekolojiler ise tek bir kent (Chicago) bağlamında büyüme süreçlerini analiz etmiş, kültürel heterojenliği açıklama çabasına girişmişlerdir. Kentleri sosyal süreçlerin toplayıcıları ve dağıtıcıları olarak değerlendirmeyişleri, kent sosyolojisinde mekânın mı, sosyal süreçlerin mi belirleyici olduğu ikileminde odaklaşan tartışmaları başlatmıştır. (Aslanoğlu, 1992) Kent sosyolojisinin gelişimiyle birlikte kent teorik analiz nesnesi haline gelmiştir. Dolayısıyla temel sorunsal, sosyal süreçleri tanımlı mekânsal kategorilere uyarlamaktır. Bu, kurumsallaşmış bir alt disiplinin analiz nesnesini arama sürecidir. Bu çerçevede sorunumuz özgül sosyal süreçler ise bunların doğrudan kent ile örtüşmesi mümkün değildir.[5] Kent sosyolojisinin kentsel ama sosyolojik olmayan teorilerle, sosyolojik, ancak mekânsal içerikten yoksun teoriler arasındaki ikilemi burada odaklaşmaktadır. Kent kendisinin araştırma nesnesi olması ile toplumun bütününde ne olup bittiğini anlamak için bakılan yer olma özelliği birlikte taşımaktadır. (Feagin ve Gottdiener, 1988)

Sözkonusu sorunsal 1990'lardaki toplumsal değişmeyi açıklayan globalleşme süreçleri bağlamında daha da karmaşık bir hal almıştır. Kent sosyolojisinin nominal kimliği (kentin yerelliği) ile global süreçlerin geniş alanı arasında tarihsel olarak bir gerilim vardır. (Flanagan, 1993:10) Ampirizm ve yerellik çalışmalarına giderek ağırlık verilmekte, diğer taraftan global süreçlerle olan etkileşimler çözümlenmeye çalışılmaktadır. Değişimin dinamizmi ile sosyal teorinin yorumlayıcı yanının gelişimi arasında paralellikler kurulmakta, teori ile uygulama arasındaki ilişki yumuşak dokunuşların etkili olduğu bir düzlemde gerçekleşmektedir.

Üçüncü bir neden olarak ise, Friedman'ın geliştirdiği dünya kenti tipolojisinin Batı'daki değişiklikleri kavramlaştırmak için etkili olduğu söylenebilir. Oysa Robertson'un globalleşme teorisi ve globalleşme kavramı Batı dışındaki oluşumları, heterojen uygarlıkların etkileşimiyle gerçekleşen bir çerçevede değerlendirmektedir. Giddens da globalleşmeyi Batı kökenli bir oluşum olan modernliğin sonucu olarak görmesine karşılık, globalleşmenin tamamlanmamış bir süreç olduğunu dolayısıyla Batı dışındaki etkileşimleri içerebileceğini belirtir.

5 Castells'in kollektif tüketim kavramı bir örnek oluşturabilir. Kollektif tüketim birlikte tüketilen eğitim-sağlık-konut gibi kentsel hizmetleri kapsar. Castells bu kavram üzerinde odaklaşarak, kapitalist süreçler ile özgül mekânı örtüştürmeye çalışmaktadır. Oysa ki kollektif tüketimin tümünün mekânsal karşılığını bulmak çok güçtür. (Castells, 1977)

Sözkonusu üç neden, süreç ve etkileşimler bağlamında değerlendirildiğinde, Friedman'ın dünya kenti hipotezi ile ilişkili değerlendirme ve hiyerarşik kent sıralamalarına bu yazıda değinilmeyecektir. Friedman tipolojisi çok yönlü sosyal değişme olgusunun ancak bir anını belirtebilir. Oysa birçok kez vurgulandığı gibi globalleşme çok yönlü, etkileşimli bir süreçtir. Bu süreçte hem dünya ekonomisinin yönlendirildiği dünya kentleri oluşmakta, hem de kentler globalleşme sürecinde etkili olmaktadır. Diğer taraftan kimi yerler yoksulluğa terkedilmekte, eşitsizlikler derinleşmektedir. İçinde yaşadığımız coğrafyadan globalleşmeye bakıldığında ise, görelilik ve süreçlerin önemi iyice belirgin bir hale gelmiştir. Bu doğrultuda yerlerin birbiri ile karşılaşmasında tipolojilerden daha fazla süreçler, zaman-mekân etkileşimi öne çıkmaktadır. Yapılan değerlendirmeler çerçevesinde, yazının bundan sonraki bölümünde farklılaşma ve etkileşimlerin yoğun olarak görüldüğü New York, Londra, Tokyo'daki bazı gelişmelerin altı çizilecek, daha sonra ise globalleşme süreçlerine göre alternatif konumlanmanın etkileri değerlendirilecektir.

Globalleşme süreçleri açısından New York ve Londra'nın mekânsal yapı özelliklerine bakıldığında, iki kentin de bir güç peyzajı ile çevresinde saçaklanan alt sınıf yerleşmeleri arasında esnediğini söylemek mümkündür. (Zukin, 1992:202) Burada güç odaklanmasının mekânı etkilemesi olarak kendini gösteren gelişmelerin kent merkezinde yer alması ilginçtir. Kentsel elitin tekrar merkeze dönüşü etkisini üst gelir grubu konutlarıyla birlikte, finansal merkezin oluşmasında göstermektedir. New York'ta Battery Park City ile Londra'da Docklands'ın oluşumu bu açıdan ilginç örneklerdir. Battery Park City, New York Manhattan'da gemicilik ve sanayi işlevlerinin önemini yitirerek başka yerlere taşınması sonucu yenilenmeyi bekleyen bir kıyı alanında oluşturulmuştur. Dünya finans merkezi, açık alan, alışveriş birimleri ile konutlardan oluşan kompleks, Hürriyet anıtının tacından esinlenmiş kulesi, liman kenti geçmişini anımsatan iskelesi boyunca çakılmış kazıkları ile New York'un siluetini canlandırıp güçlendirmektedir. Ancak diğer taraftan yüksek konut fiyatları tamamı beyaz müşterileriyle kentin geri kalan bölümlerini tehdit eden evsizlik, işsizlik, suçluluk çöp gibi kaos dalgalarını kıyıda tutacak umutsuz bir kale izlenimi vermektedir. (Korça, 1995:105) Londra'da Docklands içinde yer alan Canary Wharf projesi de benzer biçimde eski doklar ve getto alanlarına finansal merkez, konut ve rekreatif işlevler kazandırmayı hedeflemektedir. (Cowlard, 1992:241) Londra ve New York açısından benzerlik gösteren bir diğer nokta ise, yapılanmanın uluslararası müteahhit firmalar aracılığı ile gerçekleşmesidir.[6] Sözkonusu müteahhit firmaların müteahhitlik hizmetlerini aşan bir işlevi de vardır. Firmalar, Batı dillerindeki geliştirici firma *(developer firm)* tanımına uygun olarak eğitilmiş kentsel personel yetiştirme projeleri hazırlamaktadır. Londra Docklands projesinin bir parçası

6 Zukin (1992), dünya finans merkezi olmayı hedefleyen kentler, uluslararası müteahhit firmalar olan Olympia York, Kumagai Gumi gibi şirketler ile sözleşmeler yapmalı, yorumunu getirmektedir.

olan Canary Wharf içinde, inşaatı gerçekleştiren firma çevredeki yerel unsurların uyum sağlaması için nitelik arttırıcı eğitim programları düzenlemektedir. New York'ta ise bizzat IBM'in kentsel eğitime yönelik uygulamaları vardır. (Zukin, 1992:213) Burada şirketlerin kentsel eğitimin tamamıyla ilgilenmedikleri, kendileri için gereken personeli hazırlamayı amaçladıkları açıktır. Bu durum global ile yerelin karşılaşmasında zaman-mekân ayırımının farklı örgütlenmeler aracılığıyla birleşmesine ilginç bir örnek oluşturmaktadır.[7] New York ve Londra'ya bakıldığında, kent merkezine elitin geri dönmesi, finansal kuruluşların eğitim yatırımında bulunması gibi "yeni" sosyal süreçlerle karşılaşılmaktadır. Bu durum finansal akımların kentsel mekânı ve sosyal süreçleri değiştirmesi, finansal sermayenin günlük hayat üzerinde doğrudan etkili olmasıyla da bağlantılıdır. Burada Braudel hiyerarşilerinin hatırlanması yerinde olacaktır. Braudel hiyerarşisi bir üçlemeden oluşur: En üstte finans kapital, onun altında piyasa için üretim, en altta ise Braudel'in maddî uygarlık adını verdiği günlük hayat yer almaktadır. (Braudel, 1993: Cilt I.8) Konumuz açısından belirleyici olan nokta finans kapitalin gündelik hayat üzerindeki etkisinin çeşitli katmanlar aracılığı ile gerçekleşmesidir. Oysa ki bugün dünya ekonomisinin karşı karşıya geldiği "yüzen finans" gerçeği telekomünikasyon ve bilişim teknolojilerinde ortaya çıkan değişikliklerle birleşerek günlük hayatı doğrudan etkilemeye başlamıştır. Finans kapitalin Braudel hiyerarşilerini atlayarak günlük hayatta etkili olması global kentlerdeki kaotik yapının oluşmasındaki önemli etkenlerden biridir. Fainstein ve Harloe (1992:257-259) *Bölünmüş Kentler (Divided Cities)* adlı çalışmalarında, New York ve Londra'da yedi ayrı sosyal sınıfın varlığından söz etmektedirler. Bu kaotik, parçalanmış yapıda, zaman ve mekân açısından, Harvey'in (1989) belirttiği yoğun bir sıkışma yaşanmaktadır.[8]

Globalleşme süreçlerinin etkilemesine örnek olarak alınabilecek bir diğer kent ise Tokyo'dur. Tokyo tarihsel ve yerel koşulların farklılığı doğrultusunda New York ve Londra'dan ayrı bir yapılanmaya sahiptir. Tokyo'yu diğer iki dünya

7 23 Ağustos 1995 tarihli *Hürriyet* gazetesinde Borsa'da eğitim yatırımı başlıklı haber bu açıdan ilginçtir. Haberde İstanbul Menkul Kıymetler Borsa'sının borsa ile ilgili uzmanlık eğitimi verecek bir tesis kuracağı, proje kapsamında kültürel amaçlı yapıların da bulunacağı bildirilmektedir.

8 Söz konusu zaman-mekân sıkışmasıyla ilgili algıya en iyi örneklerden birini oluşturması bakımından Ridley Scott'un, Türkçe'de *Bıçak Sırtı* adıyla oynayan *"Blade Runner"* filmi anılabilir. Film bir bilim kurgu yapıtıdır, 2019'larda Los Angeles'de geçmektedir. Bir yanda terk edilmiş sanayi tesisleri, diğer yanda Tyrell şirketler topluluğunun kente hakim olan piramit şeklinde dev binası yer almaktadır. Şirket filmde "kopya" adı verilen insan benzeri robotlar üretmektedir. Cadde düzeyinde algılanan kent duygusu kargaşa içermektedir. Yunan, Roma sütunları, Maya, Çin, Doğu, Victoria dönemi ve günümüz mimarisine özgü alışveriş merkezine yapılan göndermelerle birbirine girmiştir. Kentin sokakları çeşit çeşit insanla doludur. Çinliler'in ve diğer Asyalıların çoğunlukta olduğu görülür. *Coca Cola* reklamını yapan, bir Japon kadınının gülümseyen yüzüdür. Çalışma yaşamının düzenlenmesinde eski Üçüncü Dünya ülkelerinin sistemleri her yeri kaplamıştır. Genetik olarak üretilmiş yılanın pulları küçük bir atölyede yapılmaktadır. Başka bir atölyede insan gözleri üretilmektedir. Bunların ikisini de Doğulular işletmektedir. (Harvey, 1989:310-311)

kentinden ayıran önemli bir nokta gelişmiş üretim birimlerini barındırmasıdır. New York'da olduğu gibi Tokyo'da da hizmet sektöründe oluşan açığı karşılayan *"sweat-shop"* adı verilen imalathaneler bulunmamaktadır. Ancak büyük fabrikaların yakınında on kişiden az işçinin çalıştığı üretim birimleri vardır. (Fujita, 1991:275) Diğer fark ise Tokyo'da, New York ve Londra ölçeğinde sosyal sınıf kutuplaşmasının olmayışıdır. Pakistan, Bengaldeş ve Filipinli işçiler inşaat sektörü ve küçük imalat sanayiinde çalışmaktadır. Bir diğer nokta, Japon Hükümeti ve Tokyo Metropoliten İdaresinin geliştirdiği ortaklaşa projelerde yansımasını bulmaktadır. Bu projelerden biri "teleliman" inşasıyla ilişkilidir. Söz konusu projede telekomünikasyon, bilgi üretim merkezleri, gelişmiş bilgisayar hizmetleri, araştırma-geliştirme birimlerinin yer alması planlanmakta, tamamlandığında 110 bin kişiye iş 60 bin kişiye barınma olanağı sağlayacağı hesaplanmaktadır. "Teleliman" projesi Battery Park City ya da Docklands'dan farklı bir oluşumdur. (Machumura 1992:115) New York ve Londra sınırları içinde bulundukları devletlerin siyasî, kültürel, askerî egemenliklerinin yansıması olarak oluşmuşlardır. Tokyo ise giderek dünya ekonomisine egemen olmaya çalışan bir ulus-devletin açılım noktası olarak ortaya çıkmaktadır.

Londra, New York, Tokyo üzerine kısa bir gözlem dahi Friedman'ın dünya kenti kavramlaştırmasıyla ifade edilemeyecek farklı yerlerin varlığını sergiler. Yerlerin heterojenliği, glokalleşme süreçlerine katılımı, etkileşimi gündemdedir. (Robertson, 1994) Bu açıdan bir başka örnek Hollanda'da Randstad kentidir. Randstad bir dünya kenti olarak Hollandalı akademisyenlerin (Dileman ve Hamnett, 1994; Shachar, 1994; Thrift, 1994) üzerine basarak belirttikleri gibi sosyal sınıf kutuplaşması göstermeyişi ve kutuplaşmayı engellemek için girişilen çabalar açısından sözkonusu dünya kentlerinden ayrılmaktadır. Randstad, New York ve Londra'da olduğu gibi finansal merkez ve elit konutlarından oluşan bir iş merkezine sahip değildir. Çeşitli büyüklükteki iş merkezleri ve iyi planlanmış yapısı ile yaygın bir görüntü sergilemektedir. Hollanda'da sosyal düzenleme politikaları mekânsal yapının şekillendirilmesinde etkin bir rol oynamıştır. Dünyada bir çok kentin piyasa koşullarında mülkiyet rejiminin etkisiyle şekillendiği görülmektedir. Hollanda'da ise kentsel toprakların gelişme süreci merkezî planlama örgütleri tarafından kontrol edilmektedir. Yeni iş merkezleri planlanarak açılmakta, tarihî doku ise korunmaktadır. Fiziksel planlama kentsel gelişimi kontrol etmekte, özel araç kullanımını sınırlayıcı politikalar, düzenli bir toplu taşıma sisteminin varlığı çevresel maliyetlerin düşürülmesinde önemli bir etki yaratmaktadır. (Dielemann ve Hammett, 1994:360-62) Hollanda tarihindeki uzlaşma geleneği ve düzenleme politikalarıyla Randstad'da globalleşmenin olumsuz etkilerinin önüne geçilebildiği görülmektedir. (Thrift, 1994) Bu durumda dünya kentlerinde globalleşme sürecine eklemlenme sırasında ortaya çıktığı belirtilen sorunların zorunlu ve kaçınılmaz olmaktan ziyade olumsal olduğunu söylemek mümkündür.

Bu doğrultuda globalleşme süreçleri ve kentle ilişkili bir söylem geliştirilecekse bunun salt dünya kenti çevresinde yoğunlaşması mümkün değildir. Dünya kenti söyleminin geliştirilmesi her kentin globalleşme süreçlerine katılmak için Batı tipolojilerine benzer açılımlar sergilemesi zorunluluğunu getirmektedir. Bu da eşitsiz gelişmenin sürmesi demektir. Ayrıca sosyal teoride bilginin konumunun merkezî olmadığı, yerelliklerin bilgisinin süreçleri etkilediği bilinmektedir. Hopper ve Soja (1993) yerlerin merkeze göre konumlarının (burada Batı kökenli globalleşmeye göre konumlarının) farklılığının bilinmesinin bile başlıbaşına yeni fırsatlar yaratacağını, alternatif politikaların tasarlanıp, uygulanabileceği bir bilinci geliştireceğini belirtmektedirler.

Bu çerçevede İstanbul'un globalleşme sürecinden etkilenmesi başlıbaşına incelemeyi gerektirir. Bu çalışma çerçevesinde, İstanbul'un global süreçlerle olan etkileşimi değerlendirildiğinde öncelikle tarihsel avantajlarının etkisine değinilebilir. İstanbul 19. yy sonu ve 20. yy başlarında Karadeniz ve Ortadoğu'ya yönelik bir merkezdi. Bölge içinde, antrepo, ticaret, borsa işlevlerini gören transit merkez konumundadır. Kentin bugünkü konumu ise tarihsel avantajlarına ek olarak daha geniş bir etkileme alanına sahip olmasını getirmektedir. Örneğin Gürcistan, Azerbaycan, Romanya ve Ukrayna'da yapılacak yatırımların hukuk-muhasebe-iletişim-reklam-pazarlama-mühendislik hizmetleri için İstanbul'un servislerinden yararlanmak zorunda kalınacaktır. Bunun ülke düzeyinde yansımaları olarak ise, Trabzon'da Karadeniz'e hizmet veren transit merkez kurulması, İzmit'te, Zonguldak'ta tüm bölgeye ihracat yapabilecek kapasitede otomotiv sanayinin oluşması gibi gelişmeler beklenmektedir. (Keyder, 1993:93-100) Diğer taraftan İstanbul'da büyük sanayi gelişme dinamiği zayıflamış görünürken, küçük sanayi gelişme hızını sürdürmektedir. Kent içinde ücretli ve işveren kutuplaşmasının arttığı, her çalışan üç kişiden birinin ücretli olduğu, eğitimsiz, vasıfsız göçmen nüfusun sokak satıcılığı ile yaşamını kazanmaya çalıştığı görülmektedir. (Sönmez, 1995:22) Modernist analizlerde tampon mekanizma özellikleri taşıdığı düşünülen bu nüfus şimdi böyle yeni fırsat alanları üreterek tutunmaya çalışmaktadır. Global-yerel etkileşiminde bu alanlara örnek verilebilecek bir mekânsal gösterge olarak paralı otoyolların çevresi verilebilir. Bilindiği gibi paralı otoyol geçişleri globalleşmede bağlantı noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu yollarla amaçlanan, zaman-mekân etkileşiminde hız artışının sağlanmasıdır. Paralı otoyolların gişe kenarlarında durarak son derece kısa bir zaman diliminde içecek, kâğıt mendil vb. satanların sayısı küçümsenmeyecek düzeydedir. Çevredeki "barınaklarından" gelerek bu mekânlarda satış yapanlar global ile yerelin kesişiminde oluşan fırsat alanını kendi lehlerine çevirmek istemektedirler. (Aslanoğlu, 1995:7) Mekânsal farklılaşma, yeni iş merkezlerinin açılımı, elit konutlarının inşası, bireyin farklı olma talebini karşılayan eğlence yerlerinin açılımı ile sürmektedir. Kentler arası mesafe de farklılaşmıştır, bazı kentler gelişirken, bazıları taşralaşmakta, global süreçlerin dışında bırakılmaktadır. Bu du-

rum özellikle kentler arası gelişmişlik düzeylerinin çok farklılaştığı Türkiye gibi ülkelerde daha da belirginleşmiştir. (Keyder, 1993)

Sonuç

Bu çalışma bütününde geliştirilen çözümlemelerde, globalleşme karşılıklı etkileşimleri içeren heterojen bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Yerellikler bu süreçte oluşmakta, globalleşme sürecine katılmakta, kimi zaman da karşıt süreçlerin etkisi gündeme gelmektedir. Globalleşme ile yerelliklerin etkileşimi salt etki-tepki yaklaşımı ile ele alınamaz, özellikle global ile yerelin geçişliliği sürecinde odaklanılması gereklidir. Bu geçişliliğin ve etkileşimin yaşandığı yerler olarak ise kentler ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sosyal teori yorumlayıcı bir etkinlik olarak değerlendirildiğinde kentlerde oluşan değişimi sadece tipolojilerle değerlendirmek açıklayıcı özellikler taşımamaktadır. Batı kentinin global süreçlerden etkilenmesini değerlendiren literatürde global entegrasyonun sosyal kutuplaşma yaratacağına işaret edilmektedir. (Sassen, 1994) Ampirik araştırmalar kentsel mekândaki sosyal kutuplaşmanın giderek bölünmeye dönüştüğünü göstermektedir. (Fainstein, Harloe, 1992) Globalleşme süreçleri hem kent içi, hem de kentler arası farklılık alanlarını değiştirmekte, parçalanmayı yoğunlaştırıcı rol oynamaktadır.

Sosyal değişmenin son derece yoğun, bilgi akışının aynı oranda hızlı olduğu böyle bir ortamda, dünya kentinin bir tipolojik hedef olarak belirlenmesinin, süreçte gelişebilecek mekanizmaları, ortaya çıkabilecek farklılıkları ve müdahale olasılıklarını asgariye indireceği ortadadır. Oysa Robertson'un (1994) işaret ettiği gibi her yerellik kendi zamansal ve mekânsal özellikleri ile global süreçlerle etkileşmektedir. Dolayısıyla globalleşme süreçleri ile etkileşimin boyutları ve kapsamı konumlanılan coğrafyaya göre değişecektir.

KAYNAKÇA

Agger, B. (1991) "Critical theory, poststructuralism, postmodernism", *Annual Review of Sociology* 17.

Anderson, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Londra, Verso. (Türkçesi: *Hayalî Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çeviren İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 1993.

Aslanoğlu, R. (1992) "Kent sosyolojisinde yöntem sorunları üzerine bir değerlendirme", *İktisat* Dergisi, 333.

Aslanoğlu, R. (1995) Kentleri Zaman-Mekân Etkileşiminde Değerlendiren Yaklaşımlar ve Değişen Kentli Kimlikleri, yayınlanmamış doçentlik çalışması.

Bahar, N. (1995) "Internet, bilim ve yeni seçkinler", *Bilim Teknik*, sayı 444, 4.

Berner, E ve Kroff, R. (1995) "Globalization and local resistance: The creation of localities in Manila and Bangkok", *International Journal of Urban and Regional Research.* 19(2).

Braudel, F. (1993) Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm, (çev. M.A. Kılıçbay), Cilt: I, Gece Yayınları.

Castells, M. (1977) *The Urban Question,* Edward Arnold Press.

Cowlard, K. (1992) "Futures" Budd, L. ve Whimster, S. (der.) *Global Finance and Urban Living* içinde, Routledge, Londra.

Dialemen, F. ve Hamlett, C. (1994) "Globalisation, regulation and the urban system", *Urban Studies* 31(3).

Fainstein, S. ve Harloe, M. (1992) *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World,* Basil Blackwell.

Feagin, J. ve Gottdiener, M. (1988) "The paradigm shift in urban sociology" *Urban Affairs Quarterly,* (2).

Flanagan, W. (993) *Contemporary Urban Sociology,* Cambridge University Press.

Friedman, J. (1986) "The world city hypothesis", *Development and Change* 17.

Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Lost Man,* Londra, H. Hamilton (Türkçesi: *Tarihin Sonu ve Son İnsan,* Simavi Yay., 1993, çev.: Z. Dicleli)

Fujita, K. (1991) "A world city and flexible specialization: Restructuring of the Tokyo Metropolis", *International Journal of Urban and Regional Research,* 15(5).

Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society,* Polity Press, Cambridge.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity,* Polity Press, Cambridge. (Türkçesi: *Modernliğin Sonuçları,* 1994, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, Çeviren: E. Kuşdil)

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age,* Polity Press, Cambridge..

Giddens, A. (1992) The Transformation of Intimacy, Basil Blackwell. (Türkçesi: *Mahremiyetin Dönüşümü,* 1994, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, Çeviren: İdris Şahin)

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity,* Blackwell, Oxford.

Helvacıoğlu, B. (1994) "Evvel mekân içinde kalbur zamanlar içinde", *Toplum ve Bilim,* (64-65).

Işık, O. (1994) "Değişen toplum/mekân kavrayışları: Mekânın politikleşmesi, politikanın mekânsallaşması", *Toplum ve Bilim* (64-65).

Işık, O. (1995) "Globalleşme süreci ve kentin değişen anlamları", *Birikim* (68-69).

Keyder, Ç. (1993) *Ulusal Kalkınmacılığın İflası,* Metis Yayınları, İstanbul.

Korça, P. (1995) "Battery Park City", *Arredamento Dekorasyon,* sayı (7-8).

Machimura, T. (1992) "The urban restructuring process in Tokyo in the 1980's: Transforming Tokyo intoa world city", *International Journal of Urban and Regional Research,* 16(1).

Massey, D. (1993) "Power-geometry and a progressive sense of place" Bird, J. ve Curtis, B. ve diğerleri (der), *Mapping the Futures, Local Cultures, Global Change* içinde, Routledge, Londra.

Mc Luhan, M. (1964) *Understanding Media,* Routledge, Londra.

Özgen, Y. (1995) "Kırşehir'de bir Japon bahçesi", *Maison Française* 10.

Robertson, R ve Lechner, F. (1985) "Modernisation, globalization and the problem of culture in world-systems theory", *Theory, Culture and Society* 2(3).

Robertson, R. (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture,* Sage, Londra.

Robertson, R. (1994) "Globalization or Glocalisation", *The Journal of International Communication* 1(1).

Sarıbay, A.Y. (1995) "Kent: Modernleşme ile Postmodernleşme Arasındaki Köprü", Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayını içinde, çıkacak.

Sassen, S. (1994) "The urban complex in a world economy", *International Social Science Journal*, (139).

Shachar, A. (1994) "Randstad Holland: A world city", *Urban Studies*, cilt: 31(3).

Smart, B. (1994) "Sociology, globalisation and postmodernity: Comments on the sociology for one world thesis", *International Sociology*, 9(2).

Soja, E. ve Hooper, 8. (1993), "The spaces that difference Makes: Some notes on the geographical margins of the new cultural polotics" Keith, M. ve Pile, S. (der), *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra.

Sönmez, M. (1995) "Küreselleşmenin İstanbul'a etkileri", *İstanbul*, (15).

Thrift, N. (1994) "Globalisation, regulation, urbanisation: The case of Netherlands", *Urban Studies* 31(3).

Tomlinson, J. (1994) "A phenomenology of globalization? Giddens on global modernity", *European Journal of Communication*, 9(2).

Zukin, S. (1992) "The City as a Landscape of Power" Budd, L. ve Whimster, S. (der), *Global Finance and Urban Living*içinde, Routledge, Londra.

Globalisation and the world city

Social change is now proceeding so rapidly that sociologists can formulate theories of globalisation. In those theotretical frameworks hypothesis explicitly or implicitly mentioned is globalization being a social process in which the constraints of geography on social and cultural arrangements recede and in which people become increasingly aware that they are receding. The driving mechanism behind the globalization is time-space, compression, or time-space distanctiation differing according to theoretical point of view. In this process places differ from one another and some places appear as world cities. Friedman summerized world city hypothesis as the form and extent of a city's integration with the world economy and the functions assigned to the city in the new spatial division of labour, will be decisive for any structural change occuring withinit. World cities are also points of destination for large numbers of both domestic and international migration. World city formation brings into focus the major contradictions on industrial capitalism, among them spatial and class polarization. World city growth generates social costs at rates that tend to exceed fiscal capacity of the state. All these interpretations focus on the linkage of world cities to global economic forces.

However when the special world cities underlined –New York, London, Tokyo, Randstad– some hypothesis of the world city lost its emphasis. When the special properties and historical background of Randstad cites it is seen that there is not a necessary and inevitable link between the process of globalisation and the social problems found in many global cities. The links are contingent and depend to a significant extent on the scale and structure of state intervention, income distribution, planning policy. Therefore the outcomes of the processes of globalisation will differ between particular countries and cities. It is important that in examining the impact of the processes of globalization on global cities, we do not lose sight on their national backgrounds, contexts and cultures.

Cumhuriyet'in ilk döneminde yurtdışında iki muhalefet yayını: *Yarın* ve *Müsavat*

*Nuray Mert**

Giriş

Türkiye'nin siyasal hayatını şekillendiren ana tartışma ve temaları iyi kavrayıp değerlendirmenin en önemli koşullarından biri, onları tarihsel süreç içinde izleyebilmektir. Siyasal hayatımızı şekillendiren tartışmalar soyut kavramsal tartışmalar değildir, bu tartışmalar, bizi toplumumuzla ilgili fikir sahibi yapmaları, içinde yaşadığımız toplumu yeniden yorumlamamıza imkân vermeleri ve bu imkânlar çerçevesinde toplumsal hayatın devamının sağlanması açısından önemlidirler. Bugün siyasal hayatımızın en ön planında gibi duran İslâmcılık tartışması da bu kuralın istisnası değildir. İslâmcılık tartışmalarını tarihsel süreç içinde izlemek, İslâmcılığın siyasal-toplumsal hayatımızla ilişkisini kurmanın temel koşullarından biridir.

Bugün en genel ifadesiyle 'İslâmcılık' diye adlandırdığımız siyasal tavır ve düşüncenin şekillendiği dönem esas itibarıyla Meşrutiyet dönemidir. Meşrutiyet döneminde kendi içinde zengin bir çeşitlilik sergileyen İslâmcılık, Cumhuriyet'in kurulması ve inkılâplarının ardarda büyük bir kararlılıkla uygulanmaya başlaması ile ciddi bir kesintiye uğramıştır.

Millî Mücadele esnasında farklı görüşlerin çatıştığı Birinci Meclis'te İslâmı ön plana çıkaran çevreler mevcuttu, fakat bilindiği gibi bu ortam kısa süre sonra yerini Cumhuriyet inkılâplarının tartışmasız uygulanması açısından mutabakat imkânı sunan bir Meclis yapısına bıraktı. Cumhuriyetin ilanından çok kısa bir zaman sonra da, İslâmcı düşüncenin yayın organı olarak bahsedebileceğimiz *Sebilürreşad* dergisi Takrir-i Sükûn Kanunu ile kapatıldı (1925). Birinci

(*) Siyasetbilimci.

Meclis tartışmaları ve *Sebilürreşad* çerçevesinde değerlendirebileceğimiz İslâmcı görüş veya görüşleri, Meşrutiyet İslâmcılığından Cumhuriyet İslâmcılığına bir çeşit geçiş dönemi tartışmaları olarak görebiliriz. Bu geçiş döneminde, bizim ilgimizi çeken hususlardan biri Cumhuriyet Türkiye'sine yurtdışından yapılan muhalefettir. Bu muhalefet çevrelerine İslâmcı denilip denilemeyeceği tartışılabilir, ancak tartışmalarının çıkış noktaları ve ana temaları dinseldir. Öte yandan, daha sonra İslâmcılık olarak netleşecek olan siyasal muhalefet bakışına bir anlamda temel teşkil etmektedirler.

Siyasal nedenlerle yurtdışında bulunan Cumhuriyet muhalifleri arasında Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin (1869-1954) İskeçe'de çıkardığı *Yarın* adlı gazete (önce haftalık, sonra onbeş günlük) bu tür neşriyat içinde belki de en önemlisidir. Bu makalede, *Yarın* gazetesi çerçevesinde öne çıkan muhalefet temalarını belirlemeye çalışacağız. Bu temaları İslâmcılık düşüncesinin gelişimi perspektifinde değerlendirmeyi daha geniş bir çalışmaya bırakıyoruz, burada sadece önemli olduğu noktalarda bazı hatırlatmalar yapmakla yetineceğiz. Bu çalışmanın konusu içine aldığımız diğer bir yayın organı Kahire'de 7 Şubat 1927'de çıkan *Müsavat* gazetesidir. Bu yayın aynı alanda diğer bir önemli neşriyat olmasının ötesinde *Yarın* gazetesinin doğrudan muhatabıdır ve bu yazımızda, daha ziyade, bu yönüne değineceğiz. Bu yayın, Hafız İsmail Bey ve çevresi tarafından çıkarılmıştır. Şehzade Nizamettin çevresinde yer alan Mustafa Sabri Efendi ile son Halife Abdülmecid Efendi tarafında yer alan Hafız İsmail Efendi arasında o tarihlerde çok ciddi ihtilâf oluşmuştu. *Yarın* gazetesinin hemen her sayısı Cumhuriyet Türkiye'sine muhalefetin yanısıra yurtdışındaki diğer muhalif çevrelere karşı yazılarla doludur. Bu yazılarda en ağır eleştiriye maruz kalanların başında da *Müsavat* ve Hafız İsmail Efendi çevresi vardır.

Yarın'daki polemik yazılarına bazı önemli fikir ayrılıkları dışında değinmeyeceğiz, aynı şekilde yurtdışındaki muhalif grupların siyasal yönlerinden ziyade bazı temalar çerçevesinde şekillenen muhalefetlerine ağırlık vermeye çalışacağız.

Yarın

Yarın gazetesi başyazarı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi 1900-1904 yılları arasında II. Abdülhamid'in kütüphaneciğini yapmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Tokat mebusu olarak Meclis'e girdi. Önceleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni istibdat yönetimine son verdiği için desteklemiş fakat, sonra muhalefete katılmıştır. 1910'da kurulan Ahali Fırkası ve 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf fırkalarının kurucu üyelerindendir. Babıâli Baskını ertesinde yurtdışına kaçmış, 1918'den sonra tekrar siyasal faaliyetlere girmiştir. Damad Ferid Paşa kabinelerinde Şeyhülislamlık makamındaydı (1919, 1920). Sevr anlaşması lehinde ve Millî Mücadele'nin şiddetle aleyhinde görüş ifade etmiştir. 1922'de tekrar yurt-

dışına kaçmak zorunda kalmıştır.[1]

Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri ile çıkardığı *Yarın* 22 Temmuz 1927'de yayınlanmaya başladı. İlk sayıda yayının amacı şöyle tarif ediliyordu:

> "Teceddüd namı altında ileri sürülen hududsuz tecavüzlerin geriye bırakmak istediği dinî, ahlâkî ve içtimaî müessesata karşı... (ancak) İslâmda samimi bir teceddüd arzusu perverde edenlere usul-ü terakki ve tekamülü göstermeyi kendisine vazife bilecektir."[2]

"Teceddüd (yenilik) ve terakki (ilerleme) düşüncelerine dayandırılan yaklaşım Meşrutiyet dönemi İslâmcılığının önemli temalarındandır.[3] Ancak gazetenin başlığı ilk bakışta çağrıştırdığı kadar 'çağdaş' ve modern bir anlam yüklü değildir. "Yarın" mefhumu ile anlatılmak istenen şudur: Müslümanlar için önemli olan, insanın yarını yani 'istikbali' ve en büyük istikbal olan "ahiret"tir. İlk sayıda vurgulanan bir hususdur bu."

> "Karilerimiz anlamışlardır ki, *(Yarın)* mevzularını mümkün olduğu kadar din ve ananeyi hedef-i istihfaf ve tecavüz ittihaz eden Türkiye'nin son moda neşriyatından almakta..."[4]

İbrahim Sabri'nin onüçüncü sayıda belirtildiği gibi *Yarın*'ın temel konusunu Cumhuriyet Türkiye'sinde olup bitenler oluşturuyordu. *Yarın*'ın eleştirilerine hedef olan hususlar milliyet, hilafetin ilgası ve laiklik gibi kavramlar ve büyük değişimlerin yanı sıra, bu değişimlerin altbaşlıkları olan tek tek uygulamalardan oluşuyordu.

Bu uygulamaların başında, dinsel hayata ilişkin bazı cesur uygulamalar geliyordu. Bahsi geçen uygulamaların bazılarının doğruluğunu tespit etme imkânımız yok, ancak Türkiye'nin dışardan nasıl göründüğü konusunda fikir vermesi açısından bazı örnekler verebiliriz. Gazetenin onbeşinci sayısında Türkiye'de ibadet konusundaki bazı yenilik çabalarına değiniliyor. Bunlar; Kur'an'ın Türkçe okunması ve namazın reforme edilmesi teşebbüsleridir. Gazetenin iddiasına göre Arnavutköy Camii imamı Cemaleddin hutbeyi, tekbiri ve Fatihayı Türkçe okumuş ve halkın tepkisi üzerine hükümet tarafından azledilmiştir. Daha sonra, İzmir Yenişehir Camii'nde bir adam Ezan mahalline çan yerleştirmiş ve yine halkın tepkisi sonucu akıl hastanesine sevkedilmiştir. Gazeteye göre, bunlar, Halk Fırkası'nın nabız yoklamalarıydı. Mustafa Kemal'in sandalye ile namaz kılınacak bir camii inşa ettirmek istediği söyleniyordu, zira Cumhuriyet-

1 Daha geniş bilgi iç in bakınız: İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi II*, Risale Yayınları, İstanbul. 1987: 263-5.

2 "Mesleğimiz", *Yarın*, 22 Temmuz 1927, No. 1

3 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, Risale Yayınları, İstanbul 1994.

4 İbrahim Sabri, "Ya Size Kim Tediye etdi?", *Yarın*, 9 Kanunisani 1928, No. 13.

çiler yere oturmayı gayrimedenî buluyorlardı. Bu söylentilerden önce gerçekleşen bir vak'a vardı; Berlin Sefiri Kemaleddin Sami Paşa kabul edilmeyen bir namaz reformu projesi hazırlamıştı. Buna göre, namaz sandalye üzerinde kılınacak, secdeye kapanmak yerine sandalye önünde bulunan masaya eğilinecekti.

Kur'an'ın Türkçeleşmesi meselesi bildiğimiz gibi gerçekleştirilmiştir. İbadetin reforme edilmesi hususu ise sadece 1928'de yayınlanan Dini Islah Beyannamesi vesilesi ile tartışma konusu olmuştur. *Yarın*'da bu konuda çıkan yazıda, bu tür gayretlere karşı çıkılırken, namazın yerde kılınmasını gayrimedenî bulan Cumhuriyetçilere karşı "Halbuki en müterakki milletler meyanında bulunan Japonlar, evlerinde yerlere otururlar" şeklinde savunma yapmaları son derece önemlidir.[5] İbadet şeklinin 'ileri' bir topluma benzerlik yoluyla savunulmak ihtiyacı duyulması İslâmcı düşünce ve tavırda daha sonra da sık sık rastlayabileceğimiz, en önemli özelliklerden biridir.

Mustafa Sabri'nin "Savm-i Ramazan" başlıklı yazı dizisinde, *Vatan* Gazetesi'nde Abdullah Efendi'nin, 33 nolu *Resimli Gazete*'de Süleyman Nazif Bey'in oruç yerine fidye verilebileceği konusundaki yazılarına, geniş bir biçimde cevap verilerek, ilgili ayetlerin yanlış yorumlanmakta olduğunu ve bu tür bakışların İslâm'ın esas ve geleneğini hiçe saydığı vurgulanmıştır.[6]

Nihayet, *Yarın* meşhur "Dini Islah Beyannamesi"nden bahisle gazetelerin "namazın asrî bir şekil" alması, "camiye ayakkabı ile girilmesi" gibi yenilikler konusunda İlâhiyat Fakültesi'nde bir müzakere yapıldığını haber vermektedir.[7] Bilindiği gibi, bahsi geçen proje bir grup İlâhiyat Fakültesi mensubunca kaleme alınan dinî reform projesidir ve bu konuda muhtelif tartışmalar vardır. Bu tartışmalardan biri de bu projenin kimin veya kimlerin eseri olduğudur.[8]

İsmail Hakkı'nın bir anket vesilesiyle *Milli Mecmua*'da çıkan bir yazısındaki paralellikler, bu projeyi hiç değilse kaleme alanın İsmail Hakkı olduğu yolundaki savı destekler niteliktedir.[9] *Yarın*'ın bu konudaki yorumu, itibar görmeyen bu projenin asıl amacının yönetimin nabız yoklaması olduğu, bu tür girişimlerin çok tepki aldığında geri çekildiği yönünde olmuştur.[10]

Cumhuriyet Türkiye'sinde dine karşı hareketler arasında sözkonusu edilen, üstelik Mustafa Sabri imzasıyla polemik konusu yapılan hususlardan belki de en ilginci "Sünnet Meselesi"dir. Gazetenin verdiği habere göre, o dönemde Türkiye'de sünnet meselesi de gündeme gelmiş; Gülhane Hastahanesi sinir mütehassısı Nazım Şakir Bey, sünnetin tıbben gerekli olmadığını, ancak sıhhî oldu-

5 "Tedricen Yıkmak", *Yarın*, 17 Şubat 1927, No. 15.

6 Mustafa Sabri, "Savm-i Ramazan", *Yarın*, No. 7 - No. 11.

7 "Dinsiz İnkılâbın Hutvelerinden", *Yarın*, 23 Haziran 1928, No. 23.

8 Bu konuya ilişkin olarak bakınız: İsmail Kara, *a.g.e.*; 497-502.

9 İsmail Hakkı, "Türk İnkılâbı Karşısında Müslümanlık", *Milli Mecmua*, 15 Mayıs 1928.

10 "Çevir Kazı Yanmasın", *Yarın*, 23 Haziran 1928, No. 23.

ğunu belirtmiş, Dr. Kadri Raşid Paşa konunun temizlikle ilgili olduğunu, Avrupalılar'ın ise zaten temiz oldukları için buna ihtiyaçları olmadığını söylemiş. Mustafa Sabri Efendi bu konudaki tartışmanın da Cumhuriyet'in medenîleşme hevesinin sonucu olan bir aşırılık olduğunu belirterek, Cumhuriyetçilerin şapka takılmayacak hamam gibi yerlerde de medenî görünmenin bir yolunu aradıkları şeklinde nükteli bir yorum yapmıştır. Nitekim, belli ki Dr. Nazım Şakir Bey, "Avrupa ve bilumum âlem-i medeniyet"in sünnete karşı olmadığı bir durumda onlardan ileri gitmenin sözkonusu olmadığını belirtmiş, 14 Teşrinisani tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, "Hitan amelesine lüzum var mı, yok mu?" başlığı altında bu pratiğin Avrupa'da da sıhhî nedenlerle yaygınlaştığını ileri sürmüş. Mustafa Sabri Efendi de, yukarıda değindiğimiz hususa paralel olarak, tezini Avrupa'dan, yani medenî dünyadan bir örnekle destekleme gayretine düşmüş ve konuya ilişkin yaptığı nükteli yorumuna bu anlamda gölge düşürmüştür.[11]

Yarın'ın Cumhuriyet Türkiye'sinde olup bitenleri eleştirirken, en ilginç biçimde tartışma konusu ettiği hususlardan bir diğeri de, kadın ve erkeklerin kamu hayatındaki serbest birlikteliğidir. *Karagöz* gazetesinin 1813 nolu sayısında, bu alanda Batı'dan farklı olmamıza hayıflanarak, onların bu "işte piştiği", "bir salonda açık ve çıplak kollu hanımlarla vücud vücuda, göz göze, diz dize dans ederken, vücudlarının bir kılı titremediği" ifade edilmiş. *Yarın,* bu hayat tarzının özellikle de bu açıdan savunulacak bir yanı olmadığına işaret ederek; madem ki erkekler üzerinde bir etkisi olmayacak, o halde "kadınların bu derece süslenmesinin, bu derece soyunmasının, erkeklerle bir arada denize girmesinin, salonlarda dans ederken vücud vücuda, göz göze, diz dize gelmesinin dans ederken vücud vücuda, göz göze, diz dize gelmesinin ne faidesi var?" sorusunu soruyor. 'Açık saçık hayat'ı sorgularken kullanılan bu samimi ifade, giderek daha fazla soyut bir dil kazanan İslâmcı düşüncenin zamanla yitirdiği özelliklerden biridir. Belki de, bu nedenle, "Mond hayatı icad edenler kadınların erkekler üzerinde ve erkeklerin kadınlar üzerindeki tesirini izale etmek ve iki cinsi birbirinden mütehassıs ve mütelezziz olmayacak bir hale getirmek için mi icad etdiler?"[12] gibi, doğrudan gündelik hayata ilişkin sorular, İslâmcı söylem içinde, giderek küçümsenen konular haline geldiler.

Yarın'ın vurguladığı hususlardan bir diğeri de, yine, giderek Cumhuriyet dönemine odaklanan İslâmî söylemin ihmal ettiği bir hususdur; *Yarın,* dine karşı gelişen cereyanın Cumhuriyet döneminin çok öncelerine uzandığına işaret etmektedir. İbrahim Sabri, çeşitli vesilelerle bu hususun altını çizmiştir. "Dobruca'da Mehakim-i Şer'iyenin Lağvı Teşebbüsü Münasebetiyle" başlıklı bir yazısında, Türkiye'deki inkılâbın evveliyatının II. Selim dönemdeki Avrupalılaşma girişimlerine kadar geriye götürülmesi gerektiğine işaret etmiştir. Bu konuda en

11 Mustafa Sabri, "Sünnet Meselesi", *Yarın,* 23 Teşrinisani 1928, No. 33.

12 "Hezeyan Toptancıları", *Yarın,* 27 Nisan 1928, No. 20.

önemli adımın Nizamiye Mahkemelerinin kurulması olduğunu belirten İbrahim Sabri, bu adımın sonunda Şer'iye mahkemelerinin tümüyle kalkmasına kadar gittiğini ancak temelde bu mahkemelerin dinî hukuka dayandığının da hatırlanması gerektiğini söylüyor.

> "Lâkin şu noktayı da tesbit edelim ki, nizami mahkeme dinsiz mahkeme demek değildi. O da kanunları ahkâm-ı şer'iyeye irca' edilmiş ve hukuk-u medeniye mesailinde mecelle-i şeriyeye tatbik etmekte devam edegelen bir muhakeme-i diniye idi... Biz şu cihetle müteesiriz ki o zaman şer'î ünvanı yerine, nizamî ünvanı çıkardılar ve fikirlerde nizamın şeriyetden ayrı bir şeymiş gibi yerleşmesine sebep oldular."[13]

İbrahim Sabri'nin "Türkiye'yi Kim Döndürüyor?" başlıklı yazı dizisi de bu konunun altını çizmektedir:

> "Türkiye'de inkılâbın ilk mektebi meşrutiyetten evvel belki *ahd-ı Hamidîden evvel kurulmuştur. İnkılâb şimdiki ricalin* vücud ve vicdanını Sultan Hamid devrine ve nihayet Meşrutiyete medyundur. İttihad ve Terakki meşrutiyeti Halk Fırkası Cumhuriyeti'nin sütninesi değilse annesidir."[14]

İbrahim Sabri'ye göre bugünkü dinsiz kadro "kırk elli sene evvel(ki) Alafıranga laşmanın" ürünüdür.[15]

İbrahim Sabri tüm yazı dizisi boyunca bu düşünceyi vurgulamış, bu açıdan bakıldığında Türkiye'de mevcut iktidara karşı muhalefetin de hükümetten farkı olmadığını, İzmir suikastinin rejime değil, kişiye karşı olduğunu ileri sürmüştür.[16] Türkiye'de "dinli münevverler", "dinsiz münevverler" ve "halk tabakası" olmak üzere üç sınıf insan olduğunu, İttihad ve Terakki döneminden beri "dinsiz münevverlerin" işbaşında olduğunu söyleyen İbrahim Sabri, halkın bu durum karşısında uyuşuk bir biçimde alanları kabul etmesinden şikâyet etmektedir.[17]

Şikâyet hususu olan dine karşı akımın "şu veya bu şahsa izafe edilmesinin yanlış" olduğunu belirterek, bu gelişmenin köklerini daha gerilerde aramak gerektiğini tekrarlayan İbrahim Sabri, bu durumun sebebini aslında nesillere dinî terbiye verilememiş olmasıyla da açıklamıştır; "bugün Avrupalılık taslayanlar dünkü hacı hocaların yabancı tesiri altında kalmış çocuklarıdır", o halde demek ki bunlara ne evde, ne dışarıda dinî terbiye telkin edilememiştir. İnkılâp denilen değişiklikleri de "şu veya bu şahsa izafe etmek" yanlıştır:

13 İbrahim Sabri, "Türkiye'deki Dinsiz Inkilâbı ve Hariçteki Müslümanlar", *Yarın*, 3 Şubat 1928, No. 14.

14 İbrahim Sabri, "Türkiye'yi Kim Döndürüyor?", *Yarın*, 6 Temmuz 1928, No. 24.

15 İbrahim Sabri, "Türkiye'yi Kim Döndürüyor?", *Yarın*, No. 27-28.

16 İbrahim Sabri, "Türkiye'yi Kim Döndürüyor II", *Yarın*, No. 25.

17 İbrahim Sabri, "Türkiye'yi Kim Döndürüyor V-VI", *Yarın*, No. 30-31, 3 Teşrinievvel - 26 Teşrinievvel 1928.

> "Milyonlarca ehli İslâm'ın mihrabın önünden kaldırılıp, Avrupa fuhş ve sefaletinin mihrabı önünde; balolarda ve çeşit çeşit sosyetelerde kadın erkek bilâ tefrik cins ve mezhep dans etdirmek, mabedleri mağaza, minareleri baca yapmaya kalkmak ilh... ne bir kişinin haddine, ne de bir iki senenin havsalasına sığar. İçtimaî tahvillere sahne olan memleketlerde matlub (reforma)yı tatbik edecek ustaları iş başına davet eden nesiller türedikten sonra hareket başlar; ustalar bütün malzeme-i inkılâbı o nesillere medyundurlar."

İbrahim Sabri'ye göre, bu nedenlerle İslâmî hareket de böyle bir hazırlığı gerektirmektedir.[18] *Yarın* çevresinin Cumhuriyet Türkiye'sinin gayrı dinî uygulamalarının ötesinde 'laik' şekline tümüyle şiddetle muhalefet ettiğini tahmin etmek zor değildir. Mustafa Sabri Efendi'nin "İslâm'da İmamet-i Kübra" başlıklı uzun yazı dizisi bu muhalif bakışın en önemli ifadelerinden biridir. Bu yazı boyunca Mustafa Sabri Efendi din ve devletin ayrılması 'bidatına' getirdiği eleştirileri Cumhuriyet iktidarına karşı ağır polemikler ile karışık bir şekilde dile getirmiştir. Mustafa Sabri yazısının girişinde din ve ahlâkın birlikteliğini ve önemini vurgulayarak, ahlâk ve dinin birbirinden ayrı telâkki edilmeye başlanmasının önemine işaret etmiştir:

> "Şimdi ahlâkı dinden ayırıp ilim ve maarifetle tesis etmekten ibaret yeni bir fikir daha vardır ki, dinsizler ahlâktan bahse lüzum gördükleri zaman hep bu fikri ileri sürerler... dinsizlik artık ayıp sayılmasa da ahlâksızlık henüz ayıp addedilmektedir. Onun için din üzerine müessis olmayan bir nev'i ahlâk sistemi bulunduğunu ve belki mahza-ı ilme istinad eden bu nev ahlâkın daha sağlam olduğunu iddia etmekten hali kalmazlar."

Mustafa Sabri Efendi bu ahlâk anlayışının "herkesten evvel sahibine faidesi" temelinden hareket ettiğini, dinsel ahlâkın hedefinin ise insanın saadeti olmakla birlikte bu onun "menfaati dünyevî olmaktan ziyade uhrevî olarak zâhire ve bâtına hakim olan Cenab-ı Hak huzurunda görülecek muhasebe ve mahkemeye tabi olmakla sımsıkı temin edildiğini" hatırlatmaktadır.[19]

Mustafa Sabri Efendi yazısının büyük bir bölümünde Mustafa Kemal'in İslâmiyeti nasıl daha ilk baştan itibaren Türkiye'den kaldırmaya çalıştığını ileri sürerek bunun en iyi göstergesinin hilâfetin hükümetten ayrılması olduğunu yazı boyunca tekrarlamıştır. Mustafa Sabri Efendi Mustafa Kemal'in ülkeyi savunduğu için desteklenmesinin doğru bulmadığını zira savaşın amacının İslâmî olmadığını ifade ederek, Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'in 13 Haziran 1341 tarihli *Vatan* gazetesinde yayınlanan nutkuna gönderme yaparak Türkiye'de "muvaffak olanın Avrupalılık" olduğunu vurgulamaktadır.[20]

"İslâm'da İmamet-i Kübra" yazısının büyük bir bölümünü de Ankara Hükü-

18 İbrahim Sabri, "Asıl Kabahat Mazidedir", *Yarın*, 22 Mart 1929.

19 Mustafa Sabri, "İslâm'da İmamet-i Kübra", *Yarın*, 16 Kanunievvel 1927, No. 12, No. 13.

20 Mustafa Sabri, "İslâm'da İmamet-i Kübra", *Yarın*, No. 19.

metinin barış görüşmelerinde yaptığı pazarlıklara ilişkin görüşler ve "Lozan faciası" tartışması oluşturmaktadır. Mustafa Sabri Efendi bu pazarlıkların sonucuna olan itirazını netice olarak şu şekilde dile getirmiştir:

> "Harb-i Umumî neticesinde İzmir'i velev muvakkatan oldun İstanbul'daki Hilâfet hükümetinin elinden alarak Yunanlılara veren ve sonra bunu Ankara'nın lâik hükümetine iade eden İngilizler, kasden kabahatli vaziyete düşürdükleri Hilâfeti bu alış veriş içinde âlem-i İslâm'a sezdirmeden komisyon aldılar. Taacüb olur ki, bir İzmir meselesi Hilâfet-i İslâmiyenin başını yemeye kifayet etdi de, İslâm'ın o muazzam hilâfeti, Türkiye'nin muazzez diyaneti gibi can damarına dokunacak iki mesele Ankara hükümetinin başını yemeğe hâlâ kâfi gelmiyor."[21]

Hilâfetin ilgası, Lozan Anlaşması gibi konular bilindiği gibi tarihimizin en tartışmalı meseleleri arasındadır, bu yazı çerçevesinde ne bu konuları, ne de Mustafa Sabri Efendi'nin bir yandan tüm görüşleri ve siyasal macerasını değerlendirmemiz söz konusu değil. Bizim burada amacımız, öncelikle Cumhuriyet Türkiye'sine İslâmcı bir muhalefet çevresi oluşturan *Yarın* gazetesini tanıtmaktır, ancak Mustafa Sabri Efendi'ye ilişkin bir hususu hatırlatmakta yarar görüyoruz: Mustafa Sabri Efendi, siyasal hayatında Ankara Hükümetine yönelik eleştirilerine konu olan pazarlıklara benzer siyasal ortamlar içinde bulunmuş birisidir ve bu açıdan, Ankara'ya karşı tavrının siyasal husumetlerle içiçeliğini gözönünde bulundurmak gerekir. Diğer taraftan, İslâmiyete rağmen medenî, müreffeh, ileri, vs. olunacaksa bunları reddetmek gerektiğine inanan, "yükselme hareketinde... yükselenler artık biz değil, bizden tenasüh etmiş başkaları" olacaksa bu tür bir yükselmenin hiçbir kıymeti olmadığını düşünen samimî bir dindar olduğu hususu, onun kişiliğine ilişkin karar vermeyi zorlaştırmaktadır.

Yarın gazetesinde yayımlanan diğer bir uzun yazısı "Din ve Milliyet"te Mustafa Sabri Efendi'nin bu iki yönünü birlikte gözlemek mümkündür. Mustafa Sabri Efendi'nin çarpıcı ifadelerle dolu bu yazısı, İslâmiyet ve siyaset ilişkisi açısından bugüne kadar önemini koruyan tartışmaları içermektedir. Sadece Türkler açısından değil, tüm Müslümanlar açısından milliyet meselesini zararlı bulan Mustafa Sabri Efendi, "Benim elimden gelse, Türkler'i de Arap yaparım, diğer Müslümanları da... Bunların vaktiyle Araplaşmadığına da çok eseflenirim" demektedir. Mustafa Sabri Efendi, vaktiyle Yavuz Selim'in Türk'ün resmî dilini Arapça'ya çevirmek istemesine karşı Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi tarafından şeriatın dil hürriyeti gözetmesi gerekçesiyle buna engel olmasında "görüş önceliği"nin Yavuz Selim tarafında olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin muhaliflerinin iddia ettiği gibi, kendi ifadesiyle 'milliyet izzet-i nefsinden mahrum' olduğu için bu kanaatte olduğu düşünülemez. Kendi açıklaması gayet basittir:

21 Mustafa Sabri, "İslâm'da İmamet-i Kübra", *Yarın*, No. 31.

> "Benim de Araplığa temayülüm, Kur'an-ı Kerim ve hadislerin dili olan Arapça sayesinde Müslümanlığın daha iyi muhafaza edileceğine kani olduğumdandır. İslâm dini düşmanları Arap harflerini atmak vasıtasıyla Kur'an-ı Kerim'i ortadan kaldırmak istedikleri gibi ben de İslâmiyetin istinad noktalarını sağlamlaştırmak için Arapça'yı dil derecesinde kendimize mal edinmek isterim. Ama bundan Türk'lüğümüz zarar görürmüş... Biz faydalanırız ya...".

Mustafa Sabri Efendi'nin bu izahatı kendi içinde tutarlı olmakla birlikte, özellikle Yavuz Selim ve Zenbilli Ali Efendi'nin Türkçe yerine Arapçayı geçirmek konusundaki düşünceleri arasında seçiminin Yavuz Selim yönünde olmasının izahı konuyu nasıl gördüğü açısından önemlidir. Mustafa Sabri Efendi Şeyhülislam'ın "şeriatın riayet ettiği dil hürriyeti" ve padişahın "siyasî maslahatı" çatıştığında siyasî maslahata öncelik veriyor ve "Yavuz Selim'in yerinde olsaydım Şeyhülislâmı dinlemezdim" diyor. Gerçi siyasî maslahatın önemi "şeriatın nazar-ı takdirinden" kaçmazdı diyerek seçimini şer'îleştiriyor, ancak konuya bakışının büyük ölçüde, içinde yaşadığı tarihsel koşullar içinde, İslâm dünyasının kaçırdığı siyasal güç perspektifiyle belirlendiği söylenebilir.

Diğer yandan, Mustafa Sabri Efendi'nin milliyetçiliği çeşitli boyutlarıyla ve dinî bir duyarlılıkla tartışması önemlidir. Öncelikle, milliyet insanlarda doğuştan varolan bir özelliktir, kendi meziyetinin sonucu değildir, ona göre:

> "Milliyet hadd-ı zatında bir maarifet ve kıymet ise bu herkesde vardır ve hiçbir kimsenin diğerine karşı milliyet gibi kendi kendine hâsıl olan bir sıfatı, ayrıcalık ve öğünme konusu yapmaya hakkı yoktur. İnsanlar kendi kazandıkları faziletlerle birbirlerinden ayrılırlar."[22]

Milliyet'in tabii bir insan hissî olduğunu iddia edenlere karşı, Mustafa Sabri Efendi şöyle diyor: "Evet, insanlarda milliyet taassubu iptidaî bir hal olarak mevcut idi" ancak insanlık yükseldikçe daha yüksek 'emel' ve 'kıymet'lere yöneldi, "koyun veya tavuk sürüsü gibi millî daire içinde sıkıştırılamazdı."[23] Mustafa Sabri, 'milliyet'in medeniyetle alâkası olmadığını, tam tersinin söylenebileceğini, buna karşın rekabetle alâkalı olduğunu, bu bakımdan da İslâm'ın milliyet fikrinin şiddetle aleyhinde olduğunu söylüyor. Mustafa Sabri ayrıca milliyetin bugün tanımlandığı haliyle ırk ve cins esasına dayanmadığını, siyasî mahiyette olduğunu hatırlatıyor; Türkiye'de Kürt, Lâz gibi değişik kesimlerin Türk sayılmasını da buna örnek olarak gösteriyor. Mustafa Sabri insanın "kendi cinsinden" insanlara muhabbetinin anlaşılabileceğini, ancak bunun bugünkü milliyetçilikle ilgisi olmadığına işaret ediyor.[24]

21 Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*, zik. İsmail Kara, a.g.e., s. 267-272.

22 Mustafa Sabri, "Din ve Milliyet", *Yarın*, 14 Nisan 1930, No. 62.

23 Mustafa Sabri, "Din ve Milliyet", *Yarın*, 28 Nisan 1930, No. 63.

24 Mustafa Sabri, "Din ve Milliyet", *Yarın*, No. 65.

Ona göre, Türklük dinden ayrı düşünülemez, zira Türkler'in sahip olduğu medeniyet İslâm medeniyetidir, Selçuk ve Osmanlı geçmişi İslâmî geçmişimizdir. Buna karşılık Müslüman olmayan Türkler'in "frenk şapkası ve Bozkurt masalı"ndan başka tutunabilecekleri hiçbir şeyleri yoktur.[25] Bir milletin dini milletinden ayrı düşünülemeyeceğine göre, İslâm öncesi Türkler, Müslüman Türkler ve "bugünkü Türkler"i üç ayrı millet addedebiliriz.[26]

Mustafa Sabri Efendi, Latin harflerinin kabulüne itirazını ifade ederken de, asıl meselenin milliyete ilişkin olmadığını, çünkü neden Latin harflerinin bir günde Türk harfleri olarak kabul edildiği halde eski alfabenin Arap harfi olarak kaldığının anlaşılmaz olduğunu ileri sürmüştür. Mustafa Sabri'ye göre, Arap dili, kültürü, vs. dolayısı ile gösterilen husumetin nedeni "Araplar'dan Müslümanlığı almış olmamız"dı.[27] Bu, İslâmcı düşünce çerçevesinde, o dönemde, çeşitli vesilelerle sıkça dile getirilen temalardan biridir. Nitekim Mustafa Sabri Efendi'nin ifadesinin hemen hemen aynısı, başka bir vesile ile (Ankara Muallimler Kongresi'nde Maarif Vekili Vasıf Bey'in konuşmasında Türkler'in Arap kültürü altında ezildiğinin söylemesi üzerine), Hasan Hikmet imzasıyla *Sebilürreşad* dergisindeki bir yazıda kullanılmıştı. Bu yazıda da, bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerektiği vurgulanarak, "Türkler'in Araplar'dan aldığı nedir: İslâmiyet", deniliyor, "esas hars(ın) hars-ı İslâm" olduğu vurgulanıyordu.[28]

Mustafa Sabri Efendi, daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasetin yabancısı olmadığından bu meselelerin siyasal boyutlarının farkındaydı, nitekim milliyetçilik meselesinin sadece Türkler'in meselesi olmadığını, Araplar'ın da benzer bir tutum içinde olduğunu çeşitli vesilelerle hatırlatmıştır. Harf inkılâbı meselesinde de asıl amacın muhafeleti engellemek olduğunu ifade etmiştir.[29]

Dinî kaygı ve düşünceler ile dönemin siyasal hayatının ilişkisini kurmak, bu karmaşık ve çok boyutlu olaya netlik kazandırmak, zor olsa da İslâmcı haraket ve düşünceyi anlamak açısından zarurîdir, zira İslâmcılığın çıkışı dinî olmakla birlikte esas itibarıyla siyasal bir vaka ve tavırdır.

Düşünsel çerçevede tanıtmayı tercih ettiğimiz *Yarın* gazetesinde yer alan yazılar, somut siyasal tartışmalar bir yana, düşünsel planda da siyasal kaygıların öne çıkmasının örnekleriyle doludur.

Yarın, öncelikle, muhafazakâr bir tavrın savunuculuğuna soyunmuştur. Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu İbrahim Sabri, "Muhafazakârlık-Teceddüd" başlığı altında, muhafazakârlığın ilerleme ve gelişmenin zıddı değil, toplumun mevcut değerlerinin korunması yoluyla, dışardan gelen akımlara karşı bir tür fren oluş-

25 Mustafa Sabri, "Din ve Milliyet", *Yarın*, 8 Ağustos 1930, No. 68.

26 Mustafa Sabri, "Din ve Milliyet", *Peyam-ı İslâm*, No. 4.

27 Mustafa Sabri, "Yeni Harfler", *Yarın*, 29 Eylül 1928, No. 29.

28 Hasan Hikmet, "Müslümanlık Arab Harsı mıdır?", *Sobilürreşad*, 28 Ağustos 1340, No. 614.

29 Mustafa Sabri, "Yeni Harflerin Kabulünün Batınî Sebepleri", *Yarın*, 8 Mart 1929, No. 40.

turduğunu anlatmıştır. Avrupa'da dine karşı hareketin Hıristiyan Ortaçağına karşı tepkiden doğduğunu, İslâm medeniyetini Avrupa Ortaçağı ile karşılaştırmanın yersizliğini, dolayısı ile dine karşı tepkinin sözkonusu olmadığını, üstelik Avrupa'da inkılâbın "zulme karşı" halktan geldiğini, Türkiye'de ise tam tersi yenileşme (tecceddüd) hareketine hükümetin karar verdiğini ileri sürmüştür.[30]

Dinî ve muhafazakâr tavırları birbirleriyle neredeyse özdeş algılamaya alışık olduğumuz için İslâmî bir ifadeye sahip *Yakın*'ın muhafazakârlığını sözkonusu etmek ilk bakışta gereksiz sayılabilir. Burada siyasal muhafazakârlığın tartışmasına girişecek değiliz, ancak siyasal söylemimizin en belirsiz kalmış tanımlarından birinin muhafazakârlık tartışmasına girişecek değiliz, ancak siyasal söylemimizin en belirsiz kalmış tanımlarından birinin muhafazakârlık olduğunu hatırlatalım. Bu hatırlatmayı yapmamızın nedeni, meşrutiyet İslâmcılığını muhafazakârlık tanımı içine koymanın zor olduğuna işaret etmek ihtiyacıdır. *Yarın*'da, muhafazakârlık vurgusu yapan Mustafa Sabri Efendi, daha önceleri, mutlakiyetçi saltanata karşı tavrında muhafazakâr tavır takınmamıştır. Meşrutiyet için yazdıklarını hatırlayalım: "Şartsız mutlakiyetçi bir idarenin, insana yakışır bir idare olmadığına şüphe yoktur."[31]

Haşim Nahid'e cevaben yazdığı bir yazıda bu ifadeyi kullanan Mustafa Sabri Efendi'nin bu sözleriyle sonradan yazdığı veya genelde *Yarın*'da ileri sürülen fikirler doğrudan çelişmez. Ancak, mutlakiyetçi idareyi sorgulayan İslâmî bir tavırdan, dini toplumsal dengenin koruyucusu olarak savunmak yönünde daha sonra kristalleşecek olan muhafazakâr İslâmî tavra geçişi gözlemek mümkündür. Nitekim, *Yarın*'ın ilk sayılarından birinde Ağaoğlu Ahmed'in Mustafa Kemal'i "Allah'ın gölgesi değil milletin ifadesi" olarak tanımlamasına karşı "... o gölge Allah'ın gölgesi olduğuna göre Türk milletinin ifade ettiği ve edeceği hakikatler onun yanında kaç para eder?" sorusu sorularak, istibdad ve şartsız mutlakiyet eleştirileri ikinci plana itilmiştir.[32]

Yarın'da dikkati çeken bir diğer husus, yine İslâmcılığın genel özelliklerinden biridir: Batı'ya karşı çıkışa rağmen, Batılı düşünür ve modern düşüncelere itibarın zaman zaman ön plana çıkması, İbrahim Sabri'nin Avrupa'da dinin durumunu örnek göstererek yazdıkları bunun en iyi göstergelerindendir. İbrahim Sabri, din toplumsal düzen için elzem olduğundan, bizde Avrupa örnek alınarak dinden uzaklaşılırken Avrupa'nın tekrar dine döndüğünü Gustav Le Bon'a referansla iddia etmekte, "... müteceddid ve müterakki Garb âleminin dönüp dolaşıp, dinî terbiyenin lüzumuna karar kıldığını" gözlemektedir.[33]

30 İbrahim Sabri, "Muhafazakârlık-Tecedddüd", *Yarın*, 5 Ağustos 1927 (No. 3), 19 Ağustos 1927 (No. 4), 2 Eylül 1927 (No. 5), 16 Eylül 1927 (No. 6).

31 Mustafa Sabri, "Meşrutiyet Üzerine", *Dinî Müceddidler*, zik. İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 277.

32 "Cühela Marifetleri", *Yarın*, 29 Temmuz 1927, No. 2.

33 İbrahim Sabri, "Garbde İrtica Fikirleri", *Yarın*, 2 Temmuz 1929 (No. 47), 26 Ağustos 1929 (No. 50).

Yarın'da Mustafa Sabri'nin Şekip Arslan'dan tercüme ettiği iki makalede de aynı vurgu yapılarak Japonya'da ve İngiltere'de imparator ve kralın dinin başkanı olmasının onların ileri memleketler olmadığını göstermediği[34] belirtilmiş, diğer taraftan, tüm dünyada dine dönüş yaşandığı tartışılmıştır. Bu durumda, "dünyada alenî din düşmanlığı yapan yalnız üç hükümet biliyoruz: Bolşevik hükümeti, Meksika ve Türkiye" denilmiştir.[35]

Yarın, daha ziyade "alenî din düşmanlığı"na cephe almış gözükmektedir. Avrupa'da dinin durumunu Türkiye'den iyi görmesinin bir nedeni de budur. Modern zihniyet ile dinî zihniyetin çatışması perspektifi bu çerçevede geri plana itilmiştir. Din, Türkiye dışında muhalefet yapan İslâmcı söylem içinde bile daha ziyade toplumsal işlev ve siyasal önemi çerçevesinde tanımlanacak; ve modern toplum ve zihniyetin eleştirisini üretmekten ziyade onun içinde bir denge unsuru olarak değerlendirilecektir. Meşrutiyet ve hemen öncesindeki İslâmcı söylem 'istibdada' karşı olmak suretiyle düzene eleştiri getirmek durumundayken, daha sonraki siyasal gelişmeler çerçevesinde ne meşrutiyetin ve devamının yanında yer alabilecek, ne de kendi başına ciddi bir muhalif söylem geliştirebilecektir. Bu koşullar altında, örneğin, dinî anlayışın toplumsal işlevle tanımlanması ağır bastıkça, İslâmcılık sıklıkla sığ bir muhafazakârlık çerçevesine sıkışmak durumunda kalacaktır. *Yarın*'da Osman Nuri imzasıyla yayınlanan bir yazı bu anlayışın sayısız örneklerinden biridir; yazıda ahlâkın ve hususen dinî ahlâkın toplumsal hayat, düzen ve emniyet için önemi vurgulanarak şu örnek verilmiş:

> "Farzedelim ki, siz katiyen dindar bir adam değilsiniz, şimdi bu vaziyet karşısında iki sınıf hizmetkâr, satıcı ve askerden hangisini intihab ve tercih edersiniz? Kendiniz gibi dinsizleri mi? Hayır! Bilâkis birincileri tercih edeceksiniz. Çünkü düşüneceksiniz ki, dindar hizmetçi hissiyat-ı dinîyesinin tesiriyle *sadık ve kanaatkârdır*."[36]

Yarın ve *Müsavat*

Çeşitli vesilelerle yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Yarın* gerek Cumhuriyet Türkiye'sindeki dine karşı uygulamalara ve inkılâblara, gerekse topyekûn lâik hükümet şekline sürekli eleştiri yöneltmiş, daha doğrusu varlık sebebi bu eleştiri olan bir yayındır. Yukarıda zikredilen yazıların yanısıra birçok yazı ve yazı dizisi bu konuya hasredilmiştir. Hilâfetle saltanatın ayrılması, hilâfetin ilgası ve yetkilerinin TBMM'ne devredilmesinin ardından TBMM'nin dinle alâkasının kalmamasını Türkiye'yi dinsizleştirme yönünde istikrarlı adımlar olarak niteleyen

34 Şekip Arslan (mütercimi Mustafa Sabri), "Japonların Dinlerine Merbutiyeti", *Yarın*, 10 Kanunievvel 1929, No. 55.

35 Şekip Arslan (mütercimi Mustafa Sabri), "Avrupa'da Teceddüd-ü Dinî", *Yarın*, 28 Şubat 1930, No. 59.

36 Osman Nuri, "Dinsiz Bir Millet Yaşayabilir mi?", *Yarın*, 6 Eylül 1927 (No. 6), 25 Teşrinevvel 1927 (No. 9).

"Maskeler Sıyrılıyor" başlıklı yazı dizisi[37] ve Mustafa Sabri'nin İslâm'da din ve devletin ayrılmaz tabiatı üzerine yazdığı "Dini Devletden Tefrik Cinayeti" başlıklı yazısını ayrıca zikretmeliyiz.[38]

Ancak *Yarın*'ın bu konudaki muhalefeti sadece Cumhuriyet Türkiye'si ve onun hükümetine karşı değildir. Yurtdışında onun destekçisi olarak nitelediği Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'daki bazı çevreler, *Yeni Adım* ve *İnkılâb* gibi neşriyatlar, Bosna Reis-i Uleması Cemal Hoca gibi kişiler ve en önemlisi, yine Ankara hükümetine muhalif bir çevre, son halife Abdülmecid çevresi ve onların Hafız İsmail yönetiminde Kahire'de çıkardıkları *Müsavat* dergisi, *Yarın*'ın hedefleri olmuşlardır.

Mustafa Sabri Efendi, "Maskeler Sıyrılıyor" başlığı altında Ankara hükümetine karşı yazdığı yazının devamı niteliğindeki "Sıyrılan İkinci Maske" başlığıyla doğrudan *Müsavat* çevresini eleştiri hedefi yapmaktadır. Ona göre, *Müsavat* gazetesi "Halifecilik perdesi" ardından "dinsiz" yüzünü göstermiştir. İslâm âleminde "Türk lisanıyla münteşir yegâne hilâfet gazetesi de dinin devletden tefrikine esas itibarıyla taraftar" çıkmaktadır.[39]

Mustafa Sabri Efendi Abdülmecid çevresini Hafız İsmail de başta olmak üzere şiddetle eleştirmekte tereddüt göstermemiştir:

> "Hilâfet-i muazzama-ı İslâmiye, İslâm tahsib ve terbiyesinden ziyade alafranga hayata kıymet veren Abdülmecid Efendi Hazretleri'ne, Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiyenin lisan-ı hali olmak vazifesi de menfaat ümid etdiği zevat ve makamatın mizacını kullanmaktan başka hiçbir şeye kıymet vermeyen Hafız İsmail Efendi'ye tenzil ederse işte böyle günün birinde maskeler sıyrılır."

Mustafa Sabri Efendi, Abdülmecid Efendi gibi halifeliği "sahih olmayan" birinin dellâlığını yapanlardan da bunun bekleneceğini ilâve ediyor. "Dini dünyadan ayırmak, din–i İslâm'ın kitab ve sünnetinde mesrih olan ahkâmın yarısından fazlasını ta'til ve ilga etmek demek olduğunu Hafız İsmail Bey bilmiyor mu?" diye soruyor.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre dini siyasetten ayırmak hükümet dinin nüfuzu altındayken bunu tersine çevirmek demektir. Mustafa Kemal bile, bunları birbirinden ayırmak için bazı merhalelere lüzum görmüş ve sonra hilâfeti ilga etmiştir. Hal böyleyken, hilâfetçiler böyle bir ayırımı nasıl kabul ederler ve neredeyse "lâdinî hilâfet" teorisi yapacak hale gelirler?[40]

Yarın'da Kahire'den Rıfkı imzasıyla "Sabık Osmanlı Saltanatı Erkân-ı Muhteremesine Açık Mektub" başlığı altında yayınlanan bir yazıda da *Müsavat*'ın as-

37 "Maskeler Sıyrılıyor", *Yarın*, 27 Nisan 1928, 11 Mayıs 1928, 25 Mayıs 1928, No. 20, 21, 22.

38 Mustafa Sabri, "Dini Devletden Tefrik Cinayeti", *Yarın*, 6 Temmuz 1928, No. 24.

39 Mustafa Sabri, "Sıyrılan İkinci Maske", *Yarın*, 23 Haziran 1928, No. 23.

40 Mustafa Sabri, *Yarın*, No. 33.

lında Ankara'nın mutabıkı olduğu, "Anadolu isyanını" millî hareket, Lozan'ı zafer kabul ettiği, reformların ise sadece "cebren" olmasına karşı çıktığı eleştirel bir dille ifade edilmiştir. Bu yazıya göre, *Müsavat* çevresinin asıl düşmanı Kemalistler'in "gerçek düşmanları" olan Hürriyet ve İtilaf mensuplarıdır. Bu çevre, harf inkılâbını da dine aykırı bulmaz ve Osmanlı hanedanını kötüler, dahası "Hıristiyanlığı en büyük din kabul eder" ve hilâfet davasına da hakkıyla bağlı değildir.[41]

Müsavat

Müsavat, 7 Şubat 1927'de Kahire'de Hafız İsmail tarafından yayınlanmaya başlamıştır. Hafız İsmail Efendi (1289-1873), İttihatçıların İzmir'de çıkardığı *İttihad* gazetesinin başyazarlığını yapmış, ancak daha sonra, muhalefete geçmiştir. Bu defa, Hürriyet ve İtilaf partisine girerek onların yayın organı olan *Müsavat*'ın başyazarlığını yapmıştır. İttihatçıların iktidara gelmesi ile Mısır'a kaçmıştır. Mütareke'den sonra İstanbul'a dönüp, Hürriyet ve İtilaf iktidarı esnasında Darülhikmetül İslâmiye Başkitabetinde bulunmuştur. Yunanlılar'ın İzmir'i işgali üzerine tekrar Mısır'a kaçmıştır.[42]

Müsayat 'mesleğini' hanedan ve hilafete bağlı, Müslümanlığa dayalı bir meslek olarak ifade etmiştir. *Müsavat*, kendi ifadesiyle; hepsi "halihazırda bulunan idarelere" muhalif olmak üzere üç kere çıkmıştır: ilki 1911'de İzmir'de, ikincisi 1918'de Kahire'de, üçüncüsü de 1927'de yine Kahire'de.

İlk sayıda, Hafız İsmail "son günlerin" değerlendirilmesini yaparak, Lozan bir başarıdır, ancak daha sonra millet her tür müdaheleden uzak biçimde kaderini tayin edebilmeliydi, diyor. Türkiye'de bunun tam tersine, "vazifeleri hitam bulmuş olan zabitan her mütemeddin millette olduğu gibi kışlalarına çekilecek yerde" siyasete el koymuştu. Bu idare de bir türlü hakkıyla uygulanamayan Meşrutiyet idaresi ile aynı kaderi paylaşıyordu. Tanzimattan beri izalesine çalışılan "Yeniçeri ruhu" yeniden canlanmıştı, üstelik yenileşme adı altında din, maneviyat, ahlâk, hilâfet, saltanat ne varsa yıkılmıştı. Bolşevik Rusya ile dost olunmuştu; zaten memlekette carî olan "Bolşevizmin Kemalizm adı altında hüküm sürmesi" idi.[43]

Müsavat, gerçekten de, *Yarın*'da eleştiri konusu olduğu üzere, Cumhuriyet idaresini kuramsal olarak sadece iddia ettikleri gibi demokratik bir idare uygulamadığı ve manevî yönü çok ihmal ettiği için eleştiriye tabi tutuyordu: Türkiye'deki rejimin parlamenter cumhuriyet olduğu iddia ediliyordu, ancak aslında

41 "Sabık Osmanlı Hanedan-ı Saltanatı Erkân-ı Muhteremesine", Kahire: Rıfkı, *Yarın*, 22 Teşrinsani 1929, No. 54.

42 Hüseyin Avni (Göktürk), *İzmir Şairleri*, Birinci Kitap, 1939, İzmir.

43 Hafız İsmail, Son Günler, *Müsavat*, 7 Şubat 1927, No. 1.

"diktatörce" yönetiliyordu. Batılı idare kurma iddiasında bir hükümet neden Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarmıştı? Zorla kadınlara şapka giydiriliyordu, kadınlar maddî bir hayata sokuluyordu. İlginç olan, bu eleştirileri yapan *Müsavat*'ın aslında kadınların İngiliz kadınlarının seviyesine çıkmasını savunmasıdır:

> "Biz kadınlarımızın milel-i mütemeddine ezcümle İngiliz kadınları seviyesine yükselmesine taraftarız. Dünyada hiç kabul etmeyeceğimiz şey terakki ve temeddin düşmanlığıdır. Şu kadar ki hakiki terakki mabedleri yıkmak, genç ruhlara hayatı kaskatı, sırf maddî göstermek, ahlâk ve diyaneti ayaklar altına almak değildir."[44]

Müsavat yukarıda da belirttiğimiz gibi, daha ziyade Türkiye'deki idarenin diktatörce ve Bolşevik yanlısı olduğu noktasında ısrarlıdır ve eleştiri yazılarının çoğunluğu bu çerçevede muhalefet yapmaktadır. Gazetede göze çarpan şeylerden biri de; "Müslüman Türkiye Hıristiyan mı Oluyor?", "İstanbul-Kemaliye" gibi çarpıcı başlıklardır. Bu frapan başlıkların altındaki yazılarda da ciddi bir eleştiri bulmak zordur. Nitekim, "Müslüman Türkiye Hıristiyanlığı mı Kabul Ediyor?" başlığı altında bir Fransız gazetesinde Türkiye'ye ilişkin bir yazı aynen iktibas ediliyor. Yazının mahiyeti ise Cumhuriyet Türkiye'sinde gözlenen yeniliklerdir. Fransız yazar Batı'dan alınan kanunların altında Roma hukuku ve Hıristiyanlık olduğunu, bu yolla Türkiye'nin Hıristiyanlığa mı yaklaştığı sorusunun sorulabileceğini ileri sürüyor.[45]

"İstanbul-Kemaliye" başlığı altında ise, Ruslar'ın Petersburg'u Leningrad yaptıkları gibi İstanbul'un isminin Kemaliye olarak değiştirilmesinin düşünüldüğü haberi veriliyor.[46]

Müsavat da Dini Islah projesini eleştirerek Türkler Protestan mı olacak sorusunu sormakla, Mustafa Kemal'in yaptıklarının protesto edilmesi gerektiğini ileri sürmekle birlikte; dinde yenileşme konusunda tavrı ılımlıdır. Halife başkanlığında İslâm ulemâsının asrın gereklerini gözönünde bulundurarak bir inceleme yapması teklif edilmektedir.[47]

Müsavat'ın din tanımı aslında modern toplumsal koşullar ile uyum içindedir. Kuramsal açıdan tek sorun Ankara'nın kökten ve doğrudan tedbirlerine karşı daha ılımlı ve tedricî bir tavrın yanı manevî kurum ve değerlere sahip çıkarak değişme yolunun savunulmasıdır. Manavoğlu imzasıyla yenileşme konusunda çıkan bir yazı Ankara idaresinin üç ilkesini "teceddüd" (yenileşme), "hakimiyet-i ilmiye" (bilimin egemenliği) ve "kuyud-u taassubun ref'i" (tutuculuğun reddedilmesi) olarak belirleyerek bunları "içtimâiyat açısından tahlile" tabi tutuyor.

44 (Başlıksız, imzasız), *Müsavat*, 26 Nisan 1927, No. 7, s. 4.

45 "Müslüman Türkiye Hıristiyanlığı mı Kabul Ediyor?", (M. Ayın imzalı), *Müsavat*, 3 Temmuz 1927, No. 14.

46 "İstanbul-Kemaliye", *Müsavat*, 3 Temmuz 1927, No. 14.

47 "Islahat-ı Diniye!?", *Müsavat*, Temmuz 1928, No. 35.

Tahlilin sonucu kısaca, bütün bunların Avrupa'yı taklit demek olmadığı, değişimin şart olduğu zira "durma(nın) ölmek demek" olduğu; ancak Avrupa medeniyetinin aynen tatbikinin sözkonusu olamayacağı, diğer taraftan Avrupa medeniyetinin yirmi asırlık bir birikimin sonucu olduğu gibi savlar çevresinde dolaşıp durmaktadır. Bu yazıda ayrıca, taklit edilmeye çalışılan Avrupa medeniyetinin yanlış anlaşıldığı, aslında "Avrupa'da kadının ev hanımı ve mazbut" olduğu gibi, ilginç tartışmalara yer verilmektedir. Tahlilin sonucu, Türkiye'de darağaçlarının gölgesinde uygulanan "tahvil-i hayat(ın) terakki değil, sukut ve inhitat" olduğudur.[48] Hafız İsmail'in "Dinin Devletten Tefriki" başlıklı yazısı *Müsavat* çevresinin dinin toplum ve siyasal hayattaki konumu hakkındaki düşüncelerinin en açık, özet ifadesidir. Hafız İsmail, yazısına, daha önce de belirtildiği gibi, cumhuriyet ve demokrasiye taraftar olduklarını, karşı çıktıklarının sadece "cinayetlere dayalı istibdad idaresi" olduğunu belirterek başlıyor. Ona göre, Türkiye'de demokrasi değil, "kızıl dikta", "bolşevizm" hüküm sürmekteydi. Hafız İsmail'e göre, insanların ihtiyaçlarının değişmesi sonucu olarak yenilik ve ilerleme yolunu tutarak hürriyet talep etmeleri doğal ve gerekliydi. Bunu farkeden İngiliz İmparatorluğu kendini bu değişikliklere uydurup Roma ve Osmanlı İmparatorluklarının düştüğü duruma düşmeyerek refah ve servete kavuşmuştu. Diğer taraftan, her ülkenin demokrasiyi uygulaması kendi ruhuna uygun olmakta ve olmalıdır; Fransız ihtilâlinde dini devletten ayırdılar diye Türkiye'de de, üstelik "bir diktatörün buyruğu" doğrultusunda, böyle olması gerekmez. Demokrasilere baktığımızda bunların eskisinden daha dindar olduğunu görürüz diyen Hafız İsmail, dinin devletten ayrılması konusunda "asrî ve idealist bir demokrat" olduğunu ve bu konuda Ankara ile bir ihtilâfı olmadığını belirtiyor.[49]

Hafız İsmail gazetenin devamlı vurguladığı, Türkiye'nin demokrat değil "Bolşevik ve dinsiz" olduğu savını tekrarladıktan sonra, demokrat idarenin mutlak hürriyet peşinde dini devletten ayırması hususuna geliyor. Onun ifadesiyle, insanlık din sayesinde ilerlemiş, bugüne gelmiştir; ancak çocuğun yetişip annesinden ayrıldığı gibi ondan ayrılmıştır, çağımızda her alanda ihtisaslaşma geçerlidir:

> "Yetişmiş ve perverde-ilim ve tecrübe bulunmuş olan idrak-i beşer bugün her meseleyi ehlinden olduğu gibi hoca efendiden de yalnız dini sorar."

Hafız İsmail, ayrıca, dinin devletten ayrışmasının bizde kısmen kurumlaşmış olduğunu iddia ederek, Meşihat-ı İslâmiye teşkilâtını ve siyasetten ayrı Şeyhülislâmlığı buna delil gösteriyor. Ona göre, eskiden olduğu gibi yaşamak zorunda olmadığımız için, bu kurumlar asrî şekil almalıydı, zira İslâm yenileşme yanlısı bir dindi.[50]

Müsavat'da *Yarın* ve Mustafa Sabri'ye hitaben yayınlanan bir cevapta da, o

48 Manavoğlu, "İçtimâiyyat: Tahlil-i Teceddüd", *Müsavat*, 1 Teşrinsani 1927, No. 22.

49 Hafız İsmail, "Dinin Devletten Tefriki-I", *Müsavat*, 23 Nisan 1928, No. 31.

50 Hafız İsmail, "Dinin Devletten Tefriki-II", *Müsavat*, Mayıs 1928, No. 33.

zaman söylediklerini kimseye yaranmak için değil yirmi yıldır hep söylediklerini öne sürerek 1918'de Kahire'de çıkardıkları *Müsavat*'ın 3. ve 4. nüshalarından şu alıntıya yer vermiştir:

> "Birisi ahkâm-ı İslâmiyeyi ihtiyac-ı hali zamana göre tedricen ve tevsiyen tefsir ile hâkim-i hakiki-i ilm olan medeniyet-i hazıraya takrib, diğeri diğeri dahi şimdiye kadar hiç kıymet ve ehemmiyet vermediği sanayi ve ticarette terakki eylemesiydi."

Mustafa Sabri ise, bu yazıya göre, "ekalliyeti sefil, ekserisi hayvan, cahil ve zelil olan Türkler'den araz ve Türk'lükten istifa" ettiğini söyleyen, asrın her türlü ilerlemesine karşı bir "kara softa" idi.[51]

Mevlânzade Rıfat'ın "Muhterem mücahit" diye takdim ettiği Hafız İsmail, ayrıca, Mustafa Sabri Efendi'yi Meşihat odalarında entrika yapmak ve siyasal hırs kurbanı olmanın ötesinde, "Anadolu hareketini İttihatçılara kaptıran" 'hocalar' takımı içinde bulunmakla suçlamıştır.[52]

Sonuç

Cumhuriyet idaresine karşı yurtdışından muhalefet eden bir yayın organı olan *Yarın*'da ifade edilen düşünceler, İslâmî kesim adına Cumhuriyet idaresine yöneltilen ilk ve açık eleştirilerdir. Bu açıdan önemli olduklarını düşünüyoruz. Dahası, doğal olarak, bu düşüncelerden bir kısmı, daha sonra yurtiçinde gelişen İslâmcı muhalefetin ana temalarıyla çakışmaktadır. Cumhuriyet idaresinin din konusundaki sert tedbirleri ve değişiklikleri, toplumsal hayatın dinsel kayıtlardan uzaklaşması gibi konulardaki değerlendirmeler son derece benzerdir. *Yarın*'ın yurtdışında yayınlanması ve yayıncısının şahsiyeti dikkate alınırsa, burada dile getirilen düşüncelerin, daha sonraları bile olsa yurtiçi muhalefetince benzer şekilde dile getirilmesinin zor olduğu düşünülebilir. Hilâfetin ilgasına ve laiklik ilkesine karşı gösterilen tepkinin üslûbu bu çerçevede değerlendirilebilir. Diğer taraftan, Mustafa Sabri Efendi'nin milliyet konusundaki düşüncelerinin zamanında ve İslâmî çevre içinde de, üzerinde görüş birliği olan konulardan biri olmadığını hatırlamalıyız. Nitekim, daha sonraları da Türkiye'deki İslâmcılığın milliyet konusundaki çizgisi büyük ölçüde bu istikamette gelişmemiştir.

Yarın'da farkedip daha sonra izini kaybettiğimiz bir diğer husus, İslâmcılığın, yukarıdakinden oldukça farklı bir boyuttaki değişimini düşündürmektedir. *Yarın*, dinî kayıtların dışına çıkan toplumsal hayata ilişkin eleştirilerini sadece Cumhuriyet dönemine ve kadrosuna değil, öncesindeki Osmanlı toplumuna da yöneltmektedir. Eleştirilen toplumsal hayat tarzının öncülerinin 'dünkü hacı hocanın torunları' olduğu, Cumhuriyet İslâmcılığının hiç hatırlamadığı ve ha-

51 "Hak ve Hürriyet Yolunda Meşru Müdafa", *Müsavat*, Temmuz 1928, no. 35.

52 Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, Yediiklim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 335.

tırlatmak istemediği bir konudur. Bu unutkanlık, İslâmcılık çerçevesinde kendi içine de yönelebilecek geniş modernlik eleştirisi imkânını daraltıp, tarihsel romantizme alan açmıştır. Diğer taraftan, Mustafa Sabri Efendi'nin, toplumsal alanda kadın ve erkeğin birlikteliği gibi konularda, gayridinî bulduğu toplumsal tavırları eleştirirken sergilediği samimî dinsel bakışın yerini, giderek, püriten yanı ağır basın eleştirel bakışın aldığını söyleyebiliriz.

Yarın'da gözlediğimiz ilginç özelliklerden biri, tüm radikalliğine karşı, dinin toplumsal işlevle tanımlanmasına zaman zaman kapı aralaması, hatta Gustav Le Bon gibi bir düşünüre bile göndermeler yapmasıdır. Dinin toplumsal işleviyle tanımlanması, dinin modern tanımıdır; bu çerçevede savunulmaya başlanması ise onun modern toplumda muhafazakârlık çerçevesine oturmasıyla sonuçlanmıştır.

Yarın'a oranla daha kısıtlı çerçevede baktığımız *Müsavat* dergi ve çevresinin genel bakışının bu açıdan daha da hızlı bir geçişi temsil ettiğini söyleyebiliriz. *Müsavat*, yukarıda değindiğimiz gibi, modern dünyaya geçişte oldukça esnek davranan, muhalefetinin hedefini rejimin maneviyatçılığa karşı ve Bolşevizm yanlısı saydığı uygulamalarıyla sınırlayan bir bakış açısının savunucusu olmuştur. İslâmcılık Meşrutiyet'in ilk yıllarını takiben toplumsal eleştiriden statükocu muhafazakârlığa bu yolla geçmiştir. Bu, İslâmcılık düşüncesi açısından irdelenme ve tartışılmaya değer ve muhtaç bir konudur.

Meşrutiyet dönemi ve onu izleyen Cumhuriyet'in kuruluş yılları tarihimizin en tartışmalı dönemleridir. Bu dönemlere, siyasal olaylardan biraz olsun uzaklaşıp, düşünce tarihi açısından bakmaya çalışmak son derece zordur. Belki yapılması gereken, mümkün mertebe siyasal olaylar çerçevesinde düşüncelerin seyrini değerlendirmeye çalışmaktır. Bu noktada da, düşünceleri hep belli iktidar ilişkileri ve bunların şekillendirdiği siyasal tercihler sınırları içinde hapsetmek tehlikesi sözkonusudur. Yine de, ancak daha geniş bir çalışmanın konusu olabilecek değinmelerimiz çerçevesinde sözkonusu ettiğimiz *Yarın* ve *Müsavat* çevrelerini siyasal ilişkiler çerçevesinde daha iyi anlamamız açısından bu iki gazeteden birer yazıyı kısaca özetlemekte yarar görüyoruz.

Müsavat'da Mücahid imzasıyla yayınlanan "İngiliz-Türk Siyasetinin Esas Noktaları" başlıklı yazı dizisinde, öncelikle, İngiltere'nin dünyanın en güçlü ve ileri ülkesi olduğu, müstemlekelerini 'iyi idare' ettiği belirtiliyor.[53] Yazara göre, İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile her zaman olumlu bir şekilde ilgilenmiştir, çünkü güçlü bir İmparatorluk İngiltere'nin tercihidir. Bu nedenle Kırım Harbi ve Kavala Hadisesi gibi olaylarda hep Osmanlı'nın yanında olmuştur. Ayrıca Tanzimat yenilikleri vasıtasıyla İmparatorluğu 'güçlendirme' tavsiyesi İngilizlere aittir. İngilizler Jön Türkler ve Meşrutiyeti de desteklemişler, fakat idare "Selâ-

53 Mücahid, "İngiliz-Türk Siyasetinin Esas Noktaları", *Müsavat*, No. 55, 56, 57 (8 Temmuz, 26 Temmuz, 15 Ağustos 1929).

nik dönmelerinin" eline geçince, İmparatorluk Almanya'ya yanaşmıştır. İngiliz yanlısı güçlü bir Hilâfet kurumu İngilizler'in çok işine yarayabilecekken bu kurumu onlar aleyhine bile kullanmaya kalktık, diyen yazar; İngiliz dostluğunda büyük iktisadî ve siyasal yararlar olduğunu, İngilizler'in ülkemizi kalkındırıp Bolşeviklik tehlikesine karşı koruyabileceklerini savunuyor. Yazının sonunda, dünyada dayanacak tek ülkenin İngiltere olduğu, müstemlekesi bol ve nüfuzu az olan İngiltere'nin ülkemizi müstemlekeye çevirme tehlikesinin olmadığı belirtilmektedir.

Yarın'da, İbrahim Sabri imzasıyla, "Türkiye ve Hariçteki Anasır-ı Müslime" başlıklı yazı yukarıdaki yazıdan çok daha ilginç bir yazıdır. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'daki Türkler'in akılları Türkiye'de yaşamasını kınayan İbrahim Sabri, *Yeni Adım* ve *İnkılâb* gibi yayınların "dinsiz Türkiye'nin" dümen suyunda gittiğini ve mübadele propagandası yaptığını söylemektedir. Ona göre, Türkiye Osmanlı ile bağını koparmış, içine kapanmıştır. Bu nedenle dışarıda kalanların onunla irtibatı olması anlamsızdır. Yazının bundan sonra gelen kısmı daha da ilginçtir. İbrahim Sabri, Yunanistan'daki Türkler'e, her unsur oturduğu ülkenin tabiyetine girer, 'hatırlatmasını' yapıyor. Bulundukları ülkenin hükümeti, "Gel bakalım... ben sana kendi devletinin haricinde medar-ı istinad aramayı göstereyim!" derse diye dindaşlarını korkuttuktan sonra, Yunan hükümetine olan inancı ile güven veriyor: "Bereket versin ki medenî bir devlet dahilinde yaşıyoruz".[54]

Müsavat gazetesi çevresi İngiliz yanlısıdır, Cumhuriyet Türkiye'sine eleştirileri de bu siyasal tutumlarıyla oldukça uyum içindedir. Zira yukarıda belirtildiği gibi, bu çevrenin Cumhuriyet eleştirisi rejimin 'otoriter' buldukları özellikleriyle ilgilidir. Dinle ilgili eleştirileri de daha ziyade modern bir toplumda dinin manevî önemini vurgulayan tipik muhafazakâr tutumun sonucudur. Bu şartlar altında siyasal olarak İngiliz yanlılığı yaparken bu yandaş ülkenin referans olarak alınabileceği düşünceleri savunmak kendi içinde tutarlı bir tavırdır. Bu çerçevede hiçbir zaman cevabı tam olarak verilemeyen soru, siyasal ittifak tercihlerinin mi, yoksa siyasal düşüncelerin mi diğerini önceledığidir. Diğer taraftan, *Yarın* gazetesinin tutumunu açıklamak daha çetrefil iştir. Zira Cumhuriyet Türkiye'sine başta medenîleşme stratejisi olmak üzere her bakımdan ve çok kökten eleştiri getirdikten sonra Yunanistan'da yerleşik Müslüman nüfusun o ülkenin kanun ve kurallarıyla bağlılığından hoşnutlukla sözedip, bu hoşnutluğun o ülkenin 'medeniliği'yle ifade edilmesini anlamak zordur.

İslâmcılık, öncelikle, toplumsal-siyasal hayata ilişkin bir tasavvuru temsil eden bir siyasal akımdır. Çıkış döneminde bu boyutu ön plandadır. Zira, çöküş halinde bulunan son dönem Osmanlı devletini kurtarmak üzere ileri sürülen

54 İbrahim Sabri, 'Türkiye ve Hariçteki Anasır-ı Müslime', *Peyam-ı İslâm*, No. 1, 22 Eylül 1930. (*'Peyam-ı İslâm'*, *'Yarın*'ın devamı olarak çıkmıştır.)

farklı teklifler diyebileceğimiz akımlardan biridir. Meşrutiyetin ilanından itibaren Batıcılık akımının giderek ön plana çıkmasına karşın, İslâmcılık Meşrutiyette tamamen muhalefette değildir. Cumhuriyetin kurulmasıyla İslâmcılık tamamen muhalefette kalmış ve Cumhuriyet döneminde İslâmcılığı belirleyen en önemli husus bu özelliği olmuştur. Bu, İslâmcılığın değerlendirilmesini daha da zorlaştırmaktadır; İslâmcılık hem Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren şekillenen bir siyasal-toplumsal teklifin devamıdır, hem bu eksen etrafında kurulan siyasal ilişki ve çatışmaların uzantıları olan tartışmaları içinde barındırmaktadır, hem de zamanla sadece kendine mahsus siyasal teklif adına değil, her cinsten toplumsal-siyasal muhalefeti içinde barındırmaya başlamıştır. Bugün gelinen noktada, düşünsel boyutu ile kimin neden neyi tartıştığı, neden neye karşı çıktığını anlamak son derece zorlaşmıştır. Bu zorluğun üstesinden gelmenin yolu, başta da belirttiğimiz gibi bazı tema ve tartışmaları tarihsel süreç içinde görebilmektir. Bu çalışma çerçevesinde yapmaya çalıştığımız, çıkış noktası İslâmcılık veya din olan iki yayın organında Cumhuriyet Türkiye'sine karşı ileri sürülen muhalefet temalarını vurgulamaktı. Bu kısıtlı çerçeveden çok genel sonuçlara varmak amacında değiliz, buna imkân da yok. Ancak bu çerçevede bile İslâmcılıkla ilgili daha geniş çalışmaları kışkırtabilecek hususlara değinebildiğimizi zannediyoruz. Her şeyden önce, bugün İslâmcılık dediğimiz akımın içinde önemli ayrılıklar barındırdığını gözlüyoruz. Bu ayrılıklar sadece İslâmcılığın dışındakilerin değil, içindekilerin de zaman zaman gözardı ettikleri hususlardır. Örneğin, milliyetçi yönü ağır basan İslâmcılığın Mustafa Sabri Efendi gibi bir milliyetçilik düşmanına sahip çıkması gibi gariplikler, sıkça yaşanan şeyler olmanın ötesinde, irdelenmeden kaldığı sürece İslâmcılığı giderek daha fazla karmaşıklığa mahkûm etmektedir.

Opposition journals against The Republican Turkey in its early years: *Yarın* and *Müsavat*

Islamism is an important theme in Turkish political life. It does not have a long history. It is rather a modern and a contemporary phenomenon. Nevertheless, the knowledge of its history helps us to understand the present debates on Islamism and its political and social significance better. The aim of this article is not to cover and analyse the whole process of the development of Islamism from the Second Constitutional Period onwards. Rather it focuses on two journals of Islamist opposition against the Republican Turkey, in its early years.

Yarın was the journal of the last Ottoman Shaikh ul-Islam Mustafa Sabri Efendi and his circle. They started their oppositionary publication in 1927, and it was being published in Greece where Sabri Efendi was living in exile after the establishment of the Republic of Turkey.

The target of the journal was criticising all aspects of the new Republican life in Turkey and the all deeds and words of its leader; Mustafa Kemal. The abolution of the Monarchy, of Caliphate, secularism of the new regime and its anti-religious reforms were basic themes of criticism of Sabri Efendi and his friends. Nevertheless Sabri Efendi's criticism was confined neither to the secular politics of the Republic,nor to this period only. Sabri Efendi aimed to question the whole process of modernization that started in the last Ottoman century and the roots of basic modern political concepts including the concept of nation and nationalism. His open preference concerning the cultural dominance of Arabic which is 'the language of religion' against Turkish nationalism which has anti-religious roots has always been controversial even before the foundation of the Republic.

Yarın was also critical of some other political circles opareting in abroad. The most important political opponent was the circle of supporters of the last Ottoman Caliph Abdülmacid. This circle was publishing *Müsavat* in Cairo, the editor Hafız İsmail was an ex-opponent of Union and Progress politics and a member of the opposition party (Hürriyet ve İtilaf) like Sabri Efendi, despite the fact that both sounded like each other's art enemy, in the articles that we read in *Yarın* and *Müsavat*.

Müsavat represented a more moderate opposition towards the Republic.

Their target was not the Republican regime as a whole but its leadership and his authotarian politcs. *Müsavat* was critical of anti-religious reforms but only to the extend of emphasizing the importance of immaterial aspects of social and individual life, and it was so, also because the danger of communism in Turkey. *Müsavat* was for modern society and politics, for progress and democracy. *Yarın* criticized *Müsavat* as having no different views than Republicans, concerning the relations of politics and religion. According to *Yarın, Müsavat* denounced Islamic basics by accepting the seperation of religious and political power. On the other hand, *Müsavat* accuses Sabri Efendi that he was a coward political opportunist who even turned against his own nationality.

Islamist themes of *Yarın* and *Müsavat* can be read in terms of comparison and contuinity in the study of Islamism today. Yet, one should avoid to make generalizations about Islamism without considering historical circumstances.

It is very difficult to focus on the intellectual side of the history in general. The ideas on society and politics are closely connected to the politics of the Second Constitutional and Early Republican Periods. This is not a place to discuss politics of the time, yet we need to remind the political background of Islamism. Today, it is even more difficult to evaluate Islamism as an intellectual current, since its social, political and intellectual aspects are interrelated in a more complex fashion than before. The historical dimension helps us to understand Islamism better. Islamism consists of various different and sometimes controdictory ideas. This quality of Islamism expressed itself as conservative and progressive, republican and anti-republican, modern and anti-modern, nationalist and anti-nationalist, secularist and anti-secularist. Any combination of these ideas reflected a particular kind of Islamism. I think it is important to understand particular forms of Islamism and their political and social meaning and signifigance, in the past and in the present.

Asya bozkırlarındaki Altaylı göçebelerde kabile, federasyon ve devlet*

*Sharon Baştuğ***

Giriş

Yazılı tarih boyunca Altaylı halkların temel geçim tarzının göçebe çobanlık *(pastoral nomadism)* olduğu kabileler halinde yaşadıkları görülmektedir.[1] Ancak göçebe olmalarına rağmen bu toplumlarda en az M.Ö. 300 yıllarına uzanan köklü bir devlet geleneği vardı. O tarihlerden itibaren ve özellikle erken Orta Çağda Kuzey Çin, Moğolistan, Orta Asya ve Avrasya'da bir sürü önemli, kalıcı ve başarılı devlet ve imparatorluklar kurdular. Bu gelenek Orta Çağ'da Moğol, Selçuk, Osmanlı İmparatorluklarında ve Hindistan, Afganistan ve İran'da kurdukları birçok devletlerde devam ettirilmiştir.

Altaylı halkların kurdukları devletler ve bu tür üst örgütlenmelerin ideolojik temeli kabileler federasyonuna dayalıydı. Federasyonun yapısı ise belli bir kabile yapısını yansıtmaktaydı. Bu yüzden bu tür devletleri çeşitli bilimciler "ka-

(*) Bu makalenin değişik bir versiyonu Temmuz 1994 tarihinde Utah Üniversitesi'nin düzenlediği "Türkiye, Orta Doğu ve Orta Asya Cumuriyetler - Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Bağlar" adlı kongrede sunulmuştur ve *"Tribe, Confederation and State among Altaic nomads of the Asian Steppes"* başlığı altında K. Ertürk'ün derlemekte olduğu kitabta yayınlanacaktır. Yazıya getirdiği katkılardan ve Türkçe'ye çevrilmesine yardımlarından dolayı Meyda Yeğenoğlu'na teşekkür ederim.

(**) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1 "Altaylı" terimini dil ailesi anlamında kullanıyorum. Bu makalede özellikle Orta Çağda İç Asya ve Avrasya kökenli Türk ve Moğol göçebe çobanları ile ilgilenmekteyim. Sunulan model ve sözü edilen niteliklerinin bir çoğu büyük olasılıkla aynı bölgede Altaylı olmayan göçebe halklar (özellikler Hint-Avrupalı dil ailesinden olanlar) için de geçerlidir. Günümüz İran, Afganistan ve Pakistan'da kabile yapısına sahip toplumlar için kesinlikle geçerli olduğundan bu toplumlardan da örnekler kullanmaktayım. Ayrıca bir özelliğin belli bir çağda bütün Bozkır halklarında bulunduğundan emin olduğum durumlarda "Bozkır toplumları" ve benzer cümleler kullanmaktayım.

bile devleti" ve "federe imparatorluk" diye adlandırmıştır (Beck 1990; Barfield 1981). Altaylı göçebe halkların kurdukları devletler kabile yapısına dayalı olduklarından, devlet yapısı ve altında yatan kabile-devlet anlayışını kavrayabilmek için ilk önce kabile örgütlenmesini anlamak gerekmektedir. Bu da modern çağa kadar aralarında mevcut olan akrabalık ve türeme *(descent)* sisteminin irdelenmesini gerektirir. Bu makalenin amacı Avrasya ve İç Asya'daki Altaylı halkların geleneksel akrabalık/kabile yapısı ile kabile-üstü (yani federasyon ve devlet) siyasal bütünleşme süreçlerinin bağlantısını açıklayan bir model sunmaktır.

Bilim adamları "kabile" teriminin kesin anlamını tartışsalar ve bazen bu terimi belirsiz ve çelişkili anlamlarda kullansalar da, akrabalık temeline dayalı bir örgütlenme biçimi bu grupların en temel özelliğidir. Yani örgütsel şemadaki bağlantıları ve aralarındaki eklemlenme ilişkilerini belirleyen asıl unsur akrabalık ilişkileridir. O halde, akraba olmayandan, akrabaya dönüştürme mekanizmalarını içermesi beklense de bütünleşme dili *(idiom of integration),* birey seviyesinden, tanımlanmış altgruplara ve zaman içinde inşa edilmiş bütünlüğün tanımına kadar bir akrabalık söylemidir.[2] Bu makalenin amacı Avrasya ve İç Asya'nın Altaylı halklarının geleneksel akrabalık/kabile yapısı ve kabile-üstü siyasal bütünleşme süreçleriyle olan bağlantısını açıklayan bir model sunmaktır.

Altaylı göçebe halklarının geleneksel olarak atasoylu *(patrilineal)* oldukları konuyla ilgilenen düşünürlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir.[3] Burada daha fazla sorun oluşturan ve benim esas ilgileneceğim husus, bu kabilelerdeki atasoylu türeme sisteminin *(patrilineal descent system)* kendine özgü yapısına açıklama getirmektir. Altaylı göçebe çoban halkların geleneksel toplumsal örgütlenme biçimi, antropoloji literatüründe bölünmeli soy sistemi *(segmentary lineage system)* diye adlandırılan özgül bir türdendir.[4]

Ne yazık ki, kabile örgütlenmesinin geçerli bir model olarak bölünmeli soy sistemi kavramı, yaklaşık 30 yıldan fazla bir zamandır yoğun bir eleştiri bombardımanı altındadır.[5] Bu makaledeki amacım, bu geniş literatürün ayrıntılı bir eleştirisini yapmak değildir. Başka bir çalışmamda bu eleştirileri ayrıntılı olarak

2 Bazı yazarlar (örneğin Beck 1990) "kabile"nin akrabalığa dayalı bir örgütlenme biçimi olarak tanımlanmasını reddetmektedir. Gösterilen sebep genelde bugünkü kabilelerin akrabalığa bağlı olmayan siyasî birlikler olmasıdır. Ancak bu görüş aşağıdaki bölümlerde açıklanacağı gibi, "kabile" ve "federasyon" kavramlarını ayırdetmemekten kaynaklanıyor.

3 Örneğin, Barfield (1993, 1990, 1981), Baştuğ (1993), Divitçioğlu (1987). Fletcher (1986), Golden (1990), Holmgren (1986a), Humphrey (1979), Irons (1974), Krader (1963), Ögel (1979), Türkdoğan (1992), Woods (1976, 1990).

4 Divitçioğlu *segmentary lineage system*'i "kesili sistemi" olarak tercüme etmektedir (1987:149). Ben "bölünmeli" sözcüğünün sistemin devam eden bir bölünme sürecinin içinde olduğunu daha iyi bir şekilde ifade ettiğini düşündüğümden dolayı "bölünmeli soy sistemi" terimini tercih ediyorum.

5 Örnekler için Kuper (1982) ve Wright'a (1992, 1994) bakınız. Daha yumuşak bir eleştiri için Dresch'e (1986) ve eleştiren kaynaklar için Masquelier'e (1993) bakınız.

incelemiştim (1995). Yalnız eleştirinin yoğunluğu ve kavramın tamamen çürütüldüğüne dair sık sık rastlanan iddialar, bu kavramı biraz meşrulaştırmadan kullanmayı imkânsız kılmaktadır; bu da eleştirmenlere kısa bir cevabı zorunlu kılmaktadır.

Bölünmeli soy sistemini, tekçizgili türeme *(unilineal descent)* örgütlenmesinin mümkün olan birkaç çeşidinden bir tanesi olarak görüyorum. Ayrıca bu konudaki eleştirilerin temel nedeni, bölünmeli soy sistemine bir çeşit akrabalık sistemi olarak bakılmamasından kaynaklanmakta. Bölünmeli soy sistemi kavramını ilk formüle ettiğinde Evans-Pritchard (1974/1940), esasen tekçizgili türeme sistem modeliyle ilgilenmiş olsa bile, akrabalık modeli daha başlangıçtan itibaren bir toplumsal ilişkiler (özellikle toplumsal dayanışma ve/veya siyasal örgütlenme ilişkileri) modeli ile birleştirilmiştir. Kavramın bir çok eleştirisi dikkatle irdelendiğinde bu ikinci modelin hedef alındığı ortaya çıkmaktadır.

Bu karma modelde içerilen özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz: erkek kardeşlerin muhakkak birbirlerini desteklemesi; çatışmalarda ittifak ya da muhalif grupların oluşumunda yegâne mekanizma olarak soyağacındaki *(genealogical)* yakınlığı hesaplanması; herhangi bir devlet örgütlenmesine (veya herhangi bir hiyerarşik otorite ya da merkezîleşmiş hükümete) olanak vermeyen eşitlikçi bir sosyal sistem; göçebe çobanlık; ve soyağaçlara göre değişmeksizin otlak yerlerini bölüştüren bir yerleşim kalıbı. Aslında, bu özelliklerin çoğuna, bölünmeli soy sistemi olan toplumlarda sıkça rastlanır. Ama bunlar asla, bir tür tekçizgili türeme sistemini tanımlayan kriterler olarak kabul edilemez. Bu tür özellikler, belli bir akrabalık örgütlenme biçiminin önceden-belirlenmiş *(pre-determined)* kaçınılmaz sonuçları olarak da kabul edemeyiz. Akrabalık ve türeme sistemleri, bir kültürün yerleşme veya dayanışma gibi ideolojik ve normatif yanlarını belirlemediği gibi kesinlikle bireylerin belli durumlardaki davranışlarını da belirlemez (krş. Galaty 1981:84). Akrabalık yapısı daha ziyade, belli ortamlarda bazı davranış türlerinin gelişimini olanaklı kılarken ve teşvik ederken aynı anda başka davranış türlerinin oluşumuna zayıf bir ihtimal bırakan yapısal şartları sağlayıcı bir unsur olarak görülmelidir. Buna ek olarak, bölünmeli soy sistemini bir akrabalık modeli olarak vurguladığımızda bile, bir türeme sistemine tek başına açıklayan tek faktörle nedensel bir model olarak görülmemelidir. Türeme sistemleri sürekli değişmekte olan başka bir çok sosyal, siyasî, ekonomik, ideolojik ve tarihsel faktörlerle de bağlantılıdır.

Birçok düşünür Altaylı steplerindeki göçebelerin türeme sistemini tanımlamaya çalışmış ve bunlardan birkaçı (Divitçioğlu, 1987; Fletcher 1986; Tosi 1991) "bölünmeli soy" terimini kullanmış olsa da, tekrarlanan yanlış kavramlaştırmalar yüzünden açıklamalar bulanık, karmaşık ve sorunlu kalmaya devam etmiştir. Türk düşünürler de bu konuyla yoğun biçimde ilgilenmiş olmalarına rağmen çalışmalarında birbiriyle ilişkili iki önemli sorun vardır. Birincisi 19. yüzyıl'ın tekçizgili kültürel evrim paradigmasından kalan ilkel anasoyluluk-anaer-

killik kuramıdır. Hem ampirik, hem de teorik nedenlerden dolayı 1960'lı yıllardan beri antropolojide kabul edilmeyen bu teori, halen erken Türkler'in akrabalık sistemi ile ilgilenen birçok Türk düşünürünü etkilemeye devam etmektedir (örneğin Türköne 1992; Hassan 1986; Ülken 1991). İstisnaî olarak Ögel (1979) ve Divitçioğlu (1987) genelde anasoyluluk kuramını kabul edip yazılı tarihten bilinen Türk toplumlarının kesinlikle atasoylu olduğunu kabul ederken, Türkdoğan (1992) teoriyi reddetmektedir. İkincisi genelde uluslararası Türkoloji dalında olduğu gibi Türkiye'de son 50 yıl içinde antropolojide akrabalık üzerine geliştirilen kuramlardan (özellikle bölünmeli soy sistemleriyle ilgili olanlardan) kopuk olmasıdır.

Bacon (1958), Dien (1976) ve Barfield (1990:164, 1993:147-148) Sahlins'in tanımladığı şekliyle kabul edilemeyen "konik klan" kavramını kullanmayı denemişlerdir. Altaylı kabile örgütünün modeli olarak "konik klan", Linder (1982:693) ve Khazanov (1984:174) tarafından, kuvvetli ampirik bulgular aracılığıyla reddedilmiştir. Bu model, Asya Bozkırlarının toplumlarında hiç rastlanmayan, yaşa göre kıdem ve hükümdarlığın geçişinde büyük oğlu hak sahibi kılan esaslara dayalı olup soy bölümlerinin katı bir hiyerarşisini gerektirir.[6] Ama aynı makalesinde Lindner, yukarda tartışıldığı gibi, bir toplumsal dayanışma modeli oluşturduğu şeklindeki yanlış izlenime dayanarak bölünmeli soy sistemi modelini de reddetmektedir. Bölünmeli soy sisteminde siyasî sürecin işleyişine getirilen mükemmel bir açıklama olarak kabul ettiğim makalesinde Manz da, yine karma modelden gelen hatalı ama yaygın iki varsayıma dayanarak bu terimi reddetmektedir. (1) Böyle bir sistem merkezî otoritenin konumuna uymamaktadır ve (2) böyle bir sistem kaçınılmaz olarak erkek kardeşler arasında bir dayanışma yaratır (1992:32). Başka düşünürler (örneğin Golden 1991; Beckwith 1987; Sümer 1965) belki sadece tasvirî ama özenli ampirik bir yaklaşım geliştirmiş olsalar da, bu yaklaşımda türeme sisteminin özelliklerini kavramsal düzeyde açıklayamamışlardır. Khazanov da analitik amaçlarla, göçebe toplumların ekonomisi, soyağaç biçimi ve yerleşim tarzının görünümlerini birbirinden ayırmaya duyulan gereksinmeyi net olarak ifade etmiştir (1984:12). Ancak kendisi de sosyopolitik "düzlemle" ilgilenip, bölünmeli soy sistemini akrabalık örgüt-

6 Altaylı toplumların hepsinde yaşa bağlı kıdem önemlidir ve tarihlerinde bu esasa dayanarak soyların aralarında kıdem ve statü farklarını meşrulaştırmak yaygındı. Ancak aralarında "konik klan" modelinin gerektirdiği gibi soyları hiyerarşiye dizen bir toplum görünmemektedir. Sahlins'in (1968) sunduğu modelde akrabalık, bölgesel birimler ve siyasî düzen kavramları birbirleriyle karıştırılmıştır. Bölünmeli soy ve konik klan sistemleri ayrı ayrı tarif edilip tartışılmaktadır. İddiasına göre ikisinin arasındaki benzerlik yüzeyseldir (s. 50). Aslında iki modelin arasındaki tek fark, konik klan modelindeki soyların yaşa göre sıralanmalarıdır. Başka bir fark olmadığı 25 ve 50. sayfalarda verdiği şemalardan bellidir. Ancak Sahlins, akrabalık ve siyasî örgütlenmeyi karıştırarak farkı toplumsal tabakalaşmaya göre tanımlar. Bölünmeli soy sistemi merkezsiz ve eşitsel olarak tanımlanırken konik klan sistemi tabakalaşmış reisliklerle *(chiefdom)* eşanlamda tutulmaktadır (s. 50). Ayrıca konik klanın oluşması için en büyük oğlu hak sahibi kılan *(primogeniture)* bir ardıllık kuralın gerekli olduğunu söylemektedir (s. 24).

lenmesinin özgün bir biçimi olarak tanımlamamıştır. İzleyen bölümde Altaylı göçebe çoban kavimlerindeki geleneksel türeme sisteminin, tekçizgili türeme örgütlenmesinin özgül bir çeşidi olan bölünmeli soy sistemi olduğunu ileri süreceğim.

Bölünmeli soy sistemi

Standart antropoloji terminolojisinde "soy" terimi *(lineage)*, ortak bir kökende soyağaç bağları ile birleşmiş ve tek bir soy çizgisinden türemiş üyelerden oluşan toplumsal grupları tanımlar. Tek soy çizgisi sadece erkekleri katarak hesaplanırsa atasoylu *(patrilineal)* olarak adlandırılır; sadece kadınları katarak hesaplanırsa anasoylu *(matrilineal)* olarak adlandırılır. Soylar çeşitli türlerde daha üstsel-düzeyde *(higher-order)* soy grupları içinde toplanabilir. Birbirleriyle soyağaç ortaklığı belirten bir grup soylar, üstsel-düzeyli soy olarak adlandırılır.[7] Düzeyleri ne olursa soyların soyağaçları tam olarak belirtilir; atalar ve bunların isimleri bilinir. Soy terimi bu anlamıyla, antropoloji ve diğer toplum bilimlerinin söyleminde tutarlı bir şekilde kullanılmaktadır. Ne yazık ki, görünüşte akrabalık bağı ile tanımlanan hemen hemen her tür grup için rastgele kullanılan "klan" terimi hakkında aynı şey söylenemez. Standart terminolojiye göre bir "klan", kendisinin ortak bir kökten türediğine inanan, ama bu ortak atayla soyağaç bağlantılarını belirlemeyen tekçizgili bir türeme grubudur.

Klanlar soylar içererek üstsel-düzey gruplar oluşturabilirler ve bu gruplar daha da bir üst düzeyde birleştirilip *"phratry"* oluşturabilirler. Böyle bir düzen için "klan sistemi" termini kullanacağım (Baştuğ 1995b). Klanı oluşturan soyların her birinin ortak bir soyağacı vardır ama, soyları birbirlerine bağlayan ortak bir soyağacı yoktur (Şekil 1). Farklı bir sistem olarak soylar, tek bir atadan türeyen ve her düzeyin soyağacı olan bir düzey hiyerarşisinde birleştirilebilirler. Bu düzen için "bölünmeli soy sistemi" terimini kullanacağım (Şekil 2). Her iki sistem alt-düzey soy birimlerini üst-düzey birimleri içinde birleştirir. İki sistemin arasındaki temel fark, soyağaç bağlantılarının kesin olarak belirtilmesi (bölünmeli soy sistemi) ya da belirtilmemesidir (klan sistemi). Bu fark tekçizgisel türemeli toplumlarda iki tane önemli sonuç içermektedir. (1) Bölünmeli soy sisteminde klan sisteminde olmayan içsel alt bölümlerin yapısı ve oluşmasıyla ilgili bazı zorluklara neden olmaktadır. (2) Soyağaç kavramını klan sisteminde göreli olarak önemsiz bir konumda bırakırken bölünmeli soy sistemlerinde son derece önemli kılmaktadır.

Her kuşakta dallara ayrılan bölünlenme süreci, tüm tekçizgili türeme sistemlerinin doğasında vardır. Ancak, ortak bir ataya dayanan fakat soyağacın tanımlanmasını gerektirmeyen bir birimin olması, belirli bir soyağacı seviyesinin yu-

7 Akrabalık sistemleriyle ilgili temel terminoloji için bakınız Fox (1967), Watson (1982) ve Baştuğ (1995a, b).

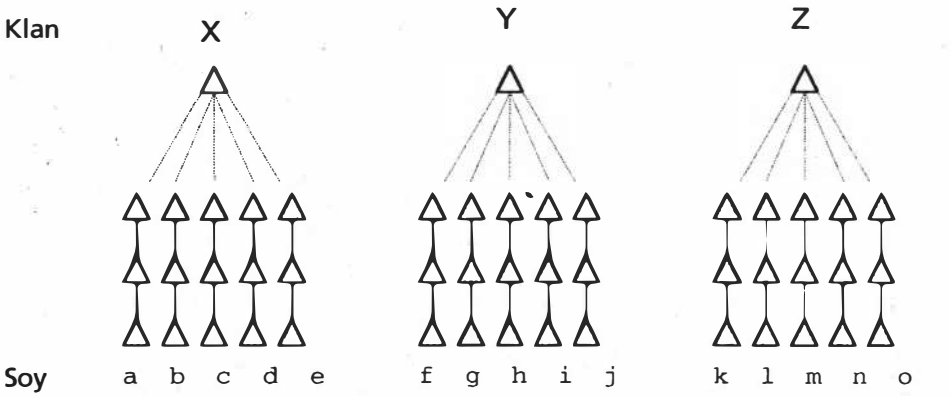

Şekil 1. Klan sistemi (atasoylu). Noktalı çizgiler varsayılan ama belirtilmeyen türemeyi temsil etmektedir.

karısında bulunan daha önceki kuşaklardaki bölümlenmeyi "silici" bir etkide bulunurken gelecek kuşaklardaki bölümlenmeyi azaltan bir frenleme işlevi görür. Ayrıca toplumun türemeye dayalı resmîleşmiş içsel altgruplara ayrılmasına neden olur. Bu içsel altgruplar (teorik olarak) kuşaklar boyunca devam eden, adı olan, özellikleri ve üyeliği çok belirgin olan, birbirlerinden tamamen ayrı ve farklı sosyal birimlerdir. Her birey (kadın veya erkek), bu birimlerden birine doğuştan üye olup, kendi üyeliğini temin etmek için sadece babasının (atasoylu bir sistemde) üyeliğini bilmesi yeterlidir. Bu sistem Şekil 1'de diyagramla gösterilmiştir. Bu diyagramda, Y ve Z, üyeliklerinde hiçbir belirsizlik veya çakışma ol-

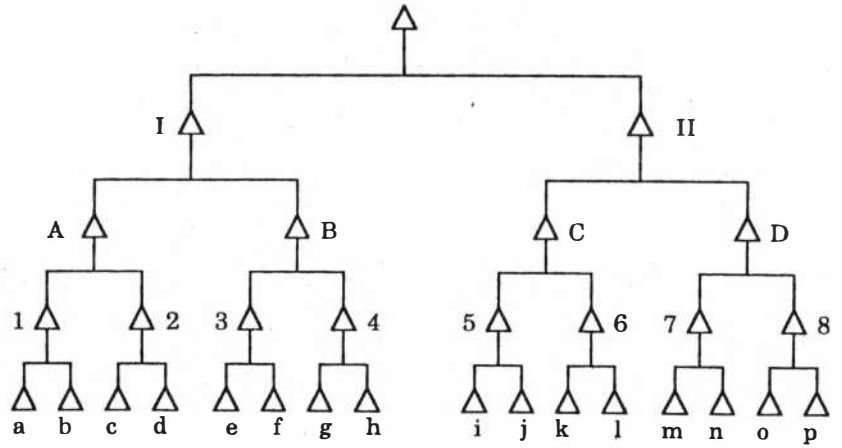

Şekil 2. Bölünmeli Soy Sistemi (atasoylu)

mayan birbirinden farklı sosyal grupları oluşturmaktadır. Toplumun her üyesi bu gruplardan birinin üyesi olarak doğmuştur, hiç kimsenin birden fazla gruba üye olması mümkün değildir.

Bunun tersine Şekil 2'de gösterildiği gibi bölünmeli soy sistemleri, sabit hiçbir içsel bölünüş olmaksızın kurucu atadan kuşağa kadar serbestçe dal budak salarak sürer. Klan sisteminden farklı olarak bu sistemde, keskin hatlı, birbirinden ayrı türeme çizgileri varsayımına dayanarak tümüyle farklı üniteler belirlenemez. Prototipsel olarak toplumun tümü tek bir kurucu atadan türeyen kesintisiz bir soyağaç spektrumunda birleştirir. Böylece bölünmeli soy sistemi ile klan sistemi arasındaki temel fark, sadece bölümlenmenin varlığı ya da yokluğunda değil, şu gerçeklikte yatar: bölünmeli soy sistemi otomatik olarak herhangi bir düzeyde soyağaç-dışında tanımlanmış birbirinden ayrı akrabalık birimleri sağlamaz. Oysa klan sisteminde sağlanan sonuç tam da budur.[8]

Bölünmeli soy sistemleri içsel altbölümlenmeler oluşturma kapasitesine sahiptirler. Ancak aşağıda tartışacağım gibi, bunlar ne otomatik, ne de sabitlenmiş bir nitelik taşırlar. Ayrıca alt birimlerin belirlenmesi için soyağaç spektrumun içinde grupların sınırlarını tanımlayacak ilâve mekanizmalar gereklidir. Bunun için birkaç mekanizma vardır (Baştuğ 1995b), fakat burada sadece Altaylı halklarda yaygın olan iki mekanizmadan ("yapısal karşılaştırma" ve "kuşak sayma") sözedeceğim. Ancak ilk önce bu mekanizmaların temeli olan soyağaç kavramını açıklamak gerekiyor.

Soyağacının önemi

Önceki tartışmanın gösterdiği gibi, bölünmeli soy sistemi soyağacı ile tanımlanmaktadır. Bu tür türeme sistemi olan toplumlar kendilerini toplum olarak ortak soyağacıyla tanımlarlar. Bölünmeli soy sistemli toplumlarda kendini ayrı ve belirgin bir grup olarak gören ve birliğini ortak bir soyağacıyla meşrulaştıran en büyük prim için "kabile" terimini kullanıyorum. Daha sonra tarif edeceğim gibi kabileler, hiçbir şekilde soyağacı veya herhangi akrabalık bağlantıları gerektirmeyen siyasî gruplar içinde birleşebilmektedirler. Bu birlikler için "federasyon" terimi kullanacağım.

8 Krader (1963), Kazaklar hakkında yazdığında, "bölünmeli soy sistemleri" ile "klan sistemi" (onun terminolojisinde "klan ve soy sistemi") arasındaki açık ayrımı, benim tanımladığım şekliyle formüle etmeye çok yaklaşmıştır. Ama, özellikle bu ikisi arasındaki farklar üzerinde, dış evliliğin kurucu unsurları çerçevesinde durduğu için, tekçizgili soy sistemlerinin bir tipolojisi çerçevesinde daha geniş içerikleri görmeyi başaramamıştır. Ama yine de, tarih ve zamanın kültürel açıdan bu iki tür soy sistemindeki ifade edilişini gösterdiği için burada bu sözlerini tekrar etmeye değer:

"Sib (klan) yassı bir yapıdadır; zaman içinde bir derinliği yoktur; içinde, bir kimse ile evlenip evlenemeyeceğini belirlemek için kuşakları sayılmaz. Ayrıca klan ve soy (bölünmeli soy) yapısıyla keskin bir tezat teşkil eder. İlkin bu ikisi arasındaki farklı zaman kavramları nedeniyle; ikinci olarak sib, ekzogaminin belirlenmesinde işlev gören bir kavramdır" (s. 208).

Bu makalenin ilerisinde aktarılan bir paragrafta Krader, soyağacı bölünmeli soy sisteminin "şebeke ağı" olarak tanımlamıştır (1963:320). Bourdieu'ye göre soyağacı bir çerçeve yaratır. Bu çerçeve;

> ... bireylerin veya grupların konjonktürel çıkarları açısından *pratik* ilişkilerinin gerek mekânını (her iki anlamında) tanımladıkları kuramsal ilişkilerin oluşturduğu kuramsal bir sayımdır. (1977:19, italik ona ait.)[9]

Soyağacı bu durumda, kabilenin bir yapı taslağıdır, tarihinin kaydıdır ve bireyleri sosyal zaman-mekân içine yerleştiren bir ölçektir. Soyağacının olmaması halinde bölünmeli soy sistemi olamaz ve sistemin mantığına göre toplum da olamaz. Tüm bölünmeli soy sistemleri, sistemin tüm üyelerini kurucu bir ataya bağlayan tekçizgili bir soyağaca sahiptir. Somalililerin hepsi de Samaale adlı ortak bir atadan atasoy yoluyla türemiş olduklarına inanmaktadırlar (Fox 1967). Bohannan'a göre 800 bin nüfuslu Tiv'ler, soylarını Tiv adlı tek bir atadan çıkartıyorlar (1958:34). Tüm Peştunlar Kays adlı atalarının neslinden olduğunu düşünürler (Anderson 1983:129). Ortak bir soyağacı tarihsel kaynaklardan bildiğimiz ve hâlâ kabile düzenli Altaylı halklarının çoğunda da bulunmaktadır. Yomut Türkmenleri bütün Yomutlar'ın köklerini Yomut adlı ortak bir ataya ulaşana kadar geriye izleyebileceklerine inanırlar (Irons 1974:641). Türkmenistan'daki diğer Türkmen tayfalarında ortak soyağaçları vardır. Kazakların da, 1726'da Abulgazi Ba'adur Khan tarafından kaydı tutulmuş, tüm Kazakları tek bir ataya bağlayan devasa bir soyağacı vardır (Krader 1963:181). Bu soyağacına göre tüm Türk ve Mongol kavimleri, ismi "Türk" olan, "Tatar" ve "Moğol" adlı iki oğlu bulunan uzak geçmişteki bir atadan türemişlerdir. Tatar daha yaşlı olduğu için Moğollar bu soyağacında Türk kavimlerinin "küçük kardeşleri" şeklinde temsil edilmektedir. Kaşgarlı tarafından 1076'da kayda alınan gelenekleri izleyerek Abulgazi, Türkler'in soyağacını Nuh Peygamber'in oğlu Japhet'e kadar götürüp bu sûretle Kazak, Türk ve Moğol soyağaçlarını Tevrat ve Kur'an'daki Arap ve antik İbrani soyağaçları ile birleştirmektedir (Dankoff 1972:31; Krader 1963:181).

Soyağaçlarının biyolojik veya tarihsel bir gerçek olarak kabul edilmemesi gerekir. Tam tersine, tüm kanıtlar soyağaçlarının birbiriyle çelişmeli, muğlak ve tartışmalı olduğunu göstermektedir. Artık soyağaçların, toplumca inşa edildiği bireylerin ya da grupların menfaatlerine uygun biçimde manipüle edilip sürekli olarak çekişme, tartışma ve yeniden tanımlama sürecine maruz kaldığı anlaşılmış bulunmaktadır. Bu nedenle soyağacı hem gerçek, hem de kurgu içeren bir yapıdır. Bu yapı içinde arzu edilen bağlantılar sağlanır, istenmeyen bağlantılar unutulur veya reddedilir. Ayrıca, bölünmeli soy sistemlerine sahip bütün top-

9 Bourdieu burada ağır bir dil kullandığı için bu alıntının İngilizcesini verme gereğini hissettim: *"[The tribal genealogy is] the theoretical census of the universe of theoretical relationships within which individuals or groups define the real space of (in both senses) practical relationships in terms of their conjunctural interests"* (1977:19).

lumların, ileride sözedeceğim gibi akraba olmayanları kendi sosyal birimlerine katacak mekanizmaları vardır.

Burada önemli olan soyağacının objektif gerçekliği değildir. Önemli olan, sözkonusu olan halk için bir "soyağacı"na sahip olmanın büyük bir önem taşımasıdır. Bu toplumlar, ortak bir soyağacının varolduğuna, bunun da bütün üyelerini bir toplumda birleştirdiğine ve gerektiğinde bu soyağaç bağlantılarının tam olarak gösterebileceğine dair kollektif bir varsayımda bulunmaktadırlar. Asya Bozkırlarının kavimlerinden söz ederken Krader, soyağacının önemini şöyle tarif etmektedir:

> ... etnik kimliği ile ilgili bir ortak noktaya sahip olan tüm insanlara ortak bir soyluluğun atfedilmesi, açıkça ortadadır... Atasoylu türeme ilkesi, bozkırlarda her halk için etnik bütünlüğünün temelidir. Atasoyluluk, soyağacında ifade edildiği şekliyle, toplumsal şebeke-ağının ta kendisidir... Bu atasoylu şebeke-ağı, geniş aileden soy ve klana kadar ve bunlardan en uzak kandaş gruplarına kadar ulaşan piramitsel veya ortak merkezli daireler biçiminde olan bir dizgedir (1963:320).

Soyağacının önemini ve inşa edilmiş doğasını ortaya koyduktan sonra, yanlış anlamayı önlemek için bir başka noktayı da belirtmekte fayda var. Yazılı hale getirilmedikçe kabile soyağaçları bölünmez ve somut objeler olarak devam etmezler. Hatta yazılı hale gelseler bile çekişme, müzakere ve yeniden formülasyona konu olabilirler.[10] Bunlar insanların zihinlerinde veya söyleminde parça halinde varlığını sürdürür. Bireyler genelde kendi ailevî neseplerini bilirler, yani birkaç kuşak geriye kadar erkek atalarını hafızalarından sayabilirler. Elbette herkesten kabilenin soyağacını tümüyle bilmesini beklemek, (özellikle "kabile", milyonlarca insandan oluşan bir kavmin tamamı ise) saflık olur. Belirli bireyleri ya da grupları konumlandırmak gerektiğinde kısımlara ayrılmış ailevî nesepler, kısmî soyağaçları ve daha geniş düzeylerdeki kolların akrabalık mevkilerini belirten kaba kavramlar üretilebilir. Fakat genellikle, soyağaçları tutarlı, bağımsız bir bilgi bütününü olarak öğrenilip aktarılmaktan ziyade, sadece doğru diye varsayılırlar. Bu durum, elbette, soyağaçlarının çekişilen ve müzakere edilen karekterini daha da pekiştirdiği gibi, bölünmeli soy sistemi olan kavimler arasındaki siyasî gruplaşmalarda görülen esnekliğinin de temel nedenlerinden biridir.

Daha önce belirttiğim gibi, bölünmeli soy sistemlerinde otomatik olarak hiçbir içsel alt bölünme yoktur. Türeme yoluyla belirlenen alt-birimler *(descent-determined sub-units)* daha ziyade, hepsi de nihaî olarak soyağacındaki konumuna dayanan birkaç alternatif yöntem kullanılarak oluşturulurlar. Sonraki bölümlerde göçebe Altaylı halklar tarafından yaygın olarak kullanılan iki alt-birim oluşturma yöntemini ele alacağım.

10 Soyağaçların yazıldığı halde tartışma konusu olmaya devam ettiğine ilişkin örnekler için bakınız: Ataniyazov (1994), Shima (1992), Watson (1982). Türkî devletlerde soyağacın önemi ve bunun üzerine tartışmaların örnekleri için bakınız: Woods (1976:186-197; 1990) ve Imber 1987.

Alt grup oluşturma yöntemleri: Yapısal karşıtlaştırma ve kuşak sayma

Yapısal karşılaştırma, içsel bölünmelerin konumsal belirleniminin, algılanan soyağacının içindeki yakınlık derecesini esas alarak, birinin diğeri karşısına konulmasıyla sağlandığı anlamına gelir. Şekil 2'deki "a" ve "b" grupları üstsel düzeyde grup "I"i oluştururlar, "c" ve "d", "I"e karşılık gelen "II" oluştururlar. "a", "b", "c" ve "d" birlikte "A" grubunu oluştururlar; bu da, "e", "f", "g" ve "h" tarafından oluşturulan "B"ye karşılık gelir. Bu sekiz grup, daha büyükleri olan "T" grubunu oluşturup aynı düzeydeki "II" grubunun yapısal karşıtı olur. Bu iki en büyük grup, zirvedeki köksel bir atadan geldiğine inanılan grubun bütününü oluşturmak üzere birleşir.

Yapısal karşıtlaştırma ilkesine göre şekillenmiş grupların, duruma ve fırsatlara bağlı olarak, değişik düzeylerdeki birimler arası çatışmaların sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir.[11] Gruplar, belirli tehditler veya zor durumlarla karşılaşınca birleşirler ve buna ihtiyaç kalmadığında da dağılırlar. Bu toplanma ve dağılma süreçlerinden literatürde, genel olarak "kaynaşma ve dağılma" olarak söz edilir. Klan sistemlerindeki içsel alt bölünmelerin katılığının aksine bölünmeli soy sistemlerinin içsel alt bölünmelerinin karakteristik özelliği dikkate çekecek derecede akışkan ve kolay şekillenebilir olmalarıdır. Yapısal olarak sistem, grup kompozisyonunda cıva gibi hızlı değişme, dağılma ve yeniden şekillenme yeteneği vermektedir. Golden bunu "çiçek dürbününe" benzetmektedir (1991:138, 1990:258). Bu "çiçek dürbününe" benzeyen ve görünüşte anlaşılamaz gibi görünen dağılma-kaynaşma sürecini anlamamızı iki ek özellik daha da zorlaştırıyor: (1) Gerçek durumların matematiksel formül gibi bir modele tam uyması beklenemez. Gruplar (ve bireyler), bir ölçüde yapısal karşıtlaştırmanın ilkelerini takip etseler de bunlar, basitleştirilmiş şemasal modelin gerektirdiği gibi birleşmeyebilirler. Gerçek durumlarda özellikle kayın ilişkileri ve soyağacının manipüle edilmesinden kaynaklanan, birbiriyle çelişen zorunluluklar ve işbirliği yapması gereken grupların içindeki çıkar çatışmaları gibi birçok faktör devreye girer. (2) İkinci özellik yapısal karşıtlaştırmanın alt-gruplar oluşturan tek mekanizma olmamasıdır.

Bölünmeli soy sistemlerinde altgrupların oluşumunu sağlayan bir ikinci mekanizmayı "kuşak sayması" olarak tanımlıyorum (Baştuğ 1995). Bu yöntemle gruplar, belli bir kuşak aralığında ortak bir atayı paylaşanlar olarak belirlenir. Tabii ki atasoylu durumunda sadece erkek "atalar" dikkate alınır. Yapısal karşıtlaştırma yöntemiyle olduğu gibi bu tür gruplar da geçici olarak duruma göre gerektiğinde oluşabilirler veya nispeten devamlı ve sabit adlı gruplar olabilirler.

11 Alt-birimlerin akışkanlığını göstermek için burada geçici niteliklerini vurguladığım halde, bu tür grupların nispeten zaman içinde devam eden birimler de olabildiklerini ilâve etmek gerekir.

Bu tür grupları yapısal karşıtlaştırma yöntemiyle yaratılan gruplardan ayırdeden iki temel unsur vardır: (1) Bunlar benmerkezcidir, yani gruplar bireyi merkez alarak hesaplanır. (2) Ayrıca belli bir kuşak aralığı belirtildiğinden, bunlar en azından kavramsal açıdan, belirgin sınırları olan gruplardır. Ancak zorunlu olarak benmerkezci olduklarından dolayı bu gruplar yalnız her birey için sabittir ve her kuşakta değişmektedir. Başka deyişle, atasoylu bir sistemde, bir kişinin grubu ne babasınınki ile, ne de babasının babasınınki ile, ne de oğlununki ile tam aynı olmayacaktır. Böyle bir durum klan sisteminde olanaksızdır. Klan sisteminde her erkeğin klan üyeliği babasınınki, oğlununki, oğulunun oğlununki ve atalar boyunca klan atasına kadar her atasoysal akrabanınki ile hiç kuşkusuz aynıdır. Bu yüzden kuşakları sayarak meydana getirilen gruplar, klanlarda olduğu kadar sabit ve kalıcı değillerdir. Aynı zamanda bu yöntem, ayrı fakat aynı zamanda üye paylaşan gruplara imkân vermektedir. Bir erkek babasıyla aynı grupta olmasına rağmen babasının grubunda onun kendi grubunda olmayan erkekler de olur. Böylece bu benmerkezci gruplar, bölünmeli soy sisteminin çerçevesinde birbirinin içine girmiş gruplardan bir şebeke oluştururlar. Oysa klan sisteminde bu çeşit içiçe olan gruplar olamaz. Sonuç olarak klan sistemlerinin tersine, bölünmeli soy sistemlerinde içsel altbölünmelerin meydana gelişi ve tanımlanmasında karşılaşılan temel özellik göreli muğlaklık ve esnekliktir.

Öç ve evlilik: Altaylı sistemlerinde kuşak-dayılı gruplar

Geleneksel olarak Türk ve Moğol kabile toplumları, kuşak sayma yöntemini iki çeşit özel amaçlı grubu (öç alma grupları ve dıştan evlenme birimleri) saptamak için kullanmışlardır. Kullanılan kuşakların sayısı toplumdan topluma değişiklik gösterse de genelde 7, 9 veya 11 olup her iki çeşit grup için sayının aynı olduğu görülür. Kuşak sayma yönteminin tüm durumlara katı bir şekilde uygulandığı düşünülmemelidir. Tam tersine, temelini oluşturan soyağacı gibi, kuşak sayma da tartışma ve yoruma açıktır. Şüphesiz bu olgu, bu yöntemle yaratılan benmerkezci grupların önemini azaltmaz. Bu türden grupların ne kadar önemli olduğunu, geleneksel Türk toplumlarında mevcut olan ve bireylerden en az "yedi atasını" saymasını gerektiren meşhur zorunluluk kuralı ile anlayabiliriz. 19. yüzyıl gezginlerinden Vambery, bir yazısında şöyle der: "İki Kırgız karşılaştığında ilk soru şudur: 'senin yedi atan kimlerdir?'... Sorunun yöneldiği kimsenin, sekiz yaşında bir çocuk olsa dahi, cevabı her zaman hazırdır; aksi takdirde 'terbiyesiz' olarak nitelenecektir" (Vambery: 1864:302, Chadwick'in aktarması 1969/1949: 12). Bir Kazak deyimine göre "Her kim kim yedinci kuşağa kadar atalarını bilmezse, haindir" (Krader 1963:207).

Muhtemelen tüm Altaylı kavimlerinde geleneksel olarak kan davası (öç) kurumu mevcuttu. Bu terim Kaşgarlı'nın 11. yüzyılında yazdığı lügatta bulunmak-

tadır ve modern çağda birçok Altaylı göçebe toplumlarında görülmüştür.[12] Bu "öç alma" grupları, yedi, dokuz veya onbir kuşak kullanan kuşak sayma yöntemiyle tanımlanan benmerkezci gruplardır. Kuzey İran'daki Yomut Türkmenlerinde bu grup "kan duşar" olarak adlandırılıp yedi kuşak içinde ortak atası olanlardan oluşur (Irons 1974).[13] Bu grubun bütün üyeleri herhangi bir üyenin işlediği suçtan ortak ve eşit bir şekilde sorumlu tutulurlar. Aynı zamanda herhangi bir anlaşmazlıkta gruplar kendi üyelerini başka grupların üyelerine karşı korumak ve desteklemekle yükümlüdürler. Irons (1974), Digard (1978) ve Manz'ın (1983, 1992) anlattığı gibi kurum, ciddi çatışmalarda karşıt grupların hızlı bir şekilde belirginleşmesine neden olur. Grupların birbirlerine zincir gibi olan bağlantılarından dolayı çatışma kabilenin ana birimlerine ve hatta bütün kabileyi içerecek şekilde yayılabilir. Böyle çatışmalar, hedef olan grupların kaçma veya ittifak zorunluluklarına uygun bir biçimde göç etmelerine neden olabilir ve bu nedenle nüfusun yeni bir mekânsal dağılımıyla sonuçlanabilir.

Klan sistemine göre örgütlenmiş olan toplumlar, hem klanlar, hem de onları oluşturan soyları sınırları kesin olarak tayin edilmiş toplumsal gruplar şeklinde var oldukları için, dış evlilik birimlerini (yani grup içinde evlenmenin yasak olduğu gruplar) belirlemekte hiç zorlukla karşılaşmamaktadırlar. Dıştan evlenme birimi ya soy, ya da klan düzeyinde son derece net bir şekilde tespit edilebilir. Kimse kendi soy ve/veya klanı içinden bir kimseyle evlenemez. Örneğin Çinlilerde dış evlilik birimi klandır. Aynı klan ismi *(şing)* paylaşanların birbirleriyle evlenmeleri yasaktır. Bölünmeli soy sistemleri, sabit içsel altbölümleri olmadığı için, bu tür dıştan evlenme birimleri tayin edemezler. Ayrıca, tümünün devasa bir soy olduğu bir toplumda, "soy dışında evlenme" sözkonusu olmaz. Bazı bölünmeli soy toplumlarında (geçmiş ve bugünkü Orta Doğu'daki kabile örgütlenmesine sahip Arap toplumları da dahil) çekirdek ailenin ötesinde herhangi bir dıştan evlenme birimi yoktur. Aksine, amca çocuklarıyla evlilik kuralının gösterdiği gibi yakın soy-içi evliliği tercih etmektedirler. Altaylı toplumlar da dahil olmak üzere, diğer bölünmeli soy sistemli toplumlarda, dış evlilik birimlerini belirlerler, ancak bunu yapabilmek için birimin sınırlarını belirleyecek ilâve mekanizmalar kullanmaları gerekir. Bu mekanizmaların birkaç çeşidi vardır. Fakat Altaylı göçebe çobanlar arasında dıştan evlenme birimi, tıpkı evlenme birimi, tıpkı öç grubunun tayininde olduğu gibi, geleneksel olarak kuşak sayma yöntemiyle belirlenir. Öç gruplarında olduğu gibi genelde 7, 9, veya 11 kuşak sayılır (Krader 1963). Bu kadar çok kuşağın kullanılması, bu toplumlarda aşağıda tartı-

12 Kazaklar, Yomut Türkmenler ve Timur'un kurduğu ulus Çağatay'dan örnekler için bkz. Krader (1963) Irons (1974) ve Manz (1983, 1992).

13 Irons bu terimi "kan ulaşır" *(blood reaches)* diye tercüme etmektedir. Ancak Türkmence *duşmak* (karşılaşmak) fiilinden türediğinden "kan birleşir" daha uygun bir tercümedir. Digard Bahtiari'larda *khin-cuk* (Luri dilinde "kan yapışır") adlı benzer bir kurum tarif etmektedir (1978:316).

şacağımız kabile bölümleri arasındaki evlilik bağlarının doğası ve anlamı açısından önemli sonuçlar yaratmaktadır.

Dıştan evlenme ve Altaylı bölünmeli soy sistemlerinde kayınlık bağlarının rolü

Altaylı kavimler arasında dıştan evlenme birimleri ve öç grupları, gerçekte, birbirinden ayrı gruplar değildir. Kompozisyonları birbirinin aynısıdır. Herhangi bir kişi için, bu gruplar, tehdit edici koşullarda bir kimsenin destek umduğu ya da destek vermesinin beklendiği toplumsal grubu temsil ederler. Bu aynı zamanda o kişinin içinden evlenemeyeceği bir gruptur. Bunun sonucu olarak, bir kimsenin yakın (kuşak sayarak tayin edilen) soyağaç bağlarıyla bağlı olduğu grup, kayınlık bağlantıları bulunan gruplardan keskin bir şekilde ayrılmaktadır. 7, 9 veya 11 kuşak üzerine kurulmuş yasaklama sınırlarıyla bireyler (ve gruplar), kabilenin soyağacının nispeten uzak bölümleriyle evlilik bağları kurmaya zorlanırlar. Bu göçebe çoban toplumlarda soyağaçsal uzaklık genelde mekânsal uzaklık anlamına da gelmektedir. Böylece bu dış evlilik kuralı, kabilenin hem mekân içinde, hem de soyağacı içinde birbirinden uzak olan dallarını eş bulmak açısından birbirine bağımlı kılar. Bir yandan dallar arasındaki kayınlık bağlarından oluşan geniş bir şebeke yaratarak bütün kabile üzerinde bütünleştirici bir etki yaratır. Diğer taraftan kayınlık bağları, soyağaçsal yakınlığı ile tanımlanmış karşılıklı yükümlülükler ve yardım kaynaklarına ilâve ve alternatif bir kaynak sağlamaktadır.

İç Asya tarihi ile ilgilenenler, Bozkırların tarihindeki siyasî ittifakların kurulmasında evliliğin canalıcı önemini bilmektedir. Bozkırların ilk bilinen imparatorluğunu olan Şong Nu zamanından (yaklaşık M.Ö. 300) beri modern döneme kadar, Asya Bozkırlarındaki göçebe çobanlar arasında evliliğin siyasî ittifakla eşanlamlı olduğuna ve siyasî bir ittifak kurabilmek için şart olduğunu tanık oluruz. Çin'le yapılan her ittifak anlaşmasının bir şartı olarak Bozkır imparatorlarının bir değiş-tokuş evliliği istedikleri bilinmektedir (Jachid ve Symons 1989.16). Aynı isteğinin Bozkır devletlerinin Fars, Bizans ve başka yerleşik tarımsal devletlerle olan diplomatik ilişkilerinde de devam ettiğini görmekteyiz.[14] Sekizinci yüzyıl boyunca ikinci Gök Türk İmparatorluğu'nun tarihini aktaran Orhon Yazıtları, evlilik mübadeleleriyle pekiştirilen siyasî ittifaklardan birkaç yerde söz eder. Ayrıca Bilge Kağan'ın güçlü bir kabile veya kabile bölümünün kraliyet soyundan gelen başveziri Tunyukuk'un kızı ile evlenmesi bir rastlantı değildir. Gerçekten de ilk imparatorluğun kurulması, en azından kısmen, Ju-Jan'ların liderinin, Gök Türk'lerin kendisine hizmetlerini bir evlilik ittifakı ile ödüllendir-

14 Çeşitli Altaylı toplumlardan örnekler için bkz: Beckwith, 1987:60, 111, 166; Golden 1992:127; Holmgren 1983:96; Manz, 1983:88; Togan, 1994:274; Woods, 1976:100.

meyi reddetmesine bağlanmaktadır (Grousset 1970/1939). Bozkırların tarihi, kayınların eşit bir konumda olmasa da siyasî destek ve sadakat hiyerarşisinde yakın kandaş akrabalardan sonra ikinci sırada yer aldıklarını göstermektedir.

Kuşak sayma yöntemiyle tanımlanmış dıştan evlilik birimlerine sahip olan Bozkır kavimlerindeki grup oluşturma ve dağılma süreçleri, iki rekabetçi sadakat temelinin ideolojik çerçevesi içinde gerçekleşmiştir: bir tarafta soyağaçsal yakınlık, diğer tarafta kayınlık yükümlülükleri vardır. Bunların hiçbirisinin, elbette, siyasî sadakati garanti ettiği düşünülmemelidir. Bunlarla birlikte kültürel olarak tanımlanmış diğer iki siyasî ittifak temeli daha vardır: kan kardeşliğe dayalı kurgusal akrabalık ve kişisel yandaşlık kurumları. Bunlar Moğollar arasında *anda* ve *nökör* olarak adlandırılır. Togan, Altaylı kültürlerde kayınlardan umulan siyasî desteği, bu beklentiyle ilgili hayal kırıklığını ve kan kardeşliği kurumunun sağladığı buna eşdeğer alternatifi aynı anda gösteren Rashid Al-Din'den bir alıntıyı aktarmaktadır. Nayman'lardan kayını Korçı Buyruk ile siyasî bir anlaşmazlığın ardından Keraitlerden Sarık Khan Moğol uyruklarına şunları söylemektedir:

> Ah küçük Moğol kardeşlerim. Birbirlerinizle asla "quda" (kayın) olmayın. "Anda" (kan kardeş) ve öylece birbirlerinizin küçük ve büyük kardeşleri olun (s. 275).

Kabile yapısı ve bölünmeli piramitler

Altgrupların oluşumunda yapısal karşıtlaştırmanın kullanılması, büyük altgrupların küçükleri içermesinden oluşan hiyerarşik bir düzenleme yaratır (Bkz. Şekil 2). Garthwaite'i (1983) izleyerek bu yapıyı "bölünmeli piramit" olarak adlandıracağım. Bölünmeli soy sistemine sahip tüm kavimler, piramitteki düzeyleri adlandıran bir terminolojiye sahiptirler. Ancak hiçbir toplumun, teorik olarak mümkün olan bütün seviyeleri adlandırması imkânsızdır. Bölünmeli soy sisteminde bölümlenme süreci duraklamayan ve teorik olarak sonsuza kadar genişleyebilen bir özelliğe sahiptir. Her yeni kuşakla birlikte yeni bir düzey yaratıldığından teorik olarak potansiyel seviyelerin sayısı sonsuzdur. Sistemin süregiden bölümlenmesi hem antropologlar, hem de yerli halk için bir terminoloji problemi yaratmaktadır. Ne yerli halkın terminolojisinden, ne de antropologların teknik terminolojisinden, geçmişteki ve potansiyel düzeylerin herbirine bir terim çıkması beklenemez. Yalnız bunları adlandırmak için her neyi seçersek seçelim, "klan" terimi teknik olarak uygun düşmez. Antropologlar "küçük soy", "büyük soy", orta düzey soy gibi mevcut esnek ve yakın terimlerle yetinmek durumunda kalıyorlar. Yine aynı nedenlerle, çeşitli düzenlenişleri olan "bölüm" veya "kol", "kısım" veya "dal" ya da "alt-kabile" gibi terimleri kullanmak zorunda kalıyorlar. Ayrıca hatalı olmasına rağmen "klan" ve "alt-klan" terimleri de kullanılmaktadır. Bu terimlerin duraksamadan devam eden bir bölümlenme

sürecinde göreli seviyeleri tanımlamak için pragmatik amaçla kullanıldıklarını vurgulamak gerekir. Sistem, doğası gereği esnektir ve çeşitli düzenlenişlere sahip sosyal grupların tekrar tekrar tanımlandığı, grup sınırlarının tekrar tekrar yeniden çizildiği kesintisiz bir süreç içinde yer almaktadır.

Yine sistemin doğasında var olan belirsizlik dikkate alınırsa, yazardan yazara değişen "kabile, klan, federasyon" gibi terimlerin muğlak ve çelişimli bir biçimde kullanıldığını görmek şaşırtıcı olmamalı. Terminoloji sorunu sadece modern çağın yazarlarına ait bir sorun değildir. Orta Çağdaki Çinli tarihçiler de kuzey ve batılarındaki göçebelerin çeşitli sosyal birimlerini hiçbir zaman tutarlı bir biçimde adlandıramamışlardır. Tutarsız bir biçimde kendi türeme sistemlerinden gelen terimler kullanmışlardır. Ancak Çinlilerin türeme sistemi bir klan sistemi olduğu için bu terminoloji göçebelerin bölünmeli soy sistemlerindeki alt birimlerine uymuyordu. Bu yüzden eski Çin kaynaklarında *pu* (kabile), *şing* (klan ismi) ve *tsu* (soy) terimleri tutarsız bir şekilde aynı birimler için kullanılmaktaydı.[15] Onbirinci Yüzyılın Türk dilbilimcisi Kaşgarlı bile bölünmeli soy sistemlerin terminolojisi konusunda zorlanıyordu. Bazı yerlerde Türkçe'den *bodun* (kabile, halk, millet) kelimesini Arapça'ya *kabile* olarak tercüme edip Türkler'in bir kabile olduğunu söylemektedir. Buna rağmen yine de, "Türkler köken olarak 20 kabiledir" demektedir (Dankoff 1972:28-29). Oğuz'lardan "kabile" olarak söz etmekte, ama onların bölümleri ve bölümlerinin altbölümleri için kelimenin çoğulu olan "kaba'il" terimini kullanmaktadır (terimler için Dankoff 1972:32-33'e bakınız).

Orta Asya, İran, Afganistan ve Anadolu'daki Türk kabile grupları, en azından Kaşgarlı'nın zamanından beri karışık kökenli (Türkçe, Farsça, Arapça ve 13. yüzyıldan sonra Moğolca) çeşitli düzeylerdeki bölümlerini farklı birçok terim ile adlandırmışlardır. Ama ortaya çıkan düzey sayısında olduğu gibi, bu kelimeler arasında da farklı kullanımlar oldukça fazladır.

İran'ın kuzeyinde göçebe Yomut Türkmenleri, düzenli olarak birlikte kamp yapanlardan oluşan, *oba* adı verilen küçük gruplara ayrılmışlardır. Bunlarda genellikle iki-üç küçük soy bulunur, fakat bunlardan biri mutlaka obada hâkimdir ve bir bakıma obanın "sahibidir" (Irons 1974:640-061). Beraber kamp kurdukları diğer soyları *"goñşi"* diye adlandırılır ve hiç kuşkusuz egemen soyun izniyle kampta varlığını sürdürür. Obalar daha üst düzeyde, *"il"* adı verilen gruplar oluştururlar; bu "il" grupları da adı yine *"il"* olan, daha da üst düzeyde gruplar oluştururlar. Küçük "il", üyeleri arasında barış olması gereken soyağaçsal olarak

15 Örneğin On Oklara bazen "On Pu", bazen de "On Şing" denirdi (bkz. Beckwith (1987:78, 209-210). Benzer bir şekilde Çinli kaynaklarında, hem de Batılı kaynaklarda sık sık rastlanan "göçebelerin *şing*'leri yoktur" fikri bu iki ayrı soy sisteminin farklılıklarını yansıtmaktadır. Örneğin Franke (1990) Kitanlarda *şing*'ın olmamasından sözetmektedir. 495 yılında To'pa imparatoru, To'paları Çinlileştirmek politikasına uygun olarak herkesin ailesine *şing* almasını emreden bir ferman çıkarmıştır (Dien 1976).

tanımlanan bir birimdir. Bu iki *il* kullanımı, Clauson'un (1960) gösterdiği şekliyle bu terimin Türk dillerindeki iki eski anlamını ifade etmektedir. Bir anlamı içinde barışın sağlanmış olduğu bir grubu, diğeri de merkezî bir liderlik altındaki siyasî bir federasyonu ifade etmektedir. İl (veya *el*) terimi Orhon Yazıtlarında kullanıldığı gibi Orta Çağ Oğuz'larında ve bugünkü İran ve Afganistan'daki Türkî ve Hind-Avrupalı kavimlerde "federasyon" anlamında kullanılmaktadır.

Lois Beck'e göre İran'ın çoğunluğu Türk olan en büyük kabile federasyonlarından biri olan Kaşkaylar, bölünmeli piramidlerinin seviyelerini adlandırmak için *oba, bunku* (veya *baylay*), *tire, tayfa* ve *il* terimlerini kullanmaktadır. Beck'in belirttiği gibi bu terimlerin hepsi değişik yazarlar tarafından "kabile" olarak tercüme edilmiştir (1990:188). Tapper, Şahsevenler kabilesi için benzer bir hiyerarşi anlatır: *oba, tayfa* (*tire* ya da *göbek* olarak da adlandırılır) ve *il* (1989:241). Sekizinci yüzyıl başlarından kalan Orhon Yazıtları ve diğer Türk runik karakterli yazıtlar, hiyerarşideki terimlerin kesin sıralamasını göstermese de, hiyerarşideki düzey belirten terimlerinin varlığına kanıt oluştururlar *(oba, oguş, uruk, ok, bodun, il)*.[16]

Garthwaite'ın tarif ettiği şekliyle Bahtiyarilerin hiyerarşisi ve onunla bağlantılı terminoloji, dikkati çekecek ölçüde karmaşıktır. Bir *il* (federasyon), iki *il*'e (alt-federasyon) bölünmüştür. Alt-federasyonlar ise *bab*'lara ya da *tayfa*'lara (kabile) bölünmüştür. *Bab*'lar *tire*'lere (alt-kabile) bölünmüştür, *tire*'ler *oulad*'lara ya da *daş*'lara, *oulad*'lar *mal*'lara (Türk obası gibi karma kamp birimleri) bölünmüş olup en sonunda, tekil aileler vardır (1983:316-317). Garthwaite bunu "bölünmeli piramit" olarak adlandırmış, fakat "bölünmeli soy sistemi" terimini kullanmaktan kaçınmıştır.

Toplumbilimcilerin akrabalık, siyasal, ekonomik veya ulusal gruplar arasında ayrımlar yapması bir ölçüde zorunluyken, kabile şeklinde örgütlenmiş kavimlerin böyle ayırımlar yapma zorunlulukları hiç yoktur. Tam tersine, bölünmeli soy sistemlerine sahip olan kavimlerde, özellikle Avrasya Bozkırlarında yaşayanların, geleneksel ekonomi-politik ve kültürleri içinde akrabalık, siyasal, ekonomik ve ulusal örgütlenme alanları, birbirleriyle kaynaştırılmıştır. Bölünmeli soy sistemine sahip olan toplumlar, bölünmeli piramitleri içinde yapısal karşıtlaştırma üzerine kurulmuş birimleri alan veya siyasî bağlantılarla oluşmuş birimlerle serbestçe karıştırırlar. Ya da bu toplumlar alt birimler tanımlarken, birden fazla kriter kullanırlar. İkisi farklı olmakla beraber Altaylı halklarının 7-kuşaklık grupları ile bölünmeli piramidin grupları birbirleriyle kesişmektedir. Soyağacına dayanan bu iki tür grup da başka kriterlerle tanımlanmış gruplarla (özellikle yer-

16 Orhon Yazıtlarında *il* birbirlerine bağlı olan "alan, federasyon ve devlet" anlamlarında kullanılmaktadır. *Bodun*, "soy" anlamına gelen *bod* kelimesinin çoğulu olup "halk, millet ve kabile" anlamında geçer. *Oguş, soy* ve *ok* bölünmeli piramidin içinde seviye ismi oldukları bellidir, fakat yazıtlardan hiyerarşideki yerlerini saptamak mümkün değildir. Verdiğim sıra şeklinde olduğu kanısındayım.

leşme grupları) kesişmektedirler. Örneğin, Yomut'lardaki küçük *il* (*goñşı*'lar hariç) kabaca bir şekilde 7-kuşaklık öç grubuna yakındır.

Antropologların bölünmeli soy sistemini tanımladıkları "piramit modeli", yerlilerin piramit seviyelerini adlandırmak için kullandıkları terminolojileri yansıtır. Yerlilerin bu terminolojileri aynı zamanda, bu sistemlerdeki içsel grup oluşumunun akışkan, kesinleşmeyen karakterini ve altgrupların çok işlevli oluşunu da yansıtmaktadır. Ama yine de, çeşitli türlerden işlevsel grupların kültürel tanımlamalarına esas teşkil eden kriterin akrabalık olduğu iddiamın altını çizmek istiyorum. Aşağıda, siyasî gruplaşmalar açısından daha ayrıntılı tartışacağım gibi, bölünmeli soy sistemi toplumlarda genel eğilim, akrabalığa dayalı olmayan grupları akrabalık kalıpları ile anlamlı kılma yolundadır. Ancak bunun tersi sözkonusu değildir. Aşağıdaki örnekler, bölünmeli soy sistemlerinin seviye hiyarşisinin karmaşık yapısını ve grupların işlevsel kesişmelerini göstermektedir.

Daha önce tanımlandığı gibi Yomutlar arasındaki oba asgarî bir kamp birimidir. Bu birimler esasen yerleşme gruplarıdır ve dolayısıyla ekonomik ve siyasî alanlarda işbirliği yapan gruplardır. Soy açısından kompozisyonları çoğu zaman karışık olmakla beraber, soylardan biri mutlaka obaya hakimdir. *Goñşı* adı verilen diğer soyların yerleşmeleri baskın soyunun iznine bağlıdır (Irons 197:640-641). Oba sözcüğü, bölünme piramidinde hem bir küçük soy için; hem de birden fazla küçük soy içeren, beraber kamp yapan bir yerleşme grup anlatmak için iki anlamda kullanılmaktadır.

Bu şablon Mahmud Kaşgarlı dönemi (M.Ö. yaklaşık 1075) ya da muhtemelen daha öncesinin Türk kabile toplumlarının bir özelliğidir. *Goñşı* terimi Kaşgarlı'nın lügâtında *koşni* ve *konşi* olarak geçer ve günümüz Türkçesindeki "komşu" ile aynı kökten gelir (Dankoff 1972:36). Bu terim Orta Türkçe'deki "konmak" fiilinden türer ve "kamp yapmak" anlamına gelir. Sık sık atasözlerinde yer alan, yine aynı köklerden gelen *konat* ve *konum* sözcükleriyle bağlantılıdır. Kaşgarlı'da *konat,* birbiriyle dayanışma yapan (kamp yapan) insanlar diye tanımlanır ve *konum,* bununla anlamdaş görünmektedir. *"Koşnı konum oguş"* deyimi, birlikte kamp yapan ve birbirine destek veren gruplar anlamına da gelir. Dankoff bunun, üç terimin anlamdaş olduğunu gösterdiğini düşünmektedir. Ancak ben, *koşni* kelimesinin Yomut'ların verdiği anlamda kullanıldığını, yani bir kimsenin kendi küçük soy ile birlikte yaşamasına izin verdiği ayrı bir soyun üyelerini belirttiğini, ayrıca *konat* ve *konum* kelimelerinin bir kimsenin (karma) kamp birimi anlamında oba ile eşanlamda terimler olduğunu ve "oğuş" kelimesinin, bölümlenme piramidi içinde küçük ya da orta düzey soy ifade ettiğini düşünüyorum.[17]

17 Dankoff'ın düşündüğü gibi *oguş*'un 7-kuşak grubu olması mümkündür. Fakat kelimenin Orhon Yazıtlarındaki kullanılış şekline göre daha çok bölünmeli piramidin bir seviyesi olan ama üyeliği kabaca 7-kuşak grubunun üyeliği kapsayan bir birim gibi görünmektedir; Yomutlardaki *il* ve *kan dushar* birimler gibi. Her nasılsa, bunun bir kamp birimi olması olanaksızdır. 7 kuşaklı bir grup yüzlerce kişi içerdiğinden beraber kamp yapmak için çok fazla büyük bir grup olur.

Avrasya Bozkırları, İran ve Afganistan'daki kabile toplumlarına ilişkin pek çok benzer örnekler vardır. Küçük kamp biriminin (Türkçe *oba* ya da Hint-Avrupalı *mal*) birden fazla küçük atasoyu içermesi çoğunlukla rastlanan bir durumdur. İki ayrı soy arasında olan böyle bir anlaşma fiilen siyasî bir ittifaktır ve çoğu zaman iki grup arasında bir evlilik bağının kurulduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Bu tür gruplar ya kayın rolünde devam ederler, ya da zamanla, sanki aynı kandan gelmiş soyağacıyla birleştirirler. Swidler'ın tanımladığı şekilde:

> Katılan bir grubun asimile edilmesi süreci yavaş yavaş gerçekleşir. Yeni gelenler *(barok)* ilkönce, bağımlı *(client)* soy esasına göre kabul edilirler. Evsahibi kabile, dışardan gelenlere topraklarının bir bölümünü kullanma hakkını bağışlar. Genellikle bu aşamada, yeni gelen gruptan bir kadın ile evsahibi gruptan bir erkek arasında evlilik meydana gelir. Yeni gelenler henüz kabilenin bir parçası sayılmazlar. Daha ziyade, siyasî olarak bağlanmış bir kesimdir. Geleneksel olarak yanaşma grubu, ancak bir savaş ya da çatışmaya evsahibinin yanında katıldıktan sonra toprağa bağlı hakların tamamını alabilir. Kabilenin diğer bölümleriyle eşit toprak haklarına sahip olduktan sonra, sanki atalarının en küçük erkek kardeşin çizgisinden gelmiş gibi, soyağacının içine alınırlar. Bundan sonra *barok* olarak bilinmesine rağmen statüleri, onlara eşdeğer statüdeki diğer "küçük kardeşler" çizgilerinden önemli ölçüde farklı değildir (1973:295).

Bu paragraf, Bozkır kavimleri arasındaki bölünmeli soyların ve federasyonların bazı özelliklerini ortaya koymaktadır: Soyağaçların inşa edilmiş doğası, yerel kamp birimlerinin federatif doğası, ittifakları takviye ve sembolize etmekte gruplar arası evliliklerin önemi, siyasî bir ittifakı evlilik yoluyla sonunda kanbağı akrabalığına (soyağacının içine alarak) dönüştürme eğilimi ve en nihayet, bağlantılı olmayan başka soy veya kabileleri isteme dahil etmek için sık sık kullanılan "küçük kardeşler" mekanizması. Bu süreçler, asgarî müşterek kamp seviyesinden federasyon seviyesine kadar işlemektedir.

Federasyon ve devlet

Daha önce "kabile" terimini, rızaya dayalı bir soyağacıyla birleşmiş, bölünmeli soy sistemindeki en büyük grup anlamında kullandım. "Federasyon" terimini de merkezî bir liderlik (bir sonraki bölümde tartışacağım "kraliyet soyu") altında toplanmış bu tür kabilelerin oluşturduğu siyasî birlik anlamında kullanmaktayım. Birliğe katılan her kabilenin bir akrabalık ideolojisi ile birbirine bağlanması gerekli değildir. Hatta federasyonların farklı dil ve etnik gruplar içermeleri sık rastlanan bir durumdur. Ayrıca üye kabileler, federasyonda eşit pozisyonlarda olmayabilirler. Bazıları federasyonun liderlik kabilesine yakın olup yüksek statüde olurken bazıları düşük bağımlı statüde olabilirler. Gök Türkler'in federasyonunda kağanın kabilesi, federasyona erkenden ve gönüllü olarak katılmış olan "iç" kabile veya soylar ve zorla içerilmiş "dış" kabile veya soylar vardı. Bu üç tür grupların federasyondaki birbirlerinden farklıydı (Golden 1983:51).

Federasyon kavramı, bu yüzden, siyasal bir kavramdır ve akrabalık örgütlenmesi modellerinden analitik olarak ayırdedilmelidir. Ama, aynı zamanda, Asya Bozkırlarının göçebeleri arasında federasyonun yapısını belirleyen önmodel *(prototype)* bölünmeli soy sisteminin yapısından çıkarılmıştır. Şekil 2 bir bölünmeli soy sistemini temsil etmektedir. Ancak en üst seviyesini krallık kabilesi olarak, onun altındaki seviyeyi üye kabileleri olarak ve onların altındaki seviyeyi kabilelerin kolları olarak düşündüğümüzde, aynı şemanın bir federasyonu betimlemek için uygun olduğunu görürüz. Bölünmeli soy sisteminin her seviyesinde olduğu gibi, federasyonda da siyasî birlik ortak türeme ideolojisiyle veya kayınlıkla meşrulaştırılır. Bunu gerçekleştirmek için varolan süreçler de (evlilik ittifakları, soyağacının manipüle edilmesi ve içsel olarak varolan muğlaklıklar) aynıdır. Buna ek olarak *goñşı* ve *barok* gibi kurumlar federasyonun her seviyesinde bulunmaktadır. Federasyonu oluşturan kabilelerin her zaman kendilerine ortak bir soyağacı yaratmak ve böylece federasyonu "kabile"ye dönüştürmek potansiyeli vardır.

Asya Bozkırlarının göçebe kavimleri arasında hem grup kimliği, hem de siyasî ittifaklar, az ya da çok oranda, akrabalık bağlarına dayalıdır. Bu tür bağların olmadığı durumlarda bunlar evlatlık edinme ya da evlilik yoluyla yaratılır. İran Bahtiyarilerinden söz ederken Digard, siyasî ittifakları soyağaç yoluyla meşrulaştırmak "endişe"sini anlatmıştır:

> Bahtiyari kabilesinin tüm üyelerini birbirine bağlayan gerçek soy bağlarının olmadığı ya da kanıtlanamadığı durumda, siyasî ittifakı sonradan *(a posteriori)* soy terimlerine dönüştürmek için bir "endişe" *(anxiety)* gösteren kurgusal soyağaçları bulunmaktadır (1983:334).

Bu yüzden tamamen siyasî bir federasyonda birleşmiş olan kabilelerin bir akrabalık ideolojisini yaratarak "federasyon"u "kabile" haline getirmeleri daima mümkündür.

Avrasya Bozkırlarında göçebe çoban toplumların kurdukları devlet ve imparatorluklarının temeli federasyonlardı. Federasyon, akrabalığı aşıp bir sürü farklı toplumsal birimin bir merkezî otorite altında birleşmelerini sağlayan birtakım normları tanımlamaktaydı. Bu tür sistemlerde aynı zamanda bölünmeli piramidin seviyelerine yerel ve/veya atanmış liderler getirilmesiyle yönetim hiyerarşisine dönüştürülebilen doğal bir hiyerarşi vardır. Geniş federasyonlar, büyük topraklarda ve çeşitli toplumların üzerinde hakimiyetlerini kurup bu hakimiyetin devam etmesini başarabildikleri ölçüde "devlet" ve "imparatorluk" haline gelmişlerdir. Devletin ve federasyonun oluşum ve çözülüş süreçleri birbirinin aynısıydı.

Golden'e göre, "Devletin tohumu çoğu göçebe toplumlarında vardı." (1991: 136). Oysa ben bu "tohum"un bölünmeli soy sistemine dayalı olup örgütlenme, siyasî güç ve otoriteyi tanımlayan belli bir kültürel kavram olduğunu iddia ede-

ceğim. Bu kültürel bakış Bozkırlarda oldukça yaygın olup devlet oluşturmalarında (ve çökertmelerinde) sürekli kullanılmıştır. Avrasya Bozkırlarında federasyonlar ve devletler, bölgedeki tüm göçebe kabile topluluklarınca paylaşılan bir dizi özel siyasî süreçle, bilinçli bir şekilde yaratılmıştır. Bu süreçlerin en önemlileri kabileler ve/veya kabile bölümleri arasında daima bir evlilik karşılığında sağlanan gönüllü ittifaklar kurmak ve federasyona gönüllü olarak katılmayan kabileleri fethetmektir. Bir defa kurulduktan sonra federasyon/devletin devamı, kuruluşunun temeli olan ittifak, bağlılık, yanaşma ve soyları eğdirme ilişkilerinin korunmasına ve yenileştirilmesine bağlıdır. Liderlik başlangıçtaki kuruluşu sağlayan kabile veya soya yani izleyen bölümün konusu olan "kraliyet soyuna" aittir.

Kraliyet soyu

Evans-Pritchard'in (1974/1940) ilk çalışmasından beri akademik literatürde, bölünmeli soy sistemlerinde, liderlerin kalıcı olamazlığına ve sosyal tabakalaşmanın olanaksız olduğuna ilişkin yaygın bir görüş vardı. Sahlins'in (1968) etkili çalışmasında da kuvvetle vurgulandıktan sonra bu görüş adeta edebîleştirilmiş ya da sonraki birçok yazar tarafından bir gerçek olarak varsayılmıştır.[18] Ancak bölünmeli soy sisteminin yapısında, ne toplumsal tabakalaşmayı, ne de daimî liderliği olanaksız kılacak hiçbir özellik yoktur. Üstelik kuşkusuz hem bölünmeli soy sistemi, hem de sosyal tabakalaşması olan toplumların mevcudiyeti bunların mümkün olduğunu kanıtlamaktadır. Avrasya ve İç Asya Bozkırlarının geleneksel göçebe çoban toplulukları bunun en önemli ampirik örneklerini oluşturmaktadır.

Bozkırlardaki hem Altaylı, hem de Hint-Avrupalı kabileler ve federasyonlarda liderliğe belli soy, kol, veya kabilelere özgü bir nitelik olarak bakılırdı. Kabilelerin her biri, federasyonlar içinde kabileyi temsil eden, diğer kabilelerle veya komşu devletlerle ilişkileri yürüten "yerel liderliği" temin eden "kraliyet soyuna" sahipti.[19] Federasyonlara, başlangıçtaki kuruluşu gerçekleştiren kabilenin kraliyet soyundan bir üye başkanlık eder ve liderlik atasoylu türeme ilkelerine göre o soyda kalırdı. Başarılı olduğu takdirde kendi soyunu yeni kraliyet soyu olarak yerleştiren bir gaspçının başkan olması mümkün olmasına karşılık, bu duruma seyrek rastlanmaktadır. Barfield'in belirttiği gibi Bozkırlardaki kraliyet soyları uzun dönemler boyunca oldukça sabit kalmıştır (1990:165). Şong Nu'ların krali-

18 Önemli bir örnek için bkz. Salzman (1983). Digard (1983) ve Khazanov (1984) bölünmeli soy sisteminde toplumsal tabakalaşmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Fakat bu iki yazar dışında akademik literatürde bölünmeli soy sisteminde tabakalaşmanın olanaksız olduğu varsayılmaktadır.

19 Fletcher (1986) "aristokrat soy" *(noble lineage)* kullanmaktadır. "Kral ailesi", "kral klanı", "karizmatik klan", "hükümdarlık klanı", "kağanlık soyu" ve benzer terimler de kullanılmaktadır.

yet soy üyeleri, tıpkı Gök Türkler'deki Aşena'nın yaptığı gibi, yüzyıllar boyunca Bozkır imparatorları veya onlardan yeni türeyen devletlerin liderleri olarak hüküm sürmüşlerdir. Günümüzün İran'ındaki Türkî Kaşkay Federasyonu'nun Şahilu adlı kraliyet soyu, en azından M.Ö. 1500 yıllarından beri bu statüde devam etmektedir (Beck: 1983).

İç Asya ve Avrasya Bozkırlarının erken Orta Çağ'daki kültürel ortamında kalıcı, geniş ve başarılı devletler oluşturmayı başaran soylar Bozkır ölçeğinde şöhret kazandılar. Ayrıca bu soyların türemeyle geçen doğaüstü güce *(kut)* sahip olduklarına ilişkin bir inanç vardı.[20] Bu inanç ve şöhret yanaşma kabileleri ve diğer taraftarları, kraliyet soyunun ve bölümlerinin kendine bağlamasına yardımcı olmaktaydı. Ayrıca fethedilen ya da itaat eden kabileleri yönetmesi için kraliyet soyunun üyelerinden yöneticiler atanmaktaydı. Bunun doğurduğu ve sık karşılaşılan sonuçlardan birisi de, farklı kabilelere ve kabile federasyonlarına kumanda eden bir kraliyet soyundaki çeşitli bölümlerin sık sık birbiriyle rekabet içinde olmasıdır. Gök Türkler'in kraliyet soyu olan Aşena, böyle bir kraliyet soyudur. Gök Türkler'in kraliyet soyu olurken, aynı şekilde erken Orta Çağlarda, bölgedeki Basmil, On Ok ve diğer federasyonların da kraliyet soyu idi.

Kabile düzeyinde kraliyet soyları, yönettikleri kabilelere soyağaç bağıyla bağlı olabilir de olmayabilir de. Büyük ihtimalle federasyon düzeyinde bağlı değillerdi. Orta Asya, İç Asya ve Yakın Doğu'nun günümüzdeki kabile toplumları arasında bir çeşit liderlik bölümlenmesi hiyerarşinin her düzeyinde bulunmaktadır. Bu şablonda liderlik alt düzeylerde hem gayri-resmî, hem de soyağaç bağlarına dayalı olurken, üst düzeylere doğru çıkıldıkça daha resmî, belirgin bir soy ya da soy bölümü ile birleşmiş ve tüm bölümlerle soyağaçsal bağlara dayalı olmadığı görülmektedir. Beck, bugünkü İran federasyonlarının kraliyet soylarının genelde yabancı ya da dışardan geldiği söylenen soy veya kabileler olup, iktidarı ve otoriteyi daha etkin bir tarzda kullanmak için bu ayrı kimliği koruduklarını belirtir (1990:195, 1983:290). Bu soylara bir araya getirdikleri kabilelerin üzerindeki, apayrı varlıklar ortaya bakılmalıdır. Bu nedenle, gerçekte kendi başına, bağımsız kabileler oluşturup oluşturmadıkları şeklinde zor bir sorunun ortaya atılmasına da yol açarlar. Ben burada "kraliyet soyu" terimini kullandım, ancak buradaki "soy" kendine has bütünsel bir soyağacı olan bölünmeli bir soydur ve bu suretle kendi içinde, kendi başına "kabile benzeri" bir oluşumdur. Orta Çağların İç Asya ve Avrasya'sında varolan, Aşena gibi bölgesel olarak meşhur ("karizmatik") kraliyet soyları, dağınık kollarıyla birkaç farklı federasyona hükmeden kabilelere daha fazla benzemektedir.

Daha önce belirtildiği gibi, günümüz Avrasya kökenli kabile topluluklarının çoğundaki kabilelerin kabile soyağacıyla birleşen ya da birleşmeyen kalıtsal

20 *Kut* sözünün anlamı için bkz. Golden 1992:11; Ögel 1989/1993:303,482. Bu söz 15. yüzyılın sonunda Akkoyunlu Devleti'nde aynı anlamda hâlâ kullanılıyordu (Woods 1976:231-232.

kraliyet soyları vardır. Bu durum erken Orta Çağlardaki İç Asya ve Avrasya'nın kabile toplumlarında da, muhtemelen var olan bir durumdu. Orhon Yazıtlarından bilinen Dokuz Oğuz Federasyonu bu özelliğe bir örnektir. Adının da ima ettiği gibi birbirinden ayrı dokuz birimden (ya kabile, ya da, "süper-federasyon" oluşturan federasyonlar) oluşmaktaydı. Bunlar Uygur, Baku, Hun, Bayırku, Tongra, Ssu-Chieh, Chi'-pi, A-pu-ssu ve Ku-lun-wu-ku idi. Bunların her birinin bazı alt bölümlere ayrılmış olduğu görünmektedir. Bunlardan biri de kabilenin kraliyet soyunu oluşturmaktaydı. Uygur'lar aslında "On Uygurlar" idi ve kraliyet soyu olan Yağlakar aynı zamanda Dokuz Oğuz Federasyonu'nun kraliyet soyu idi. Basikatti adlı kraliyet soyu tarafından yönetilen Bayırkular, "Dokuz Bayırku" idi. Dokuz Oğuz'ların diğer yedi bölümünün her biri benzer şekilde birkaç tane altbölümden oluşmaktaydı ve belli bir kraliyet soyu tarafından yönetilirdi.[21] Oğuz Federasyonu'nda da benzer bir düzen vardı. Selçuk devrinden önce federasyonun Boz Ok (sağ kol) ve Üç Ok (so kol) adlı iki kolu vardı. Her ikisinde on iki boy (kabile) olup hiyerarşide üstün olan Boz Ok kolunda Kayı Boyu kraliyet boyu konumundaydı. Üç Ok kolunun kraliyet boyu Bayındır Boyu idi (Gordelevski 1941:90; Golden 1992:208).

Beck'e göre Kaşkay Federasyonu'na üye olan her kabilenin kraliyet soyunun üyeleri, "hanedanlık ve aristokratik özellikler taşıyan, ayrı bir sosyo-ekonomik sınıf oluşturmaktaydı" (1983:306). Kabile ve federasyonların kalıtsal kraliyet soyları, Bozkırlardaki göçebe çobanların aristokrasisini oluşturmaktaydı. Bunlar Orta Çağın Türkçesinde muhtemelen *ak bodun* olarak adlandırılırdı (krş. Dankoff 1972:25, Khazanov 1984:147). Ak bodun sözcüğü Orhon Yazıtlarında yer almamaktadır. Ancak *kara bodun,* her kabilenin yöneticiler (ak bodun) ve yönetilenlerden oluştuğunu gösteren ortamlarda, sık sık kullanılmaktadır. Ak bodunlar ya kabile, ya da federasyon seviyesinde kraliyet soylarıdır. Kara bodun ise kraliyet soyundan olmayan bölümleri ifade eder (Dankoff, 1972:25).

Bozkırlardaki kraliyet soyları içinde ardıllık, akademik literatürde çok tartışılan bir konudur. Ama her şeye rağmen yanlış anlaşılmaya devam ettiği kanısındayım. Temel kural şudur: ardıllık, belli bir soyun içinde olmalıdır, bu da *kut* sahibi olan kraliyet soyudur. Kraliyet soyu içinde hangi erkeğin hükümdarın yerini alacağı soyun ileri gelen üyeleri arasında karar verilirdi ama, önemli altbölümlerin (kabile düzeyinde alt kabile, federasyon düzeyinde kabile) desteğinin sağlanmasını gerektiren bir sorundu. Fletcher (1986) bu süreci İngiltere'deki eski Keltlerden alınmış *"tanistry"* terimiyle adlandırmıştır. Ama süreci tanımlarken, "her üyeye açık" fakat "askerî açıdan en iyi" adayın kazandığı bir süreç olarak açıklamıştır. Woods (1976:232) da 15. yüzyılın sonundaki Akkoyunlu devletinin ardıllık geleneklerini benzer şekilde anlatmıştır. Bu kavramlaştırma, seçim sürecinde askerî çatışmaların rolünü kesinlikle gereğinden fazla abartmaktadır.

21 Tokuz Oğuz Federasyonu'nun yapısı, altbirimleri ve kraliyet soyları konusunda Senga'nın (1990) açıklamasını izliyorum.

Daha da önemlisi ardıllık sürecinde rehberlik eden kuralların hiç olmadığını ima etmektedir. Bozkır imparatorluklarında ardıllık kayıtları, büyük ağabeyden küçük kardeşe geçen temel bir tercihin varolduğunu göstermektedir (krş. Holmgren 1986b:44). Ağabeyden kardeşe geçen ardıllık, birinci ve ikinci Gök Türk imparatorluklarında görülen en yaygın ardıllık biçimini oluşturur (Drompp'a göre 12 geçişten 8'i böyledir, 1991:95). Bu çeşit geçişler ayrıca daha az çatışma içerdiği izlenimi vermektedir. Kraliyet soylarındaki ardıllık özelliğinin yaygın olarak anlaşılmayan yanı budur. Örneğin Drompp, "en üst (yüce) kağanın... iktidardaki A-shi-na klanının fiilen herhangi bir erkek üyesi olabileceğini" kabul etmesine rağmen, dönemin Çin kaynakları gibi, ağabeyden kardeşe geçen her ardıllıktan, ölen kağanın oğlunu "atlayıp geçen" bir ardıllık şeklinde söz etmektedir (1991:95). Oğulların bu şekilde "atlandığını" ileri sürmek, "babadan-oğula" geçiş normu olduğunu iddia etmektir. Asıl norm, üye kabileler tarafından benimsenen ve halen yaşayan kardeşler olduğu sürece ardıllığın, tek bir kuşağın içindeki ağabeyden kardeşe devirle gerçekleşmesi şeklinde idi. Bilge Kağan Yazıtında, amcasının hükümdarlığa geçişine ilişkin olarak Bilge Kağan, "Ol törüde üze eçım kağan olurtı" ["Geleneğe göre amcam kağan (tahta) oturdu."] diye açıklıyor (BK-D14, Tekin 1988:40).

Ağabeyden kardeşe ardıllık normu, kardeşlerin liderliği kazanmak için ve kendi aralarında kalmasını sağlamak için birbirleriyle işbirliğine gitmelerini teşvik etmekte ve öylece kardeşler arasındaki siyasî çatışma ihtimalini azaltmaktaydı. Sorunlar otoritenin bir kuşaktan sonraki kuşağa geçişinde ortaya çıkmaktaydı. Bu durumda birbirlerinin amca oğulları olan eski kağanların oğulları ardıllık mücadelesinde karşı karşıya getirilmekteydi. Sistem, komşu devletler, rakip federasyonlar ya da memnun olmayan kabile kollarının destek vererek birini diğerine karşı kullanılabileceği "rakip hanların" varlığını sürekli beslemektedir. Bu durumda bile, diğer koşullar sabit tutulursa, son kağanın oğlunun ardıllığı lehine bir tercihin varolduğu görülmektedir.

Sonuç

Soyağacı ayarlama eğilimiyle bölünmeli soy sistemlerindeki grup tanımının kaçınılmaz benmerkezci karakteri, aşırı derecede akışkan, esnek grup oluşturma ve siyasî bütünleşme mekanizmaları doğurmaktadır. Soyağacı yoluyla tanımlanmış dış evlilik birimlerine de sahip İç Asya ve Avrasya'nın Altaylı kabile topluluklarında, grup oluşumu ve çözülme süreçleri, akrabalığa dayalı iki rakip sadakat kaynağının yarattığı ideolojik çerçeve içinde gerçekleşiyordu –bir tarafta soyağaç yakınlığı, diğer tarafta kayınlık yükümlülükleri. Bu süreçler, siyasî ittifakın akrabalıkla (kan akrabalığı ya da kayınlık) eşitlendiği, fakat akraba olmayanı akrabaya dönüştüren, özellikle "kan kardeşliği" ve, "evlatlık" (bireylerin, soyların ya da tüm kabilelerin) edinilmesi gibi mekanizmaları da olan kültürel bir or-

tamda oluyordu. Bu karışım aşırı derecede dinamik grup oluşum ve çözülme kalıpları üretmekteydi. Bu kalıplar tarihçiler ve etnograflar tarafından sık sık birleşme, dağılma, değişen ittifaklar, soyağacı ayarlaması, içsel altbölümlerin hiç durmayan yanyana gelişler, yeniden dizilişler, tanımlanmalar ve yeniden isimlendirmeler gibi terimlerle ifade edilmektedir.

Alışkanlık, bölünmeli soy sisteminin yapısı içinde doğal olarak var olan kısıtlamalar ve olasılıklardan doğmaktadır. Afgan Peştunları hakkında yazan Anderson, şöyle tanımlıyor:

> Yakın Doğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi, tahmin edilmesi mümkün olmayacak şekilde kabileler ortadan kaybolur ve tekrar ortaya çıkar. Uykuda ya da saklı bir kabile kültüründen sözetmek, bu gizemi sadece başka biçimde yeniden anlatmak demektir. Çünkü aynı konuya ilişkin alternatif ve tamamlayıcı bir görüş açısı vermekten daha önemli bir şeyler var burada. Kabileler, normatif olanı yaşanana dönüştüren hem sabit, hem de yaratılan ve içinden kendi önermelerindeki terimleri çıkartılabilen ikili bir varoluş anlamına sahiptir. *Aslına ulaşma noktası bu terimlerin düzenleniş biçimidir, çünkü olgusal olarak var olan şey o düzendir* (1983:123, italik benim).

Bozkırlardaki göçebe toplulukları için bu düzen bölünmeli soy sistemi idi. Bu sistem "toplumun" tanımını verir, içsel alt grupların oluşumundaki kısıtlamaları tayin eder ve birbirleriyle eklemlenmelerinin olasılıklarını belirler.

Bölünmeli soy sistemi aynı zamanda federasyonlar ve federasyon esasına dayanan devletlerin oluşumu için bir önmodel (prototip) olarak da işlev görmektedir. Federasyon, iyi tanımlanmış düşmanlık ve ittifak süreçleri tarafından üretilen siyasî bir birliktir. Bu süreçler birey düzeyinden açık-uçlu makro-düzeye kadar işlemekte, çeşitli siyasal ve etnik kompozisyonlara sahip birimleri bütünleştirme kapasitesine sahiptir. Ancak, siyasî ideoloji ile federasyonu üreten ve tanımlayan süreçler, esasen soy sisteminin doğasında var olanların bir haritasıdır. Bunun sonucu, soyağacı uzaklığı arttıkça, esnekliğin de artarak siyasî yanaşma seviyelerini içiçe kapsayan bir hiyerarşinin oluşmasıdır. Bu örgütlenme biçimleri kabile toplumlarına siyasî düzenlerinde akrabalığı aşma imkânı verirken, aynı zamanda akrabalık sisteminden kaynaklanan bir ideoloji devam ettirilmektedir. Siyasî ittifak, obadan imparatorluğa kadar tüm seviyelerde bölünmeli soy sisteminin sağladığı yapısal ve ideolojik bir çerçeve içinde, akrabalık ve evlilik ittifakından alınmış mecazlarla müzakere edilmektedir.

KAYNAKÇA

Anderson, Jon. 1983. "Khan and Khel: Dialectics of Pakhtun Tribalism." R. Tapper, der., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan.* New York: St. Martin.

Ataniyazov, Soltanshah (1994) *Şecere.* Ashkabad: Turan-1 Yayın Evi.

Bacon, Elizabeth. 1958. *Obok. A Study of Social Structure in Eurasia.* New York: Wenner-Gren Vakfı.

Barfield, Thomas. J. 1993. *The Nomadic Alternative.* New Jersey: Prentice Hall.

— 1990. "Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective". P. Khouri ve J. Kostiner, der. *Tribes and State Formation in the Middle East,* Berkeley: California Univ. Press.

— 1981. "The Hsiung-Nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy." *Journal of Asian Studies* XLI:45-61.

Baştuğ, Sharon. 1994. "Tribe, Confederation and State among Altaic nomads of the Asian Streppes". Temmuz 1994 tarihinde Utah Üniversitesi'nin düzenlediği "Türkiye, Orta Doğu ve Orta Asya Cumuriyetler - Siyasî, Kültürel ve Ekonomik Bağlar" adlı kongrede sunulmuştur. K. Ertürk, der., kitabında yayınlanacaktır (Utah Üniversitesi Yayın Evi).

— 1995a. "Kinship, marriage and descent in Early China." *Journal of Asian History* 29:2:149-187.

— 1995b. "The Segmentary Lineage System: A Reappraisal". Haifa Üniversitesi'nde yapılan "Changing Nomads in a Changing World" Kongresinde sunulan makale. J. Ginat ve A. Khazanov, der., kitabında yayınlanacak. Sussex Academic Press.

— 1993. "Kök Türük kinship terminology: An Omaha model." *Central Asiatic Journal* 37:1-19.

Beck, Lois. 1990. "Tribe and the state in nineteenth-and twenthieth-century Iran". P.S. Khoury and J. Kostiner, der. *Tribes and State Formation in the Middle East.* Berkeley: California Univ. Press.

1983. "Iran and the Qashqai Tribal Confederacy." R. Tapper, der. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan.* New York: St. Martin.

Beckwith, Christopher. I. 1987. *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages.* Princeton: Princeton Press.

Bohannan, Laura. 1958. "Political Aspects of Tiv Social Organization." J. Middleton and D. Tait, der. *Tribes without Rulers.* New York: Routledge & Kegan Paul, Ltd.

Bourdieu, Pierre (1977) *Outline of a Theory of Practice,* Çev. R. Nice. New York: Cambridge Univ. Press.

Chadwick, Nora K. 1969/1949. "The Epic Poetry of the Turkic Peoples of Central Asia." N.K. Chadwick and V. Zhirmunsky, der. *Oral Epics of Central Asia.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Clauson, Sir Gerard. 1960. J.A. Boyle'e yazılmış mektup. J. Boyle (1961/1977) "The Death of the Last 'Abbasin Caliph: A Contemporary Muslim Account." *Journal of Semitic Studies* VI'da aktarılmış. J.A. Boyle (1977) *The Mongol World Empire 1206-1370*'da yeniden yayınlanmış. Londra: Variorum Reprints.

Dankoff, Robert. 1972. "Kashgari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks." *Archivum Ottomanicum* 4:23-43.

Dien, Albert E. 1976. "Elite Lineages and the To'pa Accomodation: A Study of the Edict of 495." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19:61-88.

Digard, Jean-Pierre. 1978. "The Segmental System: Native Model or Anthropological Construction? Discussion of an Iranian Example" W. Weissleder, der. *The Nomadic Alternative.* The Hague: Mouton.

— 1983. "On the Bakhtiari: Comments of Tribes, Confederation and the State." Rç Tapper, der. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan.* New York: St. Martin.

Divitçioğlu, Sencer. 1987. *Kök Türkler.* İstanbul: Kent Basımevi.

Dresch, Paul. 1986. "The Significance of the Course Events Take in Segmentary Systems." *American Ethnologist* 13:309-324.

Drompp, Michael R. 1991. "Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability In the Elite Power Structure of the Early Turks." G. Seaman ve D. Marks, der. *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian* Periphery: Los Angeles: Ethnographics Yayınlar, California Univ. (Los Angeles).

Evans-Pritchard, E.E. 1974/1940. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People.* Oxford: Oxford Univ. Press.

Fletcher, J. 1986. "The Mongols: Ecological and Social Perspectives." *Harvard Journal. of Asiatic Studies* 6:11-50.

Fox, Robin. 1967. *Kinship and Marriage.* Baltimore: Penguin.

Franke, Herbert. 1990. "The Kitans". D. Sinor, der., *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Galaty, J.G. 1981. "Models and metaphors: on the semiotic explanation of Segmentary systems". L. Holy and M. Stuchlik, der., *The Structure of Folk Models.* Londra: Academic.

Garthwaite, G. 1983. "Tribe, Confederation and the State: An Historical Overview Of the Bakhtiari and Iran." In *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan,* ed. R. Tapper. New York: St. Martin.

Golden, Peter, B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

— 1991. "The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes." G. Seaman ve D. Marks, der. *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery:* Los Angeles: Ethnographics Yayınlar, California Univ. (Los Angeles).

— 1990. "The Peoples of the South Russian Steppes." D. Sinor, der. *The Cambridge History of Inner Asia.* Cambridge: Cambridge Üniv. Yayın Evi.

— 1982. "Imperial Ideology and teh Sources of Political Unity amongst the Pre-Cenggisid Nomads of Western Eurasia". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2:37-76.

Gordlevski, V. (1941) *Anadolu Selçuklu Devleti (Gosudarstvo Selçukidov Maloy Azil).* Çev. Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları.

Grousset, R. 1970/1939. *The Empire of the Steppes.* N. Jersey: Rutgers Üniv. Yayın Evi.

Hassan, Ümit. 1986. *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler.* Ankara: Verso A.S. V. Yayınları.

Holmgren, Janet. 1983. "Wei-shu Records on the Bestowal of Imperial Princesses during the Northern Wei Dynasty." *Papers on Far Eastern History* 27:21-97.

— 1986a. "Observations on Marriage and Inheritances Practices in Early Mongol and Yuan Society, With Particular Reference to the Levirate." *Journal of Asian History* 20:2:127-192.

— 1986b. "Marriage, Kinship and Succession under the Ch'i-tan Rulers of the Liao Dynasty (907-1125)." *Toung Pao* 71:1-3:44-91.

Humphrey, Caroline. 1979. "The Uses of Genealogy: A Historical Study of the Nomadic and Sedentarised Buryat." *Pastoral Production and Society,* L'Equipe Écologie et Anthropologie des Sociétés Pastorales. New York: Cambridge Univ. Press.

Imber, Colin. 1987. "The Ottoman Dynastic Myth". *Turica* 19:7-27.

Irons, William. 1974. "Nomadism as a Political Adaptation: The Case of the Yomut Turkmen." *American Ethnologist* 1:4:635-658.

Jagchid, Sechin and Van Jay Symons. 1989. *Peace, War, and Trade along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia.* Bloomington: Indiana Univ. Press.

Khazanov, A.M. 1984. *Nomads and the Outside World.* Trans. Julia Crookensten. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Krader, L. 1963. *Social Organization of the Mongolian-Turkic Pastoral Nomads.* Bloomington: Univ. Press.

Kuper, Adam. 1982. "Lineage Theory. A Critical Retrospect." *Annual Review of Anthropology* 11:71-95.

Lindner, R.P. 1982. "What Was a Nomadic Tribe?" *Comparative Study of Society and History* 24:689-711.

Manz, Beatrice F. 1992. "The Development and Meaning of Chaghatay Identity." Jo-ann Gross, der. In *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change.* Durham, N.C.: Duke Univ. Press.

— 1983. "The Ulus Chaghatay Before and After Temur's Rise to Power: The Transformation from Tribal Confederation to Army of Conquest." *Central Asiatic Journal* 27:79-100.

Masquelier, Bertrand. 1993. "Descent, Organizational Strategy, and Polity Formation In the Cameroon Highlands (Bamenda Grasfields)." *Anthropos* 88:443-458.

Ögel, Bahaeddin. 1989/1993. *Türk Mitolojisi.* I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

— 1979. *Türk Kültüründe Gelişme Çağları.* Ankara: Kömen Yayın Evi. Sahlins, Marshall. 1968. *Tribesmen.* N. Jersey: Prentice Hall.

Salzman, Philip C. 1978. "Does Complementary Opposition Exist?" *American Anthropologist.* 30:53-70.

Senga, T. 1990. "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars." *Journal of Asian History* 24:57-69.

Shima, Mutsuhiko. 1992. "In Quest of Social Recognition: A Retrospective View on The Development Of Korean Lineage Organization." *Harvard Journal of Asian Studies* 87-129.

Sümer, Faruk. 1965. "Oğuzlar." *İslam Ansiklnopediası.* İstanbul: T.C. Milli Eğitim Basım Evi.

Swidler, Nina. 1973. "The Political Context of Brahui Sedentarization." *Ethnology* 12:3:275-298.

Tapper, Richard. 1989. "Ethnic Identities and Social Categories in Iran and Afghanistan." E. Tonkin, der. *History and Ethnicity.* ASA Monographs No. 27. Londra: Routledge & Kegan Paul.

Tekin, Talat. 1988. *Orhon Yazıtları.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Togon, İsenbike. 1994. *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: the Twelfth and Thirteenth Centuries.* Yayınlanmamış yazı.

Tosi, Maurizio. 1991. "Theoretical Considerations on the Origin of Pastoral Nomadism". G. Seaman ve D. Marks, der. *Foundations of Empire: Archeology and Art History of the Eurasian Steppe.* Los Angeles: Ethnographics Yayınlar, California Univ. (Los Angeles).

Türkdoğan, Orhan. 1992. "Türk Ailesinin Genel Yapısı." *Sosyo Kültürel Degişme Sürecinde Türk Ailesi.* Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Türköne, Mualla. 1995. *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü.* Ankara: Ark Yayın Evi.

Ülken, H. 1991. "Aile". B. Dikeçligil ve A. Çiğdem, der. *Aile Yazıları: Teme Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreçler.* Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Watson, James L. 1982. "Chinese Kinship Reconsidered: Anthropological Perspectives on Historical Research." *The China Quarterly* 92:589-622.

Woods, John E. 1976. *The Aqquyunlu Clan, Confederation, Empire: A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics.* Minneapolis & Chicago: Bibliotheca Islamica.

— 1990. "Timur's Genealogy". M. Mazzaoui ve V. Moreen, der. *Intellectual Studies on Islam.* Salt Lake City: Utah Univ. Press.

Wright, Sue. 1992a. "Method in Our Critique of Anthropology. A Further Coment." *Man* (N.S.) 27:642-4.

— 1994. "Constructing Tribal Identity in Iran." *Man* (N.S.) 29:184-186.

Tribe, confederation and state among altaic pastoral nomads

The purpose of this paper is to suggest a model for the traditional tribal structure of the pastoral nomadic Altaic peoples of Inner Asia and the Eurasian Steppes and to examine its relationship to the political processes of both tribal and supra-tribal political integration. The tribal structure of the Altaic peoples was based on a specific form of unilineal descent (patrilineal in their case) called a segmentary lineage system. The segmentary lineage system is a form of unilineal descent in which an entire people conceives of itself as descended from a single common ancestor and expresses this unity in a consensual genealogy. The system is structured as an unbroken chain of segmentation which continues in each generation and provides no inherent bases for the demarcation of internal subdivisions within the genealogical continuum. Internal subdivisions must instead be defined by one of several methods, all based ultimately on genealogy.

Among the nomadic peoples of the Asian Steppes the two most important methods of defining internal subdivisions were "generation-counting" and "structural opposition". Generation-counting defines egocentric groups consisting of individuals who share a common male ancestor within a specified (usually seven) number of generations, usually seven among Altaic peoples. The seven-generation group included an individual's closest agnates, those with whom one shared primary mutual responsibilities of economic cooperation, defense, and the obligations and liabilities of the institution of blood revenge. It was also the unit of exogamy, the group within which marriage was forbidden. This rule has the consequence of forcing minimal level lineage segments (not to be understood as small, given the generational range) to seek alliances with distant segments in order to marry. In this context marriage came to be the single most important public symbol of political alliance between distinct groups, whether seven-generation minimal lineages or neighboring states.

Structural opposition defines subgroups based on their relative structural positions within the common genealogy and integrates them into groups of increasing inclusiveness up to the founding ancestor, and thus, the level of the

entire tribe. The result is a nested hierarchy of levels of organization, the "segmentary pyramid", based on perceived genealogical closeness. Among the Altaic nomads, each of the levels of the segmentary pyramid was associated with a form of leadership. At lower levels leadership was relatively informal and dependent on patrilineal kinship ties but became increasingly formal and less dependent on kinship ties at higher levels. At the highest levels (tribe and subtribe), leadership was vested in a particular lineage or segment, the royal lineage.

The tribe and its subdivisions were defined and articulated genealogically, that is, through kinship. However, tribes, as independent units, formed political unions, confederations which required no kinship ties between the constituent units. The confederation was a political union which was produced by well-defined processes of enmity and alliance operating from the level of the individual to an open-ended macro-level capable of integrating many units of varying political and ethnic composition. The confederation thus transcended kinship and provided the structural and organizational basis of the state among Altaic peoples. However, the structure and the political ideology and processes which produced and defined both the confederation and state were essentially a mapping of those inherent in the descent system. States, like confederations, were structured as a union of semi-autonomous political units, each with its own internal subdivisions and leadership. Kağans, always chosen from the membership of specific royal tribes, appointed their immediate patrilineal relatives to administer the component units of the state. This organizational structure enabled tribal societies to transcend kinship, but at the same time retained an ideological imagery derived from the kinship system. Political alliance at all levels from local camp to empire was negotiated through the metaphors of kinship and marital alliance within a structural and ideological framework provided by the patrilineal segmentary lineage system.

Global kültür kavramının eleştirisi ve kimlik sorunu

*Belkıs Ayhan Tarhan**

MIKE FEATHERSTONE (der.)
GLOBAL CULTURE: NATIONALISM, GLOBALIZATION AND MODERNITY
SAGE PUBLICATIONS, LONDRA: 1990

ANTHONY KING (der.)
CULTURE, GLOBALIZATION AND THE WORLD-SYSTEM
THE MACMILLAN PRESS, HOUNDSMILLS: 1991

Son yılların hem genelde sosyalbilimler literatürünün hem de Türkiye'nin gittikçe artan biçimde 'globalleşme' ya da bizdeki yaygın kullanımıyla 'küreselleşme' tartışmalarına sahne olduğu düşünüldüğünde, burada konu edilen iki kitabın en azından gündemi yakalama açısından önemli derlemeler olduğu söylenebilir. En azından gündemi yakalama açısından diyorum, çünkü derlemelerdeki makaleler bunun ötesinde, sosyalbilimlerin değişik disiplinlerinden gelme isimlerden konu hakkında önemli görüşler elde etmek için bir anlamda da kaçırılmaz bir fırsat oluşturuyorlar. Örneğin, Featherstone'un derlediği *Global Culture* kitabında tam yirmiüç katılımcının globalleşmeyi çeşitli yönleriyle inceleyen yazıları mevcut. Konulardaki çeşitliliğe rağmen, bu kitabın iki tip makaleden oluştuğu ileri sürülebilir. Robertson, Wallerstein, Worsley, Archer ve Smith gibi konuya daha genel bir çerçevede ve daha çok kuramsal denebilecek biçimde yaklaşanlar ile, Bauman, Dezalay, O'Neill ya da Beyer gibi globalleşmeyi belli bir tema, örneğin 'yabancı' kavramı (Bauman), hukukun uluslararasılaşması (Dezalay) ya da dinin, özelde hıristiyanlığın, globalleşme açısından oynadığı rol (Beyer), üzerinde yoğunlaşarak tartışanlar. Böylesi bir ayırımın makalelerin içerikleri konusunda ancak çok kaba bir fikir verebileceğini hemen eklemek gerekli. Zira Robertson ve Wallerstein'ın paylaştıkları düşünceler kadar ayrıldıkları noktalar olduğu gibi, Boyne, Worsley, Appadurai gibi isimlerin Wallerstein'a yönelttiği eleştirilerle, belli bir tema üzerinde yoğunlaştıklarını belirttiğim yazıların bu eleştiriler ve genel çerçeveyle örtüşen ya da örtüşmeyen yanları da var.

Anthony King'in derlediği *Culture, Globalization and the World-System* ise, 1989 yılında New York State Üniversitesi'nde düzenlenen bir günlük sempozyumda sunulan çalışmaları kapsıyor. Bu kitabın da Hall, Robertson, Wallerstein

(*) ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ve Hannerz'in çalışmalarıyla bu çalışmalar hakkındaki yorumları içeren iki bölümden oluştuğu söylenebilir. Ayrıca kitaptaki makalelerin kavramlaştırmalarını daha çok 'kültür' nosyonu etrafında yaptıkları da öne sürülebilir. Ancak bu ortak noktaya karşın, Robertson ve Wallerstein'a atfedilen iki farklı duruşun - sempozyumda kendilerinden beklendiği anlaşılan tartışma noktasına gelmemiş olsalar da- özelliklerini yazılarında bulmak mümkün: Wallerstein Marksist tavrını devam ettirip kendisine yöneltmiş eleştiriler doğrultusunda kültür nosyonuna da 'dünya sistemi' kavramlaştırmaları çerçevesinde açıklarken, Robertson Wallerstein'ın kapitalizm eleştirisi temelindeki düşüncelerine karşı çıkıyor. Hannerz'in çalışması, Wollff'un aynı derleme içerisinde bulunan değerlendirme yazısında da belirttiği gibi, bu iki duruşla hem ortak hem de onlardan farklı nitelikler içeriyor. Wolff'un ilgilendiği konular ve perspektifi açısından diğer üçünden ayırdığı Hall'un iki çalışmasıysa, global ile yerelin etkileşimini, bu etkileşimin kültür bileşenini İngiltere'deki bir Karayiplinin deneyimleri dolayımıyla ve doğrudan 'kültürel siyaset' sorunuyla ilgili bir bakışla ele alıyor.

Yukarıda kısaca sözünü ettiğim makalelerin her birinin konuyu bazen birbiriyle kesişen bazen de kesişmeyen değişik açılardan incelemeleri bâbında taşıdığı değere karşın, bu eleştiri yazısı, hiç değilse hacim sınırlılıkları nedeniyle, tümünü kapsama olanağından yoksun. Ayrıca her iki kitaptaki bütün makaleleri belli bir başlık etrafında toplayıp eleştirmek de bu yazı için olanaksız bir iddia içeriyor. Dolayısıyla, yazının bundan sonraki bölümlerinde, tercih edilen belirli bir eksen çerçevesinde ele alınabilecek olanlardan söz etmek yönteminin seçildiğini belirtmeliyim.[1]

Tercih edilen eksense en kısa yoldan global kültür, yerel kültür ve kimlik üçlüsü ile özetlenebilir. Bu açıdan önce global kültür ve globalleşme kavramlarının neleri içerdiği, daha sonra da, evrenselin yerelle ilişkisinin niteliğiyle bu ilişkinin 'kimlik' açısından oynadığı rol genel çerçeveyi çizen unsurlar olacaktır. Ancak kitaplardaki makalelerin akla getirdiği soruların, genel olarak sosyalbilimlerin özel olarak da toplumbilimin modernlik kavramını sorunsallaştırdığından beri tartıştığı konulardan en azından bazılarıyla ne şekilde kesiştiği de daha genel bir tema olarak yazıda yeralacaktır. Bu, belki de her iki kitabı da en genel düzeyde kapsayan bir değerlendirme niteliğinde olacaktır.

Global kültür

1960'ların ikinci yarısından başlayarak 80'ler boyunca devam eden dönemi, sosyalbilimler literatüründe 'kültür' nosyonunun yeniden keşfedildiği ve gördüğü 'haksız' muamelenin eleştirildiği yıllar olarak tanımlamak sanırım pek de

1 Bu açıdan, okuyucunun burada üzerinde özellikle durulan yazıların tam referanslarını bilmek isteyeceği de düşünülerek, bu makaleler Kaynakçaya ayrıca dahil edilmiştir.

yanlış olmaz. Bu yıllar varolan kültür kavramlaştırmalarının yeniden gözden geçirildiği ve yeniden-tanımlama çabalarının sergilendiği yıllar oldu. Wuthnow ve diğerlerinin (1984) de belirttiği gibi, genelde insan davranışının düşünsel ve sembolik-ifadeye dayalı yanlarını işaretlemek için kullanılan kültür kavramı, daha birincil ve belirleyici bir rol atfedilen yapılar dolayımıyla açıklanagelmiştir. Bir inceleme nesnesi olarak kültür, ancak 'kültür-dışı' olan başka kavramlara bağlı olarak anlaşılmış ve toplumsal yapının üretimi ve yeniden üretimindeki yerine olsa olsa ikincil pâye verilmiştir. Ayrıca tanımı gereği partiküler olma niteliği taşıdığından, kültürün kendi başına bir açıklama çerçevesi oluşturamayacağı varsayılmıştır. İşte 1960'lardan beri hedeflenen bu tür kavramlaştırmalardır ve denebilir ki, 1980'lere gelindiğinde kültür artık ikincil konumundan kurtulmuş hatta toplumsalın anlaşılmasında öncekiyle kıyaslanamaz bir yer edinerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Artık başka bir temelden türemesi bâbında üzerinde durmaya değmez diye nitelendirilmemektedir, kültürü bağımsız bir alan olarak ele almanın gerekliliği üzerinde ısrarla duranlar yanında, sosyal yapıya belirleyici rol atfedenler için de kültürden söz etmek neredeyse olmazsa olmaz bir hal almıştır.

Belki kavramın sosyalbilimleri bu şekilde fethedişiyle de ilişkili olarak, 1990'larda yepyeni bir nosyonla tanışıyoruz: *Global kültür.* Kültür kavramı globalleşme tartışmalarının da odağına oturarak global kültür nosyonunu gündeme koyuyor. Zaten her iki derleme kitabın da konu başlığı bu gündemi apaçık gözler önüne sermekte. Bu bakımdan hem genel tartışmalar hem de kitaplardaki makaleler çerçevesinde globalleşme ve global kültür kavramlarına değinmekte yarar var.

Globalleşme tartışmalarının kabaca iki önemli ayağı olduğu söylenebilir: Ulus-devletin krizi ve enformasyon/iletişim teknolojileri. Bunlardan ilki, sermayenin globalleşmesi, tek dünya ekonomisi ve siyaseti, global çevre sorunlarının ortaya çıkışıyla beraber ulus-devletin egemenliğinin krize girdiği varsayımını içermektedir. Globalleşme, çokuluslu şirketleri, ulus sınırlarını aşan mal, para ve hizmet akışlarını, bir dünya pazarının oluşumunu, yine ulus sınırlarını aşan ekolojik sorunlara global düzeyde çözüm arayışlarını ve uluslararası siyaseti işaretlemektedir. Bu açıdan ulus-devlet bir referans noktası olma niteliği yitirmekte ve kuramda da dünyanın bir bütün olarak kavramlaştırılması gereği kendini hissettirmektedir. Robertson'un (1990: 25-26) ifadesiyle, "ulus-devletin bizzat kendisinin globalize olması" dünyanın bir bütün olarak kavramlaştırılması gereğinin iyi bir göstergesi olarak ele alınmaktadır. Globalleşmenin ikinci ayağını ise enformasyon teknolojilerinin tüm dünyayı sarmalayan niteliğine yapılan göndermeler oluşturuyor. İmgeler ve enformasyonun medyayı da içeren bu teknolojiler aracılığıyla globalleştiği, kültürler-arası akış oluşturduğu ileri sürülüyor. İşte, kısaca bu şekilde özetlenebilecek globalleşme kavramlaştırmaları sonucunda da bir 'global toplum' ve o toplumun kültürü olarak da bir

'global kültür' ya da 'dünya kültürü' tanımlanıyor.

Böylesi bir globalleşme anlayışının, bizdeki "küreselleşme" tartışmalarında da sıkça kendini gösteren ama burada belli bir eksen etrafında konu ettiğim makalelerin hemen hiçbirinde görülmeyen uç noktasıysa global kültüre herkesi ve toplumsalı aynılaştıran bir nitelik atfetme tehlikesidir. Çünkü böylesi bir anlayışla, bir dünya pazarında buluşan ve enformasyon teknolojilerinin sağladığı olanakla 'bilgi'ye erişmede aralarındaki fark bulunmayan global köyün vatandaşları, iddiasıyla birlikte toplumsal çelişkilerin, çatışmaların ve dolayısıyla tarihin sonuna gelindiği tezini savunma noktasına kolaylıkla varılabilir.

Global kültür kavramını kullanmada bu uç noktaya gelmekle, her iki kitaptaki makalelerde olduğu gibi, globalleşmeyi daha çok evrensel ve partiküler olanın global bir içerikte ele almanın birbirinden çok farklı iki duruş oluşturduğunu tekrar belirtmek gerek. Ancak ben yine de global kültür kavramının kendisinin çetrefilli bir nitelik taşıdığını ileri süreceğim. Bu açıdan kitaplarda örneğin Robertson ile Featherstone, Wallerstein, Smith ve Archer arasında farklılıklar bulunuyor. Bu isimlerden ilki kavramı doğrudan kullanmakta bir sakınca görmezken ve "global kültür fikrinin ulusal-toplumsal ya da yerel kültür fikri kadar anlamlı" (1991: 89-90) olduğu iddiasındayken, diğerleri kavrama daha bir kuşkulu bakıyorlar. Örneğin Smith (1990) ve Wallerstein (1991) kültürün tanımı gereği partiküler olma niteliği taşıdığını ve ancak çoğul biçimde *kültürler*den söz etmenin mümkün olacağını belirtiyor. Bu, elbette, belli kültürel süreçlerde yaşanan globalleşmenin niteliğini gözardı etmek anlamına gelmiyor ama global kültür akışlarından, kültürler-arasılıktan bahsetmekle, global kültür kavramını kullanmak başka başka şeyler. Zira,

> Kimin hangi karşılıklı-bağımlılıklar ve iktidar dengeleri kümesi içinde, hangi amaçlarla ve kültürel kimlik duygusu oluşturmak için hangi öteki kültür(ler)in dışarıda bırakılması, reddedilmesi ve lânetlenmesi gerektiğine göre tanımladığından konuşmadan bir ortak kültürden bahsetmek imkânsız hale gelmektedir. Bunun global düzeyde tasavvuruysa dünyaya hayalî bir 'dışarısı', ancak bilim-kurgunun uzayla işgalciler ve galaksiler arası savaşlar açıklamalarında bulunabilecek hayalî bir global tehdit alanı yaratmak demektir. Ayrıca ulus ötesi kozmopolitan entellektüellerin etni'nin global eşdeğerlerini yeniden keşfetmek, formüle etmek ve üzerinde uzlaşmaya varmakta katedecekleri yol çok uzun olabilir. (Featherstone, 1990: 11)

Bu açıdan bakıldığında, belli kültürel süreçlerin globalleşmesini işaretlemek açısından örneğin Hannerz'in (1990) 'ulus-ötesi kültürler', Hall'un (1991a) 'global kitle kültürü' kavramlarını ya da Archer'ın (1990b) 'kozmopolit kültür' kavramını kullanmanın daha dikkatli bir tavır olduğunu düşünüyorum. Böylesi bir tavrın, global kültürün aslında Robertson'ın da kabul etmediği aynılaştırma iddiasını içermediği kanısındayım. Ayrıca global kültür kavramının globalleşmeyi devam etmekte olan bir süreç olarak değil, tamamına ermiş bir süreç ve kendini de bu sürecin sonunda ortaya çıkan bir ürün gibi sunma eğilimini taşıdığı da

ileri sürülebilir. Oysa bu, kültürün sabitleştirilemeyen, belli bir kalıba dökülüp hep orada tutulamayan niteliğine aykırı düşmektedir.[2] Kaldı ki globalleşmeye, sonlandırma projeleri üretmeden, Hall'un (1991a) belirttiği gibi, karmaşık, çelişkili ve yeni dinamikleriyle hakkından söz edebileceğimiz bir süreç olarak bakıldığında zaten nihaî bir global kültür ürününden dem vurmak da imkânsızlaşıyor.[3]

Yukarıda belirtilenlerle de ilişkili olarak, daha önce globalleşmenin iki önemli ayağı şeklinde değinilen ulus-devletin krizi ve enformasyon teknolojilerinin, eğer aynılaştıran bir sürecin ve homojen bir global kültürün kurucu unsurları olarak ele alınırlarsa, içerdikleri ekonomizm ve teknolojizm tehlikesi üzerinde duracağım. Featherstone'un derlediği *Global Culture* içerisinde Archer ve Smith'in başka başka hedeflerle de olsa bu nokta üzerinde yaptıkları vurgunun önemli olduğu düşüncesindeyim.

Smith (1990) özellikle global kültür kavramına göndermede bulunarak, bu kavramın arkasında çokuluslu şirketler, uluslararası iş bölümü, süper güçler, yeni iletişim araçlarının damgasını vurduğu yeni bir döneme geçme düşüncesinin yattığını belirterek, böylesi bir anlayışın aslında kültürü ekonomi ve teknolojiye bağlı belirlemeci bir bakışa mahkûm kıldığını ileri sürüyor. Bu açıdan, geç-kapitalizm, sanayi-sonrası ve/veya modern-sonrası toplum, global kültür gibi kavramlaştırmaların küçük ölçekli topluluk anlayışını tümüyle bir yana iterek, ekonomik kurumlar, devlet ve iletişim teknolojilerine dayalı bir kültürel emperyalizm üzerinde durduklarını belirtiyor. Smith'e göre 'global kültür', yerel olanı ve yerel olanın yeniden keşfini de kendi içinde eriterek bunların ancak ulus içeriğinden boşaltılmış etnik motiflerin yamalı bohçası gibi ele alındığı bir kavramsal çerçeve oluşturuyor.4 Bu öyle bir kavramsal çerçeve ki yerelin tüm tarihi, yerelliğini kurguladığı mitler ve semboller gözardı ediliveriyor: Global kültür şimdi, burada ve her yerde bulunuyor, söyleminin teknik niteliği onu zamandan ve mekândan bağımsız, içeriksiz kılıyor (Smith, 1990: 177). Smith içinse, üzerine global kültürün kendi direktiflerini istediği biçimde yazabileceği

2 Kültürü bu şekilde kavramlaştırmanın onu nesnel bir inceleme alanı olmaktan çıkardığını düşünmüyorum. Kültürün sabitleştirilemeyen niteliği incelenmesini de zorlaştırıyor ama sabit kalmasa da 'anlam'ları Derridavârî anlamda çapa attıkları yerde inceleme nesnesi yapmak mümkün.

3 Aslında Robertson da globalleşmeyi bir süreç olarak tanımlıyor ama global kültür kavramının kendisinin içerdiği zorlukları bu kavramı kullanarak gözardı etmiş oluyor.

4 Smith bu yazısında hem Wallerstein'ın (1990), uluslararası işbölümüne dayalı ve dünya sisteminin ideolojik savaş alanı şeklinde kavramlaştırılan, kültür anlayışına hem de global kültürün etnik motifleri ulus içeriğinden boşaltılmış yamalara dönüştürdüğü yolundaki eleştirisiyle Robertson'a (1990) gönderme yapıyor gibi. Bu yolda doğrudan bir şey belirtmemekle birlikte yazısının bu iki isme eleştirel bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Ayrıca, Smith'in kültür kavramını ön plana çıkartmasına karşın kültür ya da dünya kültürü tartışmalarının aslında kavram kültür-dışı olana indirgeme özelliği taşıdığını belirtmesi, bu tartışmaya katkıda bulunanların genelde bu indirgemecilikten kaçınmak üzerine yaptıkları vurgu düşünülürse, ilginç de bir saptamadır.

'beyaz sayfa' gibi bekleyen bir yerel ve onun kolayca gözardı edilebilecek mitlerinden söz edilemez. Tersine, bu mitler ve imgelerin 'hafızasız' global kültür kavramından belki de daha dayanıklı bir nitelikleri var.

Gerçekten de yazıların bir kısmında globalleşmenin yereli silip süpüren, yok eden bir süreç olmadığı, tersine yereli de içerdiği belirtilmesine karşın; yerelin global olana cevap vermekten öte bu süreçte kendi dinamikleriyle nasıl yeraldığına dair açıklamalar bulmak zor. Bu, özellikle Hall ya da Friedman gibi somut örnekler yoluyla tartışmaların da yapıldığı makaleler dışında kalan ve globalleşmeyi daha çok kavramsal düzeyde açıklamaya çalışan yazılar için sözkonusu. Globalin yereli dışlamayıp içerdiği, dolayısıyla da inceleme nesnesi olmaktan çıkarmadığı ileri sürülüyor ama bir içerme ilişkisi sözkonusu olduğundan, yerele Smith'in belirttiği gibi edilgen bir konum atfedilmiş oluyor. Bunun nedeni belki de global ve yerelin dilde karşıt kutuplar olarak konumlanmış olmaları ve dildeki karşıtlığın kavramlaştırmalarda kendini ister istemez dayatması. Sonuçta global olan yerel olanı içeriyor; sürecin kendisinin her ikisini birden içeren niteliği, global ve yerel kavramlarının kullanımında yitip gidiveriyor. Bu açıdan globalleşmeye bir *süreç* olarak vurgu yapmanın ve kavramları dikkatle kullanmanan önemi bir kez daha kendini gösteriyor. Zira globalleşmeye evrensel ve tikelin karşılıklı etkileşimi özelliğini taşıyan bir süreç şeklinde bakıldığında yukarıda global kültür yerine önerdiğimiz 'kozmopolit kültür' kavramı bile içerdiği homojenlik iddiasına karşın bir farklılık niteliği taşıyor: Bir kozmopolit kültürün diğeriyle hem ortak hem de ondan farklı olması mümkün hale geliyor. Belki de Hannerz'in yerel olanın kozmopolitana bakışının "hem bizden hem bizden değil" (1990: 248) anlayışını taşıdığı yolundaki ifadesi de bu şekilde ele alınabilir.

Archer'ın (1990a) ekonomizm ve teknolojizm eleştirisininse global kültür kavramından çok, toplumbilimin sanayi, sanayi-sonrası, modern-sonrası toplum ve/veya enformasyon toplumu dönemselleştirmelerindeki ortak indirgemeci mantığı hedeflediğini söyleyebiliriz. Ancak Keyman'ın da belirttiği gibi, 'postmodern durum', 'risk toplumu' ya da 'tarihin sonu' gibi, dünyanın şu an içinde bulunduğu duruma ilişkin çözümlemeler globalleşme kavramından bağımsız değiller (1995: 41). Bu anlamda Archer'ın makalesinin, en azından belli eleştiri başlıkları bâbında, daha başka kapsamlardaymış gibi görünen konulara geçiş açısından önemi var.

Archer, sanayi toplumunun literatürde belli bir stereotip, 'modern toplum' stereotipi şeklinde ortaya çıkışından ve sanayileşmeye toplumsal yaşamın diğer tüm yönlerini de belirleyen asıl itici güç rolünün atfedilişinden başlayarak, aynı mantığın evrimci bir anlayış içinde sanayi-sonrası toplum ve enformasyon toplumu veya modern-sonrası toplum gibi kavramlaştırmalarda nasıl kendini gösterdiğini anlatıyor. Bu bakımdan yalnız Marx ve Durkheim gibi toplumbilimin kurucu isimleri değil aynı zamanda örneğin Bell, Aron, Lipset, Shils, Schumac-

her, Toffler ve Poster gibi isimleri de eleştirel yazısına konu ediyor. Zira bu yazarların sanayi-sonrası toplum ya da enformasyon toplumu üzerine yazdıkları, enformasyon teknolojilerine, sanayi üretiminden 'bilgi'nin merkezî unsur olduğu hizmet üretimine, imge ve sembol tüketimine dayalı yeni bir döneme geçişte belirleyici rol atfeden modellemeler içeriyor. Dolayısıyla Archer'ın, örneğin Poster ve Bell'in yaklaşımları ile arasındaki farklara karşın, daha çok buluştukları ortak zemin üzerinde durduğu söylenebilir. Ancak bu noktada Poster ve Bell örneklerinin içerdikleri farklılıklara vurgu yapmak da yararlı olacak sanıyorum.

Bell'in (1973: 109), toplumsal örgütlenmenin temel ilkesi olarak 'kuramsal bilgi'yi görürken, aslında, sanayi-sonrası toplum kavramlaştırmaları için anahtar unsur olarak enformasyonun üretimi ve otomasyonunu ön plana çıkardığı söylenebilir. Zira Bell 'enformasyon'a bir kaynak olarak diğerlerinden ayrıcalıklı bir yer atfediyor. Ona göre, kapitalist ekonomi kuramının temel önermesi olan kaynakların sınırlılığı kuralı enformasyon için geçerli değil; enformasyonun otomasyonu herkesin, yer ve zaman kısıtlamaları olmaksızın, aynı enformasyona ulaşmasını mümkün kılıyor. Poster'ın (1990) Bell'e temel karşı çıkış noktasıysa, tam da bu liberal ve enformasyona metalaşmayan bir form olarak bakma anlayışında. Poster enformasyonun da kapitalist ekonomi içerisinde paketlenmiş bir meta olarak yerini aldığı kanısında. Ancak Bell'e yönelttiği böylesi bir eleştirinin yanında Poster'ın konumunu özellikle farklı kılan bir başka nokta daha var ki o da yapısalcılık-sonrası önermeler ışığında ileri sürdüklerinden oluşuyor: Poster'a göre enformasyonun elektronik manipülasyonuna dayalı yeni iletişim yapıları, toplumsal ilişkileri etkileyip yeniden-yapılandırarak bu ilişkiler içinde kurulan özneyi de yeniden-kurguluyor. Artık "hayalî özerkliği gösteren ve gösterileni, sözcük ve şeyi birbirine bağlamakla, kısaca, dilin temsilî işleyişiyle ilişkilendirilen" (1990: 14) rasyonel birey kurgusunun sarsıntıya uğradığı bir toplumsal ilişkiler ağıdır sözkonusu olan. Yeni bir dil kendini empoze ediyor; dilde temsil edildiği varsayılan nesne artık maddî dünyanın kendisi olmaktan çıkıp bir göstergeler akışı haline geliyor.

Poster'ın bu savlarını da içeren bir uç duruşun örneği olarak Baudrilliard'dan da bahsetmek mümkün. Ancak burada durup Bell ve Poster örneklerinden yola çıkarak, son dönem yeni toplum kavramlaştırmalarının iki ana hat üzerinde yer tuttuklarını söylemekle yetineceğim. Bunlardan ilki, Bell'in iyi bir örneğini oluşturduğu, liberal önermelere dayalı ve enformasyonu bireyleri özgürleştirici bir öge olarak alan yaklaşımlardan oluşuyor. İkincisiyse, Poster'ınki gibi, enformasyon teknolojisi temelinde yaşanan değişimlere eleştirel bir doz da içeren ve modernist varsayımlardan beslenen özgürleştirici senaryolar üretmek yerine, bu değişimlerin öznenin kuruluşunda oynadığı rolle ilgilenmeyi hedefleyen yaklaşımları kapsıyor. Ancak sözü edilen yaklaşımların iki örneğinin burada kısaca özetlenen özelliklerine bakıldığında, her ikisi için de temel çıkış noktasının enformasyon teknolojisine toplumsal ilişkileri belirleyici bir önem atfet-

mek olduğu söylenebilir. Eleştirel olsun ya da olmasın, kültürün yerel bileşeninin neredeyse tümüyle unutulduğu ve ekonomik-teknolojik örgütleniş temelinde bir 'meta-kültür' tanımlama noktasına gelecek varsayımlarda bulunulduğu öne sürülebilir.

Yerel kültür ve kimlik sorunu

Globalleşmeye, sermayenin ulus-sınırlarını aşması, dünya pazarının oluşumu ve enformasyon teknolojilerinin dünya ölçeğinde yaygınlaşmasını içeren bir süreç olarak bakıldığında, bu tartışmanın bir ucunu da Batılı kapitalist ekonominin ve Batılı teknolojinin dünya çapında bir zafer elde edip etmediği sorusu oluşturuyor: Batı kendi yerelini globalleştirerek diğer tüm yerelleri yok mu ediyor? Bu noktada aklımıza aslında pek de yeni olmayan ve Batı'nın modernleşmeyle Batılılaşmayı birbirine eşitleyerek bu eşitliği yaygın kullanımıyla 'gelişmemiş' veya 'gelişmekte olan' Üçüncü Dünyaya ekonomik ve teknolojik örgütlenme biçimiyle birlikte kültürünü de içerecek (ama eşitsizlik temelini kaybetmeyen yeni bir uluslararası işbölümü de yaratacak) şekilde ihraç ettiği yolundaki savlar gelebilir. Ve bu açıdan da, ister Batılı örgütleniş biçimine ve kültüre ilerleme yönünde alternatifi olmayan olumlu bir nitelik atfedin, ister bunu Batı emperyalizminin Üçüncü Dünyayı kendine tabi kılan çehresinin yeni bir ifadesi olarak görün, yine aynı ortak bakışla karşı karşıya kalıyoruz. Yine yerelin 'yerel kültür' tanımını oluşturan niteliklerinin edilgen ve kabul etme ya da tâbi olma dışında, dinamiklerin içerisinde nasıl yeraldığını sorgulamayan bir genelleme çerçevesine hapsoluyoruz.

Oysa daha önce de belirttiğim gibi globalleşme evrensel ile tikelin karşılıklı etkileşimini dışarıda bırakan ve bir metakültüre yolaçıp homojenleşmiş bir dünya tasavvuru yaratan bir süreç olarak görülmemeli. Böyle görülmediğinde, globalleşme ne yerel kültürü ve bu kültürel dayalı kimlik tanımlarını tümüyle yıkıyor ne de farklılıkları sorunsuzca bünyesine katıp Öteki'nin sonsuz bir hoşgörüyle kabulünü müjdeliyor denebilir. Dolayısıyla, globalleşmeyle birlikte içerisi ve dışarısı, kimlik ve fark, Birinci Dünya ve Üçüncü Dünya, benlik ve öteki arasında çizilmiş zaman ve mekân ayırımına dayalı sınırların yittiğini ve bunun sonucu global bir toplum ve global bir kültürün ortaya çıktığını (Keyman, 1995: 41) söylemek bana göre pek olası değil. Zira globalleşme aslında tüm bu karşıtlıkların kurgulandığı dönemin sona erdiğini ve başka bir dönemi haberleyen bir süreci işaretlemiyor. Tam da tersine, Hall'un (1991a) ifade ettiği gibi, globalleşmenin bir süreç olarak tarihi böylesi karşıtlıkların kurgulanışını *içeriyor*. Elbette bu kavram ikilileri daha önce varoldukları halleriyle karşımıza çıkmıyorlar bugün, ama onları tanımlayan sınırların ortadan kalkmasından çok yer değiştirmelerinden söz edilebilir. Belki de globalleşmeye bu karşıtlıkların yeniden tanımlanışı ya da yeniden kurgulanışı süreci olarak bakmak daha yerinde olacak.

Hannerz'in dediği gibi, kozmopolit, taşıdığı evrensel nitelikleriyle, yerel olanın gözünde "hem bizden hem değil" konumu edinmiş olabilir. Ya da Birinci Dünya-da yaşayan Üçüncü Dünyalılar, kentin 'kent soylu' olmayan yeni sakinleri, sözü edilen kavram ikililerinin her iki kutbuna da rahatça oturmayabilir ve *hibrid* (melez) olma niteliği taşıyabilirler. Bu anlamda Yeğenoğlu'nun (1995) 'göçmen kimliği'nin kategorileştirilemeyen, hibrid niteliği üzerine yaptığı tartışmaya değinmekte yarar var. Yeğenoğlu Bauman'ın (1990) 'yabancı' kavramına da göndermelerde bulunarak, göçmen kimliğinin karşıtlıklar arasında kalan ve "tercüme edilemeyen" bir "üçüncü terimin varlığını" (Yeğenoğlu, 1995: 80) işaretlediini ve 'ne biri ne de diğeri', 'hem biri hem de diğeri' olma durumuna karşılık geldiğini belirtiyor:

> Çağdaş göçmen kimliğinin betimleyici özelliklerinden bir tanesi eski ile yeni, sömürge ile sömürge-sonrası, küresel ile yerel, Batı ile Doğu ve içerisi ile dışarısı arasında bir konumda varolması, dolayısıyla, sömürge-sonrası durumun kültürel, ekonomik ve siyasi haritasının çelişki ve gerilimlerini dile getirmesidir. Göçmenlik, sömürgeci dönemin, içerisi ve dışarısı, şehir ve köy, metropol ve sömürge, merkez ve çevre karşıtlığı üzerinde temellenen ikili mantığını altüst eden bir üçüncü kimliğinin ortaya çıkışına işaret eder. Göçmen kimliği ne akraik ne moderndir, ne geçmişe ne de şimdiye aittir. Bu kimlik ne o'dur, ne bu'dur, aynı anda her ikisidir *(agy)*.

Dolayısıyla denebilir ki, dışarıdaki öteki, ben'in kurgulandığı iç mekâna girmiştir artık. Ama bu durum beraberinde, içerisi ve dışarısı ayırımının ortadan kalkmasını değil, farklı iç ve dış tanımlarını, yukarıda da belirttiğim gibi, kavram ikililerinin çizdiği sınırların yokoluşunu değil, bu sınırların yeniden kurgulanışını gösteriyor. Zira Öteki, gettolar yoluyla içerde de olsa dışarlıklı kalıyor. Örneğin, Almanya'da yaşayan Türkler için Almanya ne ölçüde içerisi? Ya da Türkler Almanlar için öteki olmaktan çıktılar mı? Türklerin Almanya'da Türklüklerini belki ülkelerindekinden çok daha farklı ve köktenci bir biçimde kurdukları düşünüldüğünde bu sorulara kolayca evet cevabı verilemiyor.

Bu noktada yalnızca gettolarda Türklüklerini yeniden tanımlayanlardan değil, 'Almanlaşan' ve ötekileştiği için Türklerce kabul edilmeyen, ama Alman*laşması* asla 'Alman olması'yla aynı anlama gelmediğinden5 öteki tarafından da

5 Dolayısıyla, ulus-devlet kimlik referansı olma özelliğini kaybetmiştir demek pek mümkün görünmüyor. Belki ulus-devleti aşan ya da ulus-devletin altındaki yerellikler daha başka referans noktaları oluşturuyor ama referansların artması daha önce ulus-devletin rolü üzerinde yapılan vurguları geçersiz kılmıyor, yalnızca bu vurguların tekcil ve dışlayıcı niteliğine dikkat çekiyor. Zaten derlemelerdeki makalelerin çoğunda da, ulus-devletin krizinden söz edilmesine karşın, bunun ulus-devletin tarih sahnesinden silinmekte olduğu şeklinde ele alınmaması gerektiği belirtiliyor. Ama ben yine de yeni referans noktalarının varlığının neden-sonuç ilişkileri içinde düşünülerek ulus-devletin egemenliğinin krize girmesi gibi bir fikre yolaçmasını da tartışmalı buluyorum. Çünkü *Uluslar*-arasılık, ulusu dışında bırakmıyor, tersine, hangi uluslar arasında bir ilişkiden söz edildiğine göre tanımlanıyor. Bu bakımdan ulus-devlet, Wallerstein'ın (1991) işaretlediği gibi, kültürel, toplumsal, siyasal ve ekonomik çekim güçleri arasındaki yerini -süreç içinde bu yer değişik nitelikler edinmiş olsa da- koruyor.

kabul görmeyen bir üçüncü kuşak örneğinden de söz edilebiliriz. Asıl "hem biri hem de öteki", "ne biri ne de öteki" olma durumundaki bu kuşağın karşıtlıkları yerinden eden bir hibridlik niteliği gösterdiğini söyleyebiliriz. Ancak bence burada esas sorulması gereken, karşıtlıkları yerinden eden bu türden hibridlik örneklerinin yeni bir durumu mu işaretlediği sorusu. Daha önce kimlik ve farklılık arasında kalma niteliği hiç görülmeyen bir şey miydi? Bu anlamda karşıtlıklar temelinde yapılan kimlik tanımlarının varolduklarından beri iki arada bir derede konumları da yarattığını, ancak globalleşme sürecinin şu an yaşadığımız dinamiklerinin bunu daha bir gözler önüne serdiğini düşünüyorum. Kaldı ki kimlik ve farklılık arasında, hibrid niteliği taşıyan örneklerin 'yeni' olduğunu ileri sürmenin, bunların kurgulanmış olduunu gözardı ederek, kavram ikililerindeki her bir kutbun yeni durumdan önce saf ve katışıksız halleriyle yaşamlarımıza hükmeden kategoriler olduğu imasını içeren bir tarafı da var. Oysa Hall'un (1991b: 47) belirttiği gibi, kimlikler hep "biz, hepimiz aynıyız" tanımlamasına, bu aynıyı farklılıkla içiçe kurgulayarak, varma *süreci*dir ve bir süreci işaretlemesi anlamında kimlikler hiçbir zaman tamamlanmış, bitirilmiş ve ötekilerden bağımsızlaşmış değillerdir: ötekiyle birlikte yaşamın içinde yeniden ve yeniden kurgulanırlar.6 "Ne biri ne öteki", "hem biri hem öteki" konumundansa ancak biri ve öteki kategorilerini sabitleştirerek söz edebilirsiniz ama bu kategoriler toplumsal yaşamın içinde hiçbir zaman sabit değillerdir. Daha önce de değillerdi, şimdi de değiller.

Sonuç

Burada ele alınan temel eksen ve derleme iki kitaptaki makaleler dolayısıyla dillendirdiğim görüşler doğrultusunda, Hannerz'in (1991: 126-127) yazısında kültürler için söylediklerinin kimlikler için de geçerli olduğunu vurgulamak istiyorum: Kültürler ve diller gibi kimlikler de değişik kaynaklardan beslenirler, tarihsel saflık ya da homojenlik içermezler. Globalleşmeye tarihsel bir süreç olarak bakmak ise bir homojen kültür tanımı yapmayı, kimlik ve farklılık arasındaki sınırların kalktığı savlarını geçersiz kılıyor. Wolff'un (1991: 66) aynı derleme içinde bulunan Robertson, Wallerstein ve Hannerz'in konuşma metinlerini değerlendirdiği makalesinde toplumsal süreçleri dikkate alma üzerinde yaptığı vurgu bu açıdan önemli. Zira açıklamalar bu süreçlerden ve dolayısıyla tarihsel içeriklerinden bağımsızlaştıklarında kavramsal bir makinaya dönüşüyor ve bu makina kolay genellemelere yolaçabiliyor.

Aslında her iki kitapta da hem böylesi genellemelere varabilecek açıklamalar

6 Örneğin Türklükten, tanımı kendinden menkul bir kavram şeklinde değil, toplumsal yaşam içerisinde kurgulanan ve tanımlanan bir durum olarak söz edebiliriz. Buysa Türk olmayana gönderme yapılarak hep yeniden kurgulanır ve tanımlanır. Bu anlamda dönülecek bir Türklük kökeninden çok, tarih içerisinde yeniden-kurulan bir 'köken' imajı vardır.

hem de eleştiriler yeralıyor. Ancak burada genelleme yapmanın tam tersi bir konumu, topyekûn bir göreliliği savunma noktasında olmadığını da özellikle belirtmek isterim. Zaman ve mekândan tümüyle bağımsızlaşan genellemeler kadar, sonu olmayan bir zaman ve mekân çeşitlemesine gitmenin de tehlikeli olduğu görüşündeyim. Featherstone ve Lash'in (1995) 'homojenize' ve 'heterojenize' etmek şeklinde tanımladığı bu yaklaşımların her ikisinin de handikapları var ve globalleşmenin toplumsal yaşamı anlamda çözümleyici bir kavram olarak kullanılabilmesi bu handikaplardan kurtulabilmesine bağlı görünüyor.

En son olarak, hem bu açıdan hem de yazıda daha önce sözü edilen 'kültür', 'ekonomizm ve teknolojizm', 'Batılılaşma', 'toplum modellemeleri' ve 'kimlik' tartışmalarıyla örtüşen yönleri bakımından, globalleşme kavramının, toplumbilimin modernliği sorunsallaştırmaya başladığından beri tartışageldiği konuları yeniden gündeme getirdiği söylenebilir. Örneğin determinizm ve volontarizm, yapı ve kültür gibi tartışma konuları globalleşmeyle birlikte temel duruş ve yaklaşım farklılıklarını çizmede yeni dinamikleriyle tekrar karşımıza çıkıyor. Bu anlamda toplumbilimin de ne tümüyle farklılaşan ne de hep aynı kalan, tarihinden aynı düşünülemeyen ama toplumsal yaşamın yeni dinamikler üretmediği ve dolayısıyla bu tarihin sonuna gelindiği ileri sürülemeyeceğine göree, dinamizmini sürdüren niteliğinin altı çizilebilir.

KAYNAKÇA

Archer, M. (1990a): "Theory, Culture and Post-Industrial Society". *Global Culture* içinde, ss. 97-119.

Archer, M. (1990b): "Foreword". *Globalization, Knowledge and Society* içinde ss. 1-2, Martin Albrow ve Elizabeth King (Der.) Sage Publications Ltd., Londra.

Bauman, Z. (1990): "Modernity and Ambivalence", *Global Culture* içinde, ss. 143-169.

Bell, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society.* Basic Books, New York.

Featherstone, M. (1990): "Global Culture: And Introduction". *Global Culture* içinde, ss. 1-14.

Featherstone, M. ve Lash, S. (1995): "Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction". *Global Modernities* içinde, ss. 1-25, Featherstone, Lash ve Robertson (Der.), Sage Publications Ltd., Londra.

Friedman, J. (1990): "Being in the World: Globalization and Localization". *Global Culture* içinde, ss. 311-328.

Hall, S. (1991a): "The Local and the Global: Globalization and Ethnicity". *Culture, Globalization and the World-System* içinde, ss. 19-39.

Hall, S. (1991b): "Old and New Identities, Old and New Ethnicities". *Culture, Globalization and the World-System* içinde, ss. 41-68.

Hannerz, U. (1990): "Cosmopolitans and Locals in World Culture". *Global Culture* içinde, ss. 237-251.

Hannerz, U. (1991): "Scenarios for Peripheral Cultures". *Culture, Globalization and the World-System* içinde, ss. 1107-127.

Keyman, E. F. (1995): "Küçülen ve Parçalanan Dünyada Siyaseti Anlamak". *Toplum ve Bilim*, Kış 1995, ss. 41-64.

Poster, M. (1990): *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Polity Press, Cambridge.

Robertson, R. (1990): "Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept". *Global Culture* içinde, ss. 15-30.

Robertson, R. (1991): "Social Theory, Cultural Relativity and the Problem of Globality". *Culture, Globalization and the World-System* içinde, ss. 169-60.

Smith, A. (1990): "Towards a Global Culture?" *Global Culture* içinde, ss. 171-191.

Wallerstein, I. (1990): "Culture as the Ideological Battleground of the Modern World". *Global Culture* içinde, ss. 31-55.

Wallerstein, I. (1991): "The National and the Universal: Can There Be such a Thing as World Culture?" *Culture, Gllobalization and the World-System* içinde, ss. 91-105.

Wolff, J. (1991): "The Global and the Specific: Reconciling Conflicting Theories of Culture". *Culture, Globalization and the World-System* içinde, ss. 161-173.

Wuthnow, R. ve diğerleri (1984): "Introduction". *Cultural Analysis* içinde, ss. 1-20, Wuthnow ve diğerleri (Der.), Routledge and Kegan Paul Ltd., Londra.

Yeğenoğlu, M. (1995): "Sömürge Sonrası Dünyada Göçmen Kimliği". *Mürekkep*, Kış/Bahar'95, ss. 78-82.

Gellner'in İslâm toplumu modeli üzerine bir not

*Ahmet Çiğdem**

Gellner'in "güçlü bir kültür ve zayıf bir devlet" ikiliğinin belirleyici bir rol oynadığı, İbn Haldun'un tarihsel şehir ve kabile diyalektiğine dayalı İslâm toplumu modeli (Gellner, 1983: 55), Osmanlı toplumunu bu modelde "istisna" sayan bir yaklaşıma sahiptir; bu durumda Türkiye toplumu, dolayısıyla Türk Müslümanlığı hemen her bakımdan bu çerçevede ikincil ("çevresel") kalmaktadır.[1] Bu modele ilişkin yakın tarihli bir değerlendirmesinde Zubaida'nın da aynı yaklaşımı benimsediği ortaya çıkmaktadır (Zubaida, 1995: 151-188).[2] Gellner'in modeli, bir model olarak sorunlu olmanın yanısıra, İslâm üzerine yapılan çalışmalarda neredeyse kurumsallaşmış eğilimleri de ihtiva etmektedir. Bu eğilimler, genel olarak, ya çalışmanın teorik nesnesinin yâni İslâm'ın görünürlüğünün kaybolması, ya da İslâm'ın test edildiği, karşılaştırıldığı veya altında değerlendirildiği herhangi bir kategorinin, sürecin, yahut olgular toplamının belirli bir eleştiriye zemin hazırlayabilecek ölçüde somutlaştırılmaması biçiminde ortaya çıkıyor; örneğin İslâm ve modernlik tartışmalarında ya bizzat İslâm'ın kendisi kayboluyor, ya da modernlik. İslâm üzerine sosyolojik bir çalışmada ya İslâm adına ortaya konulan sosyolojik olanı boğuyor ya da sosyolojik olan İslâmî olana teorik bir üstünlük ve öncelik taşıyor.[3] Laroui'nin de belirttiği gibi İslâm ça-

(*) Gazi Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü.

1 Gellner Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının, önerdiği model açısından sorun yarattığının farkındadır (1983: 73).

2 Zubaida'nın değerlendirmesi, Gellner'in yaklaşımının modern İslâm'ın kavranılması açısından doğuracağı muhtemel sorunlara dikkat çekmekle birlikte, yine de bu yaklaşımın bir İslâm toplumu modeli sunması açısından içerdiği ya da içermediği tarihsel ve sosyolojik muhtevanın yeterli olup olmaması konusunda bir cevap üretmemektedir.

3 Sosyolojik söylemin, teorik nesnesine bir öncelik ve üstünlük taşıyabileceği argümanı, bu söylemin sadece bir versiyonu (pozitivizm) için geçerli değildir. Sosyolojik düşünce geleneği bu argü-

lışmalarında bu nitelikten olmak üzere önce metodolojik ve giderek teorik denilebilecek bir sorunlar yumağı vardır (Laroui, 1993)[4] ve bu yumakta, Edward Said'in (1978) oryantalizm[5] üzerine yazdıklarında öne çıkan Doğu'yu ve bu arada öncelikle ve özellikle İslâm'ı, evrensel tarihin bir *alt türü* olarak değerlendirmeye yönelik siyasî tavırdan daha zedeleyici bir durum sözkonusudur. İslâm çalışmalarının teorik ya da metodolojik bir eleştirisi şüphesiz bu değininin sınırlarını aşıyor; burada bu konuda daha ayrıntılı bir tartışmaya girmekten çok Gellner ve Zubaida'nın bir "istisna" olarak değerlendirdikleri sürecin, her iki yazarın da (bilhassa Gellner'in) moderniteyle ilgili olarak söylediklerinin mantıksal sonuçları açısından bir istisna olmayıp; tam tersine, her iki yazarın zımnen onayladıkları Weber sosyolojisinin dinsel moderniteye atfettiği şehirlilik, püritanizm ve kitabîlik vasıflarının somutlaşması bakımından İslâmî modernitenin ya da İslâmî modernite denilebilecek herhangi bir süreç olacaksa onun bir öntarihini oluşturduğunu belirtmek istiyorum.[6] Bu argümanı haklılaştırmak üzere, önceden Gellner'in İslâm toplumu modelinde yer alan bir iki noktanın altını çizmekte yarar var.

Gellner'in modelini türettiği tarihsel süreç; Osmanlı toplumunun İslâm toplumlarına çevresel değil, merkezî bir karakter taşıdığı süreçtir; üstelik Osmanlı devleti güçsüz olmadığı gibi, ulema tarafından stabilize edilen yüksek İslâmî kültürel örüntüler de ancak imparatorluğun merkezinde ve belki de sadece Gellner'in tanımladığı biçimiyle işlevseldir –seçkinlere özgü bir *kültür* olarak. Bu kültürün seçkinlere özgü olması, "yüksek" olmasını gerektirmediği gibi, böylesi bir kültüre dahil olmanın ölçütleri de "kültürel" değildir. "Din" burada aslî bir öge olmakla ve kültürün genel çerçevesinin oluşturmakla birlikte, ancak "merkeze" ve devletle eklemlendiği ölçüde varolabilir; din adamları da bu odaklara mesafeleri ölçüsünde hayat bulabilirler. Bu kültür, kendisini hukuksal

man etrafında şekillenmiştir.

4 Laroui'nin kitabı (1993), bu meselenin aynı zamanda İslâm kültürünün ve düşünce tarihinin *içinden* okunması meselesi olduğunu da göstermektedir. Çünkü İslâm düşüncesi modernizmin meydan okuması karşısında anlamlı bir karşılık üretebilmiş değlidir ve bu durumda oryantalizmin teorik eleştirilerini doğrulayacak bir karmaşayı barındırmaktadır.

5 Oryantalist söylem, tanımayı ve bilmeyi amaçlayan bir keşif ve macera olmaktan çok, önceden belirlenmiş siyasal hedeflere uygun bir Doğu temsili sunmayı görev bilen bir söylemdir; oryantalizmden, bütün siyasal çağrışımlardan soyutlandıktan sonra bile, geriye kalan, hiçbir entellektüel ve bilimsel kalıba sığdırılamayacak, bir tür, Edward Said'in deyişiyle, "İslâmî kültürün ideolojik eleştirisi"dir.

6 Gerçekçi olmak gerekirse, fikrî planda İngiliz kolonyalizminin hâkimiyeti altında yaşayan Hindistan ve Pakistan'da entellektüel modernizmin İslâm düşüncesi içerisindeki öncüllerini tesbit etmek mümkündür; ancak ne yazık ki bu öncüllerin hem toplumsal bir tabanı yoktu, hem de buna bağlı olarak, siyasal sonuçları ve tesirleri itibariyle sınırlı kalmıştı. Sanıldığı gibi İslâmcılığın modern bir siyasal ideoloji olarak ilk kez Osmanlılar tarafından formüle edilmediğini de geçerken belirtelim. Bu konuda Aziz Ahmed'in (1990) kitabına bakılabilir.

pratiklerin yanıbaşında yeniden üretir ve bütün büyük imparatorluklar da olduğu gibi edebiyattan, özellikle de şiirden[7] başka aslında yaygın bir pratiğe de sahip değildir. Osmanlı toplumu İbn Haldun'un kabile ve şehir diyalektiğini doğrulayacak bir tarihsel ampiriyi de sunmaz. "Güçlü" devlet, siyasal iktidarın bölünmesine razı olmadığı gibi, kendi imgesini sarsıntıya uğrattığında din de dahil olmak üzere, yerleşik kültürün ve mahallî güçlerin bütün unsurlarını bertaraf etmeye hazırdır. Toplumsal olan, ancak siyasal olanla çatışmadığı ölçüde ve düzeyde varolabilir; toplumsal güçler, siyasal güçlerin belirleyiciliğini kabul ettikleri sürece bir "güç" olarak kalabilir. Dolayısıyla kültür, siyasetin gölgesinde kendisini yeniden üretebilir –bu yeniden üretimin araçlarının ve biçimlerinin de siyaset tarafından belirlenmesinden daha tabii ne olabilir? Esas mesele, siyasetin bir üst-kurum olarak işlevlerini kesintisiz ve kuvvetli bir şekilde yerine getirmesinin nasıl mümkün olduğudur.

Osmanlı'da reayanın hem dolaysız emek, hem de kolaylıkla mobilize edilen savaşçı bir kitle olarak örgütlenmesi, aşağı kültürdeki ortodoks İslâm'ın kolaylıkla yüksek kültürdeki kitabî İslâm'la eklemlenmesince her zaman mümkün kılınabilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kültürünün dikey bölümlenmesinden çok, yatay bir bölümlenmesinden söz edilebilir. Gellner'in güçsüz devletlere atfettiği meşruiyet yoksunluğu, en azından belli bir döneme (geç onsekizinci yüzyıl) kadar Osmanlılar için geçerli olmamıştır. Dinsel heterodoksi bile bu meşruiyeti sarsacak kadar geniş bir boyuta ulaşamamıştır. Sonuçta biraz şematik de olsa güçlü bir devletin ve en azından o oranda güçlü olmayan bir kültürün varlığından söz etmek durumundayız.[8] Gellner'in devşirme sistemini kendi modelini doğrulayacak bir çerçevede kavramaktadır.[9] Oysa Osmanlı'daki egemen taba-

7 Ancak şiir yaygın bir sanat pratiktir. Divan şiirini saraya, saray seçkinlerine, "âyan toplumu"na özgü bir edebiyat olarak değerlendirmemek gerekir. Orhan Şaik, divan şairleri arasında kunduracıların hatta okuma yazma bilmeyenlerin bile bulunduğunu göstermiştir. Murat Belge, Osmanlı kültür yapısının herhangi bir dikey bölümlenmeye izin vermeyecek yapısal bir özelliğe sahip olduğunu, Osmanlı kültürünün sınıflar arası farklılıkları göreli olarak ortadan kaldırdığı mekânsal bir birim olarak "mahalle"nin de bu özelliği pekiştirdiğini söylemektedir (1983: 66). Belge yine gecekondu ve saray arasında aynı özelliğin başka bir boyutuna dikkat çeker: formun farklılığına rağmen, tematik bir benzeşim ve içeriksel bir süreklilik vardır (1983: 256-7). Sadece şiir değil, daha sınırlı bir sanatsal faaliyet olarak musikî için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Musikî ve şiirin buluştuğu bir form olarak *Mevlid*'ler hem biçimsel, hem de tematik benzeşimlerin olduğu bir alanı teşkil ederler. Batı toplumlarının tarihsel evrimi içerisinde adına kültür dediğimiz süreç hem form, hem de tema olarak farklılaştığı gibi, sınıflara, millî topluluklara göre de farklılaşarak ve yapısallaşarak gerkleşmiştir. "Osmanlı kültürü" tanımlaması bu açılardan, sorunlu bir tanımlamadır.

8 Osmanlı İmparatorluğu'nun bir imparatorluk olarak varlığını uzun müddet sürdürmesi tam da bu formülasyonda yatıyor: *Güçlü devlet, stabilize kültür.* Kültürün merkezî güçlere direnmeyi sağlayacak bir ruh *(asabiyya)* teşkiline imkân vermemesini, bütünüyle sünniliğin iktidara her durumda ve şartsız müsamahayı zorunlu kılacak bir din anlayışına sahip olmasıyla açıklamak mümkün gözükmüyor.

9 Devşirme sisteminin şehre atfedilen merkezîliği çevrenin yıkıcı bedevî etkilerine karşı korumak

kalara yönelik kuşkunun da devşirmeyle müesses olan bu askerî-bürokratik tabakaya yönelmesi anlamlıdır. Özetle belirtmek gerekirse, hem "güçsüz devlet, güçlü kültür" formülü, hem şehir-kabile diyalektiği ancak antropolojinin nesnesi olabilecek İslâm toplumları için geçerli olabilir, hem de bu toplumlar siyasal olarak genel bir İslâm toplumu zeminine çevresel kalmaktadırlar. "Antropolojinin nesnesi olmak" tarihsel evrimin geri bir halkasını oluşturmak anlamına gelmez, tersine, tam da sosyolojik söylem için vurgulanan bir hususu doğrular: ortada, antropolojinin, epistemolojik ve siyasî olarak "nesnesi" kılabileceği bir birim vardır. Bir tür evrim gerçekte bilimler için geçerlidir: antropolojinin işlemsel kılındığı toplumlarla, sosyolojinin işlemsel kılınabileceği toplumlar birbirlerinden farklıdırlar.

Gellner'in ve Zubaida'nın modernliğin geleneksel oluşumları ve yapıları yıktığı şeklindeki iddialarının, modernliğin araçsal bir yorumuna bağlı kalınarak ileri sürüldüğü görülmektedir. Her iki yazar da İslâm toplumları için geçerli olabilecek ya da genel modernite sürecinden bir sapma olarak bu toplumlara özgü bir modernite tanımıyla hareket etmektedirler ve bu tanımda, modernite kendinde ifade ettiği anlamdan çok, geleneksel yapıların karşısındaki konumundan güç almaktadır. Çok bilinen bir hususu tekrarlamak gerekirse, bu modernite tanımı, modernliği, modernizasyonla, bir başka deyişle, modernliğin araçsal boyutuyla özdeşleştirmektir. Bu tanımda İslâm, modernliğin *dönüştürdüğü* bir güç olarak kalmaktadır. Oysa aynı İslâm, İran'daki devrimde bu kez modernliğe karşı bir güç olarak konumlanmaktadır ve bu devrimden İslâm'a çıkarılan pay sadece *siyasal* düzeyde ifade edilmektedir; İslâm, sadece çıplak iktidar değişimini sağlayan bir ögedir. İran'daki dinsel kastın, İslâm toplumu modelinin önemli bir ögesi olan ulemanın işlevlerinin ise sadece hukukla sınırla kalması ve giderek devrimin niteliğinin belirlenmesindeki müdahale gücünü yitirmesi, aynı esasta değerlendirilmektedir. İran devriminin yeni bir toplum örgütlemedeki çabasında İslâm'ın rolü, bürokratik bir merkezin yaratılmasından öte gidememektedir –çünkü, dinsel otoritenin merkezîleştirilmesi başarılamamıştır. İran devriminin "hukuk" esasında stabilize edilmesi, devriminde İslâm'ın sadece hukuku düzenleyen bir güç olarak varkalması, Zubaida'nın yorumunu (1995: 182-3) hem doğrular, çünkü İran, Gellner'in modeli için diğer bir istisnayı oluşturur; hem de yanlışlar, çünkü İran İslâm devrimi, bölgede ne milliyetçiliğin kurumsal dönüşümünü, ne de sosyalizmin ideolojik hareketliliğini sağlayabilmiştir. Sonuçta İran'ın modernlik karşısındaki konumu, Gellner'in yaklaşımı için bir örnek teşkil etmekten uzaktır.

üzere tesis edildiği düşüncesi, devşirme sisteminin mâhiyetini kavramaktan uzak bir düşüncedir. Osmanlı kolonyalizmi, daha önce başka imparatorluk örüntülerinde örneği bulunan bu uygulamayı, tıpkı imparatorluğun kendisi gibi özgül bir uygulama biçimine dönüştürmüştür. Devşirme sistemi, imparatorluğa yaptığı içsel katkının daha fazlasını dışsal olarak yapmıştır.

Gellner'in de benimsediği Weberyan modernitenin (1992),[10] yâni toplumsal ve ekonomik olarak rasyonalitenin, dinsel püritanizmin, toplumsal ve kurumsal farklılaşma ve işbölümünün, kitabî dinselliğin somutlaştığı bir toplum olarak *sadece* Türkiye toplumu öne çıkmaktadır.[11] Ancak belirtmek gerekir ki, Türkiye toplumu bütün bu alanlardaki modernliği ancak tarihsel bir gecikmeyle ve orijinal bağlamlarından uzakta yaşamaktadır[12] ve bu da bu modernliği sürecin başından itibaren "başarısız" kılmaktadır. Türkiye'de dinselliği sürükleyen siyasal güçlerin modernliği "araçsal" ve "gelişmeci" bir zeminde değerlendirmesi, Türkiye'de İslâm'ın modernlikle eklemlendiğini, modernist mantığı yeniden ürettiğini göstermez. Ancak modernliği oluşturan süreç ve değerler toplamının olgunlaştığı yegâne toplum da Türkiye toplumudur –tam da antropolojinin nesnesi olamayacak bir "olgunluktur" bu. Kendisine özgü bir bireşimi vardır; bu bireşimdeki elemanların birbirleriyle ilişkileri ve kendilerini konumlandırmaları bütünüyle herhangi bir modelde imâ edilemeyecek kadar çeşitlilik göstermektedir.

Gellner ve Zubaida'nın, İslâmî fundamentalizmin modernist İslâmcılıkla çeliştiği ve modern İslâmî siyasî dilin bütünüyle geçmişten arındığı yolundaki iddialarına da şüpheyle yaklaşmak gerekir. İslâmî fundamentalizmi, modernist İslâmcılıktan ayıran şey, bu iki akımın dayandığı toplumsal temellerdir; entellektüel farkları değil. İslâm siyasi düşünce tarihi, dünyanın çeşitli taraflarında emperyalizmi ve kolonyalizme karşı girişilen mücadelelere tanık olmuştu ve bu tanıklıkta belirlenen dil, sadece katı bir çelişkinin dilidir; kendisi hiçbir şey koyamaz. Bu anlamda modern İslâmî siyasî dilin de İran ve Cezayir örneklerinde olduğu gibi içsel bir gelişmeyi yansıtacak bir olumsallığı kurduğunu söylemek mümkün değildir. İslâm'ın lehine olmak üzere modernitenin daha alt bir standarda çekilmesi, bu kifâyetsizliği ortadan kaldırmaz. Modernliğin dinsel eleştirisi, Türkiye'de algılandığı biçimiyle bu alt standarta razı olarak işe başlamaktadır. Bu kifayetsizliğin hak edilmemiş bir toplumsal gurur ve siyasal hoyratlıkla giderilmeye çalışılması tavrı, belki geç-modernitenin bu tarihsel aşamasında

10 Gellner'in moderniteyi ve ona bağlı olarak postmoderniteyi kavrama biçimi de sorunludur. Gellner modernite ve postmodernite tartışmasını klasizm ve romantizm tartışmasının bir devamı olarak algılamakta, postmoderniteyi universalizm'in karşıtı bir hiperrölativizm olarak sunmakta, postmodernizmin bir düşünce biçimi ve toplumsal bir süreç olarak farklılaşmasını da görmezlikten gelmektedir. Rölativizmin postmodern durumda, salt bir akademik ya da entellektüel pozisyon olmaktan çıkarak, kitle kültürü ve bilinç endüstrisi tarafından bir hayat biçimi olarak dolayımlandığını da atlamaktadır (Turner, 1994: 15-18).

11 Gellner'in Türk Müslümanlığını tam da bu noktalardan ötürü "farklı" sayması ve bir ölçüde olumlaması, bu olguların adlarıyla görünümlerinin birbirleriyle özdeş sayılmasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

12 Kazanımlarının Batılı olmayan toplumlarca içselleştirilmesini engelleyen bir mutlaklığa indirgenmesini savunmak anlamında değil, ancak moderniteyi gerçekten tarihsel kılan şeyin, onun belli bir coğrafyanın ürünü olması anlamında.

ancak anakronik fakat mümkün bir yöneliş biçiminde bütün İslâm toplumlarının kültürel olarak yabancı kalamayacakları bir kabile/şehir gerilimiyle İslâmcılığı boğacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmed, A. (1990) *Hindistan ve Pakistan'da İslâm ve Modernizm*, çev: Ahmet Küskün, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Belge, M. (1983) *Tarihten Güncelliğe*, İstanbul: Alan Yayınları.

Gellner, E. (1983) *Muslim Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gellner, E. (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*, Londra: Routledge. (Türkçesi: *Postmodernizm İslâm ve Us*, çev. Bülent Peker, Ankara: Ümit 1994.)

Laroui, A. (1993) *Tarihselcilik ve Gelenek*, çev. Hasan Bacanlı, Ankara: Vadi Yayınları.

Said, E. (1983). *Orientalism*, Londra: Routledge and Kegan Paul. (Türkçesi: *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, Ankara: Pınar 1982.)

Turner, Bryan S. (1994) *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, Londra and New York, Routledge.

Zubaida, S. (1994) *İslâm, Halk ve Devlet*, çev. Sami Oğuz, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zubaida, S. (1995) "Is there a Muslim Society? Ernest Gellner's Sociology of İslâm", *Economy and Society*, 24 (2), 151-188.

Ulus-devlet, cumhuriyet, kimlik ve yurttaşlık

*Tanıl Bora - Füsun Üstel**

Aşağı yukarı on yıldır, ulus-devlete ve kimliğe ilişkin tartışmalar sosyalbilimler ile siyasetin kesişen gündemini oluşturuyor. Ne var ki bu iki alandaki gündemlerin sosyalbilimler açısından verimli, siyasette ise demokratikleştirici bir simbiyozundan sözetmek pek mümkün görünmüyor. Sosyalbilim çalışmaları, siyasal alandaki gelişmeleri olsa olsa vaka incelemeleri için malzeme olarak görmeye yatkın hale gelerek içe kapalı bir sofistikasyona yönelirken; siyasal alanda, gücün/iktidarın, pragma'nın ve araçsal aklın uzmanlaşmasına paralel olarak büyüyen bir tür cehaletin egemenliği büyüyor. Türkiye'nin sosyalbilimler ve siyaset ortamı için bu kaba gözlemler herhalde misliyle geçerli. Bu bakımdan, 1996'nın Mart ve Nisan aylarında Marmara Üniversitesi ve Ege Üniversitesi bünyesinde düzenlenen iki sempozyum, bilimsel içerikleri yanında, sosyalbilimlerin üretimi ile aktüel siyaset temaları arasında alışveriş sağlamaya dönük işlevleri ve kaygılarıyla da anlamlı girişimlerdi. Bu sempozyumlarda, ulus-devletin krizi, kimlik farklarının belirginleşerek çoğullaşması ve bu koşullarda devleti, kimlikleri ve yurttaşlığı yeniden tanımlamanın gerekleri ve perspektifleri üzerinde duruldu.

"Ulus, Devlet ve Yurttaşı Yeniden Tanımlarken" Sempozyumu

Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi tarafından 28-29 Mart'ta İstanbul'da düzenlenen "Ulus, Devlet ve Yurttaşı Yeniden Tanımlarken" konulu uluslararası sempozyum, etnik kimlik ve yurttaşlık arasındaki gerilim

(*) Tanıl Bora, *Toplum ve Bilim*.
Füsun Üstel, Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü.

hattı çerçevesinde demokratik ve çoğulcu bir yurttaşlık anlayışının gelişmesi ortamının sağlanması sorunuyla ilgili olarak çok farklı (ama aynı oranda benzer) deneyimlerin paylaşılmasına yönelikti. On yabancı ve onyedi Türk sosyalbilimcinin katıldığı Sempozyumda "Ulus-Devlet Oluşumu ve Yurttaşlık: Tarihsel Arkaplan", "Sömürgecilik Sonrası Devletin Oluşum Sorunu", "Komünizm Sonrası Ulus-Devletler", "Küreselleşen Dünyada Yurttaş ve Kimlik", "Ulus-Devletin Yeniden Yapılanması: Sorunlar ve Arayışlar" konulu oturumlar yapıldı. Oturumlar, "Türkiye Üzerine Görüşler" başlıklı bir değerlendirme paneliyle sona erdi. Sempozyumun temel tartışma ekseni, Afrika'dan Ortadoğu ve Avrupa'ya, Pasifik ve Karayipler'den Balkanlar'a kadar çok geniş bir coğrafi alan ve zihniyet dünyası içinde ulus-devletin paradigmatik iflâsına bağlı siyasal, kültürel ve ekonomik sorunların etnik çatışma/gerilim doğurucu özellikleri ve tekil devletlerin sözkonusu çatışmaların regülasyonlarına yönelik siyasalarıydı.

Sunulan tebliğler, etnik gerilim/çatışmaların başlıca üç düzeyde ortaya çıktığını gösterdi: Devlet ulusçuluğu ile etnisist-kültüralist ulusçuluklar arasındaki gerilim; "kurucu ulus" ulusçuluğu (devlet ulusçuluğu ile her zaman örtüşmeyen) ile azınlık ulusçulukları arasında gerilim ve son olarak azınlık ulusçuluklarının kendi aralarındaki gerilim. Sempozyumdan çıkan sonuçlardan ilki, hükümet düzeyinde siyasal tanıma, kültürel tanıma, federalleştirme başta olmak üzere çeşitli düzeyden regülasyon siyasalarının devlet tarafından yürürlüğe konulmadığı durumlarda, etnik çatışmanın radikalleşmesinin ve askerileşmesinin kaçınılmaz olduğu yönündeydi. İkinci sonuç ise, "evrenselci-eşitlikçi" yurttaşlık anlayışının özgül toplulukların "ihtiyaçlarını" da karşılayacak, başka bir anlatımla "farklı olma hakkı"nı da içine alacak biçimde yeniden düzenlenmesi gerekliliğiydi.

"Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik" Sempozyumu

10-12 Nisan'da Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin 20. Kuruluş Yılı etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen "Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik" Sempozyumu, çok geniş ve daha önemlisi Türkiye'nin akademik topoğrafyasını gerek bilimsel gerekse de ideolojik tercih ve duyarlılıklar anlamında da büyük ölçüde yansıtan bir katılımla gerçekleşti. Bu Sempozyum, Türkiye'nin Cumhuriyet ve kimlik politikaları deneyimine yoğunlaşmasıyla da, güncel ve "pratiğe" dönük tartışmaları tahrik etti.

Bu meslekî ve disiplinlerarası çeşitlilik, Sempozyumun temel tartışma eksenlerine farklı bakış ve duyarlılıklarla yaklaşılması açısından bir zenginlik getirirken, aynı zamanda sunulan tebliğlerin içeriklerinin ötesinde bir "üslûp" sorununu da beraberinde taşıdı. Gerek siyasetçiler, gerekse basın mensuplarının bir bölümü tarafından dile getirilen ve dinleyiciler tarafından da zaman zaman paylaşılan sorun, akademisyenlerin kullandıkları "dil"in sofistikasyon düzeyi ve

kapalılığıyla ilgiliydi. Bildiri sahiplerinin kişisel üslûplarının ötesinde Sempozyumda yeralan ve temelde "kimlik" sorunu etrafından yoğunlaşan bildirilerin, "şifreli" olmakla eleştirilen dili, büyük oranda kimlik literatürünün sosyal bilimlerin felsefeden antropolojiye kadar çok farklı disiplinleri tarafından, özellikle de son on yıl içinde gelişen bir özgül alan oluşturmasından kaynaklanmaktaydı. Kimlik tartışmaları etrafında kendi özgül kavramlarını geliştiren bu alanın özelliği, ayrıca Türkçenin bilim dili konusundaki yetersizliği veya belki daha doğrusu ortak bir lügati engelleyen çok-lehçeliliği, öte yandan teorik tartışmaların her halükârda "akademia" içi alışverişe yönelik doğası, sözkonusu "anlaşmazlığı" açıklayacak nedenlerin başında geliyor.

Sempozyumun tartışma eksenlerinden en önemlisini, Cumhuriyet kimliğinin inşa sürecinde Osmanlı'dan devralındığı biçimiyle dinsel/İslâmî ve etnik/Türk aidiyetlerinin taşıdığı ağırlık ve belirleyicilik oluşturdu. Sözkonusu değişkenlerin taşıdığı ağırlık ve belirleyicilik ne olursa olsun, Sünnî İslâm (daha doğrusu bunun belirli bir yorumu ve bir "gelenek inşası") temelinde tanımlanan ya da etnisist-kültüralist bir duyarlılıkla beslenen bir kimlik inşa sürecinin, günümüzde gelinen noktada bir "birlikte yaşama sorununun" temel nedeni olduğu ortaya çıktı. Cumhuriyetin modernleşme stratejisinin açmazlarının temelinde, kurucuların, özel alanı ve sivil toplumu da içine alıp eriten bir topyekûn seferberlik anlayışına dayanan kamusal alan yaklaşımının yattığı, çoğunlukla vurgulanan bir husustu. Başka bir anlatımla, devletin "toplum"a hâkim olma ve denetleme isteğinin, "toplum"un etnik ya da dinsel cemaatler aracılığıyla "geri dönüşünün" arkaplanında oynadığı belirleyici rol üzerinde tartışmacıların büyük bölümü mutabıktı.

Cumhuriyetin yurttaşlık tarifi, İslâmi aşkınlık karşısında özel alan ve sivil toplumu içinde eriten yeni bir aşkınlık anlayışına dayandığı ve sözkonusu aşkınlığın "ortak siyasal proje" temelinde değil, ama etnisist ve kültüralist bir anlayış temelinde inşa edildiği, tartışılan konular arasındaydı. Bu ve öteki dünyaları açıklayıp düzenleyen holistik bir İslâmî kimlik karşısında Cumhuriyetin laikten çok laikçi (laisist) olan yurttaşlık kimliğinin de aynı oranda holistik, hem özel hem kamusal alanı tarif eden, düzenleyen ve denetleyen bir savunma refleksiyle inşa edildiği tespiti çeşitli açılardan vurgulandı.

Sempozyumun tartışma temalarından biri de, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'in inşa dönemine ve oradan da günümüze gelen süreçte, "süreklilik" ve "kopuş" unsurlarının teşhis edilmesine dönüktü. Sempozyumun bir kez daha ortaya koyduğu gibi, son yıllarda sosyalbilimcileri yalnızca geçmişe yönelik tahlilleri değil, aynı zamanda "hal"e ve geleceğe bakışları temelinde de iki belirgin gruba ayıran "süreklilik" ve "kopuş" tematiklerinin teorik bir çerçevesinin -bildiri sahiplerince de- tam çizilmemesi, özellikle de "kopuş" noktalarının tarihin hangi dönemlerine denk düştüğü konusunda anlaşmazlığa yolaçtı. Öte yandan, özellikle ulus-devletin kuruluş evresi tartışmaya açıldığında, Türkiye

Cumhuriyeti rejimini bütüncül bir Aydınlanmacı "kopuş" olarak değerlendirip tartışma dışı tutmayı talep eden katı bir muhafazakâr tutumun da kendisini gösterdiğini kaydetmek gerekir. Bu "Cumhuriyet muhafazakârlığı", kimliklerin ve farkların belirginleşmesi, ulus-devletin bağlayıcılığının ve meşruiyetinin sorgulanması gibi temel tartışmalar karşısında "vetocu" bir tutum geliştirirken bu tutumunu bazı teorik bağlamların ve argümanların *a priori* reddiyesine dönüştürdü ki, bu da Sempozyumun olası verimini biraz düşürdü.

Marmara Üniversitesi ve Ege Üniversitesi'ndeki sempozyumlar, devlet rejimleriyle kimlik/fark tartışmalarının kesişim noktası olarak, yurttaşlık kavramının/konumunun işlevsel olabileceğini düşündürdü. Yurttaşlığa, özellikle Habermas'ın "anayasal yurtseverlik"ine benzer bir modele ilişkin tartışmaların, salt yönetsel ve hukuksal boyutuyla değil, *ethos* ve *pathos* boyutuyla da, geliştirilmesinde ve yayılmasında büyük yarar var.

Globalleşme: Sosyal teori ve global kültür

RONALD ROBERTSON
GLOBALIZATION: SOCIAL THEORY AND GLOBAL CULTURE
LONDRA: SAGE, 1992

1980'lerin ortalarından itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanılan "globalleşme" sözcüğü, özellikle sosyolojik bir kavram olarak gelişimini, *Theory, Culture and Society* dergisi editörlerinden Roland Robertson'a borçudur. Robertson, sözü edilen dergide ve çeşitli kitaplarda yayımlanmış makalelerinin biraraya gelmesiyle oluşan *Globalization* isimli kitabında, çok karmaşık bir süreç olarak gördüğü globalleşme sürecini ve bunun sosyal kuramdaki yerini açıklamaya çalışıyor. Robertson'ın bu çalışması, farklı yerlerde ve zamanlarda yayımlanmış makalelerden oluşmasına rağmen, geliştirdiği globalleşme kuramının açık ve kapsamlı bir resmini ortaya koyuyor.

Robertson, genellikle günümüze özgü bir şey olarak düşündüğümüz globalleşmenin, aslında moderniteden ve de kapitalizmden önce başlayan bir süreç olduğunu iddia ediyor. Bu süreci bize, modernleşme kuramlarındaki evrimci yaklaşımları hatırlatan evrelere açıklıyor: Oluşma evresi (Avrupa, 1400-1750), Başlangıç evresi (Avrupa, 1750-1875), İlerleme evresi (1875-1925), Hegemonya için mücadele evresi (1925-1969) ve Belirsizlik evresi (1969-1992). 1990'lar belirsizdir, çünkü ne kendimizin, ne de gezegen çapında çevremizin ne yöne gittiğine dair güvencemiz çok azdır. Belirsizlik evresinin özellikleri, uzayda yapılan keşifler, post-materyalist değer ve hak söylemleri, cinsel tercihe, toplumsal cinsiyete, etkinliğe ve ırka göre tanımlanan dünya toplulukları, daha karmaşık uluslararası ilişkiler, global çevre sorunlarının farkedilmesi ve global medya olarak özetlenebilir. Robertson'a göre bugün karşılaştığımız her türlü köktencilik, kimlik talebi hatta özellikle Amerika'da yayılan, anti-global söylemler globalleşme sürecinin parçalarıdırlar. Dünya dinlerinin ortaya çıktığı ikibin yıl öncesine kadar taşınabilecek global bilinç, aslında modernleşme ile yoğunlaşmış ve günümüzde globalleşme diye sözettiğimiz şeyin ana bileşenlerinden birisi olmuştur. Robertson bu noktada yeterince açık değildir, zira bu bilinci bir taraftan Katolisizmin evrenselliğine ve İslâmın inanç evrenine Katolisizmin evrenselliğine ve İslâmın inanç evrenine dayandırırken bir taraftan da yeni bir fenomen olduğunu iddia etmektedir. Robertson'ın globalleşmeye ilişkin ısrarla üzerinde durduğu özellik, karşılaştığımız meseleleri global bağlamlarında ele almaya başladığımızdır. Ona göre, insanlığın tek bir topluma doğru gittiği düşüncesi ve dünya üzerinde farklı farklı yerlerde yaşayan insanların tüm dünyanın

organizasyonuna referansla konuşması ve davranması görece yeni bir olgudur.

Robertson'ın geliştirdiği globalleşme tanımının bir bileşeni, dünyanın bir bütün olduğu bilincinin yoğunlaşmasıdır. Bu sadece kitle iletişiminin ve tüketim tercihlerinin global tatlar yaratması değil, aynı zamanda, karşılaştığımız her meseleyi global bağlamında kültürel olarak yeniden tanımlamamız ve görelileştirmemizdir. Örneğin askerî ve politik meseleler bir dünya düzeni; vatandaşlık meseleleri insan hakları; kirlilik ise gezegeni kurtarma söylemi içerisinde ele alınmaktadır. Robertson, Kavolis'in kendisine yönelttiği, kültürel farklılıkları homojenleştirdiği ve uygarlıklar arasındaki ayrılıkları bütün dünyaya uygulanabilecek genel bir teori oluşturarak görmezden geldiği yönündeki eleştirileri; Kavolis'in kuramsal genelleme ve ampirik homojenliği birbirine karıştırdığını ve globalleşme kuramının öncelikle global heterojenliğe ve toplumlar arasındaki farklılıklara dayandığını söyleyerek cevaplıyor. Robertson tek tek dinlerin ya da uygarlıkların özgüllüklerini inkâr etmiyor, onların görelileşmesi üzerinde duruyor. Ona göre, globalleşme, farklılıkları ortaya çıkarıp, dinleri ya da uygarlıkları, diğer dinlerin ya da uygarlıkların iddialarına cevap vermeye zorluyor. Burada Robertson'ın vurgusu, homojenleşme ya da aynılaşma üzerine değil, görelileşme üzerine.

Bugün etkin hiçbir sosyal hareket global olarak kurumsallaşma gereğinden kendini muaf tutamamaktadır. Örneğin yerlilerin hakları ve kimlikleri gibi yerel olarak nitelendirilebilecek talepler bile global alanda savunulmakta ve yeni bir dayanışma türü yaratmaktadır. Dünay Sağlık Örgütü gibi uluslararası bir örgüt, yerel alternatif tıp yöntemlerinin yaşaması için uğraşmaktadır. Her türlü köken arayışını, basitçe globalleşmeye bir tepki olarak açıklamaktan vazgeçtiğini belirten Robertson, şimdi daha çok, tikelin değerini savunan fikirlerin global olarak kurulması ve yayılması üzerinde durduğunu söylüyor. Böylece köktencilik, globalleşmeye tepkisel bir yaklaşımdan çok genel globalleşme sürecine içkin bir boyut haline geliyor.

Robertson'ın globalleşme tanımının ikinci bileşeni, Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi perspektifinin de üzerinde durduğu, "dünyanın sıkışması" meselesidir. Robertson, globalleşmeyi ortaya çıkaran somut süreçleri ve nedensel mekanizmaları açıklamak yerine Wallerstein'ın analizinin ekonomizmini eleştirmekle yetinmekte. Ona göre, modern dünyanın oluşumunda ekonominin önemini kabul etmek, bizi kültürel etmenlerin, özellikle de dinin azımsanmasına götürmemelidir. Robertson'a göre, egemen devletlerin halen varlığını sürdürmesi sadece dünya kapitalizmi ile açıklanamaz. İslâm, Hint ve Çin kültürlerinin dünya sisteminin oluşumuna neredeyse etkisi olmadığı iddiası ise kabul edilemez. Robertson, Wallerstein'ın analizini işlevselci ve indirgemeci buluyor ve onun *dünya sistemi* kavramı yerine *globalleşme* kavramının kullanılmasını öneriyor. İkinci makalede geliştirdiği kültür kavramı incelemesi, ulusal toplumun geleneksel analizinden bize miras kalan kültür anlayışını globalleşme

üzerine olan çalışmalara taşımamamız gerektiği iddiasını destekliyor. Robertson ayrıca, Saint-Simon, Comte, Marx, Simmel, Durkheim ve Weber gibi sosyologların analizlerindeki global açılımlar üzerinde duruyor. Giddens'ı, globalleşmeyi modernite ile bir tutup basitçe, büyütülmüş bir Batılı ulus-devlet gibi algıladığı için eleştiriyor.

Robertson, bütünleştirici ve evrimci olmamasına özen gösterdiği, ampirik gözlemlere dayandırdığı bir globalleşme kuramı sunuyor. Ulus-devlet, uluslararası sistem, insan ve insanlıktan oluşan bir global alan tanımlıyor. Ona göre, global alanı oluşturan bu ögeler arasında bağlantılar ve görelileştirmeler gerçekleşiyor. Örneğin, insan, diğer toplumlardaki yani uluslararası sistemdeki gelişmelerle karşılaştırılarak, ulusal toplumun bir vatandaşı ve insanlığın bir üyesi olarak tanımlanıyor. Bu etkileşimler dört referans noktasında da gelişmelere neden oluyor: Her insanın, yerel bir topluluğun parçası olarak değil de, kendi başına bir bütün olarak yeniden tanımlanması; devletlerarası bağlılıkların ve düzenlemelerin artması; modern ulus-devletin olası tek toplum formu olarak kurulması; ve insanlığın, haklar bağlamında, ırk, cinsiyet ve sınıfa göre ayrıştırılamayacağı düşüncesinin global olarak yerleşmesi. Bu modelde her bileşenin göreli özerkliği var ve aralarındaki ayrışma gittikçe artıyor; en önemlisi bütün bu gelişmeler, tek tek toplumların iç dinamiklerinden bağımsız bir şekilde gerçekleşiyor. Robertson'a göre globalleşmenin, kaçınılmaz olarak iç dinamikleri etkileyen de bir mantığı var. Robertson, ulus-devlet fikrinin, yani tikel bir formun, yayılması ve evrenselleşmesi üzerinde duruyor. Bu son derece önemli bir nokta çünkü bu aynı zamanda, globalleşmeyi basitçe homojenleşme olarak görmeyen, yerel ve global, evrensel ve tikel arasındaki geleneksel ayrımları aşan bir yaklaşımın da önemli bir parçası. Robertson'a göre, ulus-devlet fikrinin yayılması tikelin evrenselleşmesine bir örnek iken, Japon dininin kendi dışındaki düşünceleri asimile ederek özgün bir ulusal-sosyal kimlik yaratması da evrenselin tikelleşmesine bir örnektir. Globalleşmenin temel dinamiği, tikelin evrenselleşmesi ve evrenselin tikelleşmesi gibi ikili bir süreci içinde barındırmaktadır.

Robertson'ın kitabı, daha birçok konuda özgün fikirlerle dolu. Postmodernizm, nostalji ve Elias'in uygarlık analizi, burada üzerinde duramadığım konulardan bellibaşlıları. Farklı ulus-devletlerde yaşayan farklı toplumlar varsayımı üzerine kurulu sosyal bilimler, bu varsayımdan çıkan kategorileri, kavramları ve içerisi/dışarısı gibi ikili karşıtlıkları sorgulamak durumundadır ve Robertson'ın kitabı, bu yönde atılmış çok önemli bir adımdır.

ASENA GÜNAL

• *tanıtım*

Millî rekabet devleti

JOACHIM HIRSCH
DER NATIONALE WETTBEWERBSSTAAT
EDITION ID-ARCHIV,
BERLİN-AMSTERDAM 1995, 213 SAYFA

Çalışmalarını Frankfurt Üniversitesi'nde sürdüren sosyalist teorisyen Joachim Hirsch'in yeni kitabı *Der Nationale Wettbewerbsstaat* (Millî Rekabet Devleti), Almanca toplum bilimleri literatüründe son aylarda en çok zikredilen ve tartışılan kitaplardan biri oldu. Frankfurt Okulu, Fransız Yeni Marksizmi ve Düzenleme (Regülasyon) Okulu'nun verimlerini kullanan Hirsch; "globalleşme" başlığı altında gündemi kaplayan hemen bütün temel konuları bir devlet ve politika teorisi bağlamında sorunsallaştırıyor. (Kitap "Global kapitalizmde devlet, demokrasi ve politika" altbaşlığını taşıyor.) Bir 'toparlama' mütevazılığını aşan bu panoramik tahlil içinde, 1990'ların ve 2000'lerin kapitalist devlet rejimine ilişkin kavramlaştırmaları yazarın en önemli özgün katkısını oluşturuyor.

Kitabın "Devlet, devletler sistemi ve demokrasi" başlıklı 1. Bölümü, yeni Marksist devlet teorisinin doyurucu bir ihâtası niteliğinde. Şunları hatırlatıyor Hirsch: Modern devleti ona öngelen politik egemenlik biçimlerinden ayırdeden ve burjuva demokrasisinin ayırdedici vasfı olan özellik, devlet ile toplumun -ve ekonominin- yapısal ayrıştırılmasına dayanması. Bu ayrıştırmanın kapitalizmin idamesi açısından hayatî önemi var. Zira kapitalizm, meta-biçimlileştirmeyle yürüyen ama 'salt' pazar ekonomisi olarak hayatta kalamayacak bir sistem. Nitekim biraz ileride Hirsch, kapitalizmin büyük krizlerini, asla salt ekonomik nitelikli olmayan ve salt 'ekonomi'den özerklikleri anlamında "seküler" krizler olarak tanımlıyor. Bu krizlerde, verili toplumsal mutabakatlar, yaşam tarzları, değerler vd. meşruiyetlerini yitirerek bizatihî ekonomik işleyişin de tıkanmasına sebebiyet veriyorlar. Yazar, kapitalizmin son büyük ("seküler") krizinde de, "yeni toplumsal hareketler"in bu meşruiyet bunalımının ifadesi ve aynı zamanda yeni bir meşruiyet ve düzenleme rejimi oluşturulmasının 'tahrikçisi' oldukları kanısında.

Joachim Hirsch'in sözü getirdiği nokta, kapitalizmde politika-ekonomi ilişkisinin kendi kendini düzenleyecek bir işlevsel bütünlük oluşturmadığı. Kapitalist toplumun merkezsizliğini vurguluyor; bu sistemi yöneten ve tümüyle kav-

rayan bir merkez yok. Hirsch'e göre kapitalizmin bu özelliğini gözden kaçırmadan tahlili için en elverişli araçları Düzenleme Okulu sunmakta. Bölümün sonunda, kapitalist toplumsal formasyonları özgül birikim rejim(ler)i ile düzenleme (regülasyon) biçim(ler)i arasındaki ilişkinin mâhiyetinden hareketle tahlil eden Düzenleme Okulu'nun perspektifini açımlıyor. Bu bağlamda, toplumsal ve kültürel ortamın bezenmesini de kapitalizmin ekonomi-politiğine doğrudan doğruya dahil sayılarak tanımlanan regülasyon işlevi ile; Gramsci'nin bahsettiği anlamda, sivil toplumu da içeren "geniş(letilmiş) devlet" (veya "entegral devlet") kavramı arasında bağ kuruyor.

Bu bölümün diğer bir vurgusu da, kapitalist devletin tipik biçiminin millî devlet olduğu... Millet ve milliyetçilik, kapitalist toplumsallaşma koşullarında sosyal bağların simgesel yeniden inşasını ve izahını temin ediyor. Milliyetçilik ve onun yanısıra cinsiyetçilik ile ırkçılık, kapitalizmin hiç de tesadüfî olmayan bünyesel bileşenleri. Keza bağımlılık, "azgelişmişlik", çevreleştirme (periferileştirme) de kapitalizmin sapmaları, eksik-gelişme arazları değil, bünyesel unsurları olarak kavranmalı. Hirsch'in geliştirdiği Düzenleme Okulu yaklaşımı, kapitalizmin yapısal merkezsizliği doğrultusunda, dünya sistemini de sabit bir merkez-çevre ve egemenlik-tabiyet paradigmasına sıkıştırmıyor; millî ve yerel düzeylerdeki birçok birikim ve düzenleme bağlantısının oluşturduğu karmaşık bir ağ çerçevesinde anlıyor.

"Fordizmin krizi ve sonuçları" başlıklı 2.Bölümde, Fordist birikim rejiminin ve ona uyarlı düzenleme biçimlerinin evre evre yoğun bir özeti yapılıyor. Nihayetinde, globalleşme yoluyla muazzam bir rasyonelleşme ve esnekleşme hamlesine dayanan post-Fordist birikim rejiminin kuruluş koşullarına geliniyor. Fordizm, Hirsch'in belirttiği üzere, kapitalizmin kendini tarihsel olarak tam tekmil gerçekleştirmesinde, toplumun belli başlı bütün alanlarının kapitalist ilişki biçimine tabi kılınmasında belirleyici aşama. Bu aşama aynı zamanda devletin kuralları ve yönlendiriciliği ile topluma nüfuz etmesinde de çok büyük bir ilerleme sağladı. Hirsch burada 1980'de yayımladığı *Sicherheitsstaat*'a (Güvenlik Devleti) atıf yapıyor; ona göre Fordist devlet "güvenlik devleti"dir. Hirsch'in "güvenlik devleti" kavramının iki veçhesi var: Birincisi insanlara güvence sağlayan refah devleti işlevi, ikincisi "bürokratik denetim ve gözetim" işlevi.

Yazara göre post-Fordist evresinde kapitalizmin temel sorunu, devleti ve milleti, bir toplumsal tümlüğü kavrayan projeler olarak takdim etmenin iyiden iyiye zorlaşması. Merkez-çevre ayrımları da, daha dar mekânlara sıkışıp alacalı bulacalı bir haritaya dönüşerek alabildiğine karmaşıklaşıyor. Velhâsıl, Hirsch'in deyişiyle "insanlıklar", hiçbir zaman olmadığı kadar ayrışıyor.

Kapitalizmin merkezsizliğinin vardığı bu üst aşamanın gerektirdiği türden bir düzenleme işlevinin nasıl yerine getirileceği, kitapla aynı başlığı taşıyan 3. Bölümün konusunu oluşturuyor. Hirsch önce globalleşmenin -bilhassa onu

kaside üslûbuyla tasvir edenlerce- dikkat edilmeyen kimi hususiyetlerine değiniyor: Globalleşmeyen tek alanın emek piyasası olması; işsizliğin yapısallaşması; hizmet sektörünün yaygınlaşmasının, kapitalizmin yeni yaşam alanlarına nüfuzunu getirmesi; global ölçüde esnekleşen sermayenin somut mekânların sosyokültürel koşullarına daha fazla bağımlı hale gelmesi vb... Globalleşmenin herkesçe belirtilen, millî devletlerin egemenliğini aşındırma özelliği ise Hirsch'e göre sorunun en hassas noktası. Evet, global ekonomi millî devlet ekonomilerine değil (Scott/Storper'ın tabiriyle) "global bir yerel ekonomiler mozaiği"ne dayanıyor. Almancada son yıllarda çok anılan kavramla *"Standort"*lar (duruş yeri, durulan yer, konum), yani millî devletle kayıtlı olmayan iktisadî mekân birimleri, aslî eylem öznelerini oluşturuyorlar. Fakat devlet, regülasyon mercii olarak önemini koruyor. Global kapitalizmin devleti, ki Hirsch onu millî rekabet devleti olarak kavramlaştırıyor, halkını/milletini ("aslında *"Standort"*unu) bir "ekonomik savaş" için seferber edebilen verimli bir işletme olarak yeniden örgütlenmek durumunda. Üstelik bunu, toplumun mekânsal ve toplumsal olarak çözüldüğü, parçalandığı, toplumsal alt-sistemlerin 'bencilce' kendibaşınalaştığı koşullarda gerçekleştirmesi gerekiyor. Willke'den aktardığı deyişle, "örgütlü sorumsuzluk" koşullarında!

Bu noktada Hirsch kendi "güvenlik devleti" kavramına rücu ediyor. Fordist güvenlik devleti ile millî rekabet devleti arasında -kopuşlar yanında- ciddi süreklilik etmenleri olduğu tespitinin altını çiziyor. Bu süreklilik içinde, özelleştirme ve deregülasyon hakkındaki heyecanlı retoriğin hilâfına, devletin topluma nüfuzunun daha derinleştiği bir evreyle karşı karşıyayız. Politik-yönetsel aygıtın denetimsizleşerek baskın bir konuma gelmesiyle, devletin otoriterleşmesi de sözkonusu. Kapitalizm ile demokrasi arasındaki zaten pek şüpheli olan bağıntı iyice gevşiyor. Partilerin hem devletle malî ve idarî düzeyde daha fazla bütünleşip hem de korporatist ve klientelist çıkar ilişkileri çerçevesinde 'özelleşmesi', korporatizmin de bütünlüksüzleşip had safhada ademimerkezîleşmesi, katmanlaşması; sonuçta politik kurumlar sistemini felç ediyor. Bu tıkanıklık da 'dar anlamda' devletin, yönetsel aygıtın inisyatifinin artmasına başlıbaşına dayanak sağlıyor.

Böylece devletle toplum arasındaki sınırların erimesi ve muğlaklaşması, modern kapitalist toplumun gelişme dinamiğini oluşturan bu temel ayrımın kesinliğini ortadan kaldırıyor ki, bu durum da gerçekten yeni bir kapitalizmle karşı karşıya olduğumuzun temel göstergesi.

Bu yenilik, Hirsch'e "sınıfsız kapitalizm mi?" sorusunu sorduruyor. Artık tekil bir sınıf olarak sermayeden, bir sermayeden söz etmek çok zor veya anlamsız. Emek zaten alabildiğine fragmanlaşarak çeşitleniyor. "Sınıfsız kapitalizm mi?" sorusunu sorduran durum şu: Herkes, sadece emeğini satabilenler dahil, bir girişimci *habitus*una (davranış kalıbı) giriyor. (Hirsch burada, sınıf tahlilinde 'nesnel' ekonomik durumlarla birlikte sosyokültürel davranış kalıplarının, top-

lumsallaşma örüntülerinin hesaba katılmasını şart koşan Bourdieu'yü izliyor.) "Nesnel" sınıfsal durumların cinsel, ırkçı, millî vd. toplumsal ve kültürel ayrışmalardan kaynaklanan durumlarla eklemlenmesi, çok daha belirgin hale geliyor. Beri yandan, milliyetçiliğin de kapsamlı biçimlerinden uzaklaşıp, parçalılaştığı ve özgül mekânsal, ortamsal, sınıfsal-tabakasal biçimlerde yeniden üretildiği gözleniyor.

Sınıfsal ve politik temsiliyet ilişkilerinin içinin boşalmasıyla (Hirsch "toplumun mekânsal ve sosyal açıdan toplum olmaktan uzaklaşması" diyor), politik kurumlar sisteminin felç olmasıyla beliren meşruiyet bunalımı; her alanda çok cepheli sert bir rekabeti, saldırganlığı ve şiddetin körüklüyor. Yeni otoriter devletçiliğin temel kaynağı da bu ortam. Güvenlik kaygısının kazandığı yüksek konjonktür "suç" ve asayişi politikanın merkezine taşırken, devletin temel görevi olarak suçla mücadeleyi tanımlayan bir meşruiyet söylemini besliyor. Bu otoriter devletçilik, özerk öznelerin eyleminin medya ve piyasa tarafından taklit ve ikame edildiği, sivil toplumdan kaynaklanan yeni bir totalitarizm biçimiyle bütünleniyor. Hirsch bu arada, kapitalizmin bu otoriter ve totaliter sonuçlarına dikkat çeken komünoter (cemaatçi) liberal-demokratik yaklaşımın, romantik -dolayısıyla muhafazakârlığa yatkın- bir kapitalizm eleştirisinden ibaret kaldığı tenkidini yapmakta.

4. Bölüm, Samir Amin'in sorunu koyuşunu çağrıştıracak bir başlık taşıyor: "Yeni dünya düzeni mi global kaos mu?" Hirsch'e göre yeni "dünya toplumu", her düzlemde ve mekânda ayrım ve dışlamaya dayalı mantığıyla, global bir *apartheid* (ırk ayrımı) toplumudur. Mutlak bir ayrışmanın önüne geçmek için de, tek araç olarak, ele alınan yeni biçimiyle millî devlet zaruridir: Yani, seçmeli/elemeli korporatist ilişkilere dayalı, devletçe düzenlenen neoliberal rejimin çerçevesi olarak millî rekabet devleti...

"Politik perspektifler" başlıklı 5. Bölüm "rekabet devletinin ötesinde bir demokrasi" arayışını çerçeveliyor. Hirsch bu arayışa, nasıl globalleşme dünyayı "tek bir" dünya haline getirmediyse, toplumu ve düzeni değiştirecek "tek bir" öznenin de olmadığını, olamayacağını koyarak başlıyor: Kapitalizmin yeniden ürettiği toplumsal çelişki eksenleri bugün çok daha karmaşık. "Kapitalizmin hem içinde hem kapitalizme karşı, devletin hem içinde hem devlete karşı" mücadele edecek bir "radikal reformizm" öneriyor. Sadece mülkiyet biçimlerinin ve kurumların altüst edilmesine bağlanılamayacağının, kapsamlı bir "kültür devrimi" perspektifinin kaçınılmazlığını vurguluyor. Globalleşmenin ayrıştırıcı, dışlayıcı dinamiğine karşı, en geniş anlamıyla federalleşmeye ve Narr ile Schubert'ten devraldığı "dünya yurttaşlığına açık bir yerelci" bakışa prim veriyor. Elbette bir "eylem kılavuzu" değil sunduğu; işin esası, politikanın yeniden tarifine ve inşasına (ve yeniden-politikleşmeye) dönük bu temel tercihin vurgulanması...

TANIL BORA

• *tanıtım*

Oryantalizm, postmodernizm ve globalizm

BRYAN S. TURNER

ORIANTALISM, POSTMODERNISM AND GLOBALISM

LONDRA VE NEW YORK: ROUTLEDGE, 1994

Oryantalizm, postmodernizm ve globalizm son yıllarda sosyal bilimlerde en çok tartışılan konular. Bryan Turner da bu konularla ilgili önceden çeşitli yerlerde yayımlanmış ondört ayrı yazısını bu kitabında bir araya getirerek beş ayrı başlık altında inceliyor: Oryantalizm, Oryantalistler, Globalizm, Entellektüeller ve Postmodernizm, Modernite. Birbiriyle ilgisiz gibi görünen bu yazılar, globalleşmenin İslâm, Oryantalist söylem, sosyoloji ve entellektüellerin değişen rolü üzerindeki etkileri ana teması etrafında birbirine bağlanabilir.

Kitabın ilk bölümünde Oryantalist söyleme eleştiriler yönelten Turner, sosyal bilimlerdeki Oryantalist mirası göstermek için Marx ve Weber'in Doğu toplumlarına ilişkin çözümlemelerini inceler. Marx ve Weber'in değerlendirmelerinin ardında yatan soru kapitalizmin niçin Doğu'da değil de Batı'da ortaya çıktığıdır. Bu soru, bir yandan Batı'nın tekliğini/biricikliğini ima ederken, öte yandan ilerlemeci Batı ile durağan Doğu arasında ikili bir karşıtlık kurar. Oryantalist söylemde Doğu hep Batı'nın "öteki"si olarak tanımlanır. Batı'da sosyal değişimin dinamikleri sayılan özel mülkiyet, burjuva sınıfı ve sivil toplum Doğu toplumlarında yoktur ve Doğu hep bu "yokluk"larla tanımlanır. Ancak Turner'a göre, Oryantalist söylem Doğu'yla ilgili olmaktan çok Batı'nın kendisiyle ilgili kaygılarını yansıtmaktadır ve buna bağlı olarak bugün Oryantalizm içindeki çelişkiler Batı toplumlarının girdiği krizin bir parçası olarak görülmelidir.

Bryan Turner, Edward Said'in Oryantalizme çok önemli eleştiriler getirdiğini kabul etmekle birlikte, alternatif bir söylem önermemesini eleştirir. Foucault'un söylem kavramını ve jeneolojik yöntemini çözümlemesinde kullanan Said için Oryantalist söylemin yerini alacak olan başka bir söylem de kendi içinde birtakım güç ilişkilerini barındıracaktır. Ancak Turner'a göre, Oryantalist söyleme alternatif olarak Doğu'nun doğru ve detaylı bir analizi yapılmalıdır. İktidar ve bilme istenci arasındaki bağı gözardı eden Turner için burada önemli olan nokta, daha olumlu ve iyimser bir yaklaşımla Oryantalizmin eleştirisini yapmaktır. Böylece, Oryantalizme alternatif olabilecek dört çözüm yolu önerir: Bunlardan birincisi, evrensel ve değişmeyen bir öz atfedilen 'İslâm'ın yerine birçok 'İslâm'ın olduğunun kabul edilmesidir. Bunun üzerine Bryan Turner, ki-

tabın ikinci bölümünde Oryantalist söylemin "monolitik İslâm" önermesini çözümlemelerinde kullanan Marshall G.S. Hodgson ve Gustave von Grunebaum'un yazılarını eleştirir. İslâmda evrensel, değişmez, nedensiz bir iç öz olduğundan bahseden Hodgson, İslâm tarihini bu dinî öz ile açıklarken ekonomik, politik, hukukî etmenlere ikincil bir rol verir. Von Grunebaum ise İslâm tarihinin değişmeyen, kendini hep tekrar eden bir doğası olduğunu söyler ve bu görüşünü İslâmın kültürel ve sosyal taklitçilik *(mimicry)* yaptığı savına bağlar. Von Grunebaum'a göre, İslâm, devamlı pagan Arap geçmişinden, Yahudi-Hıristiyan tektanrılı dinlerden, Hellenistik mantıktan ve Çin teknolojisinden yararlanmış ancak hiçbir zaman tek başına yaratıcı ve etkili olamamıştır.

Oryantalist söyleme çözüm olarak sunulan ikinci yol, Doğu ile Batı arasındaki 'fark'ı öne çıkartmak yerine 'benzerlik' söylemini kullanarak kültürler arasındaki devamlılıkları göstermektedir. Bu öneriyle Turner, Oryantalist söylemin yalnızca Doğu ile Batı arasındaki farklılığı vurgulayarak işlediğine inanır ve benzerlik söyleminin Oryantalizme alternatif oluşturacağını düşünür. Ancak kolonyal söylem analizinin de gösterdiği gibi, diğer kültürleri analiz nesneleri haline getirerek belli bir gerçeklik rejimi yaratmak sadece farklılık söylemi üzerinden değil, aynılık söylemi üzerinden de işler. Aynılık mantığı içinde Doğu'yu tercüme edip anlaşılır kılmaya çalışmak, Oryantalist söylemin bir stratejisi olarak Batı'nın kendi kimliğini kurmasıyla ilgilidir.

Bryan Turner'ın önerdiği üçüncü yol, sosyologların ulusal, toplum-merkezci görüş açılarını değiştirip 'global' sosyolojiyi geliştirerek çözümlemelerinde kullanmalarıdır. Turner 'Sosyolojinin İki Yüzü' adlı yazısında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyolojinin global-evrensel bir bilim olarak kurulmaya çalışıldığını ama pratikte ulusal ve yerel ilişkileri anlamaya uğraşan Batı merkezli bir bilim olarak geliştiğini anlatır. Ancak Turner, globalleşmenin ulus-devletin ayrıcalıklı konumunu sarsmasıyla beraber sosyolojinin de ulusal yönünün meşruiyet krizi içine girdiğini söyler. Son olarak, Bryan Turner Batı kültürünün ayrıcalıklı konumunu sarsmak için Batı toplumlarının antropolojisinin yapılması gerektiğini savunur. Yüzyıllardır Doğu'yu sorgulayan, inceleyen gözler artık Batı'ya çevrilmelidir.

Turner, kitabın 'globalizm' adlı üçüncü bölümünde, birbirlerinden ayrı ama ilintili iki süreçten bahseder: global İslâmî politik sistemin ortaya çıkışı ve İslâmcı fundamentalizmin Batı'ya karşı tepkisi. Ancak bu süreçler kendi içlerinde bir paradoksu barındırırlar: Global iletişim sisteminin ortaya çıkışıyla global İslâmı mümkün kılan bir dünya, aynı zamanda İslâmı tehdit eden sosyal ve kültürel çeşitlenmeyi de içerir. Meta-anlatıların artık geçerli olmadığını ilan eden postmodernizm tehdidine karşı, İslâmcılık global düzeyde bir *Gemeinschaft* (cemaat) yaratarak komünel bir ideoloji kurmaya çalışır. Bryan Turner, İslâmcılığı politik radikalizm artı kültürel modernizm karşıtlığı diye tanımlar. Bu açıdan bakılınca, İslâmcı fundamentalizm postmodernizme karşı modernleş-

meyi savunmaktadır.

Bryan Turner, postmodernizm ile İslâm arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için entellektüel çevrelerin söylemini bir veri olarak almak yerine, postmodern kültürel çeşitlenmenin gündelik pratikler üzerine olan etkisinin incelenmesi gerektiğini savunur. Bu bağlamda, kültürel globalleşmenin gündelik yaşam üzerine olan etkilerini incelemeyerek, İslâm-postmodernite ilişkisini sadece devlet ve İslâmî aydınların söylemi üzerinden açıklamaya çalışan Ernest Gellner'in *Postmodernizm, Us ve Din* (1992) ve Akbar Ahmed'in *Postmodernizm ve İslâm* (1992) adlı kitaplarını eleştirir.

'Entellektüeller ve Postmodernizm' adlı dördüncü bölümde Turner, kitle kültürü üzerine yapılan bir çok sosyolojik araştırmanın, özellikle Marksist ve eleştirel kuram üzerinden yapılanların elitist bir tavır sergilediklerini söyler. Postmodern kültürel çeşitlenmenin sonucunda yüksek-aşağı kültür arasındaki eski ayrım belirsizleşmeye başladıkça popüler kültüre karşı düşmanca tavırları olan Batılı entellektüeller arasında geçmişe karşı nostaljik bir ilginin oluştuğunu belirten Turner, kitle kültürü üzerine yapılan bu elitist ve nostaljik eleştiriyi sorgular. Kültürel farklılığı, yüksek kültür üzerindeki otoritenin yok oluşunu, çok kültürlülüğün yükselişini simgeleyen postmodernizm, geleneksel entellektüel rolünü de sarsmaktadır.

Turner'a göre radikal intelijensiya bir ulusun yapısal değişiklikler geçirmesini sağlayacak kültürel bir krizin ürünü olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda, İngiltere'de radikal ve ulusal bir intelijensiyanın oluşmadığını belirten Turner, İngiliz entellektüel hayatının eleştirel bir tartışmasını yapar.

Kitabın son bölümüne 'modernite' adını veren Turner, ilk yazısında modernleşme ile birlikte riskin artıp artmadığı sorusuna cevap bulmaya çalışır. Turner bu sorunun kolay ve kesin bir cevabı olmadığını kabul etse de Norbert Elias ve Ulrick Beck'in argümanlarını karşılaştırarak ve her ikisini belirli noktalarda eleştirerek riskin farklı düzeylerde incelenmesi gerektiğini savunur. Elias'dan yola çıkarak gündelik yaşam düzeyinde yaşamın daha tahmin edilebilir, daha güvenli ve anlaşılır hale geldiğini söyler. Bununla birlikte global düzeyde Beck'in atıfta bulunduğu makro risklerin modern insan için inanılmaz tehlikeler oluşturduğunu da kabul eder. Turner için modernleşme sürecinin bir sonucu olarak gelişmiş toplumlarda gündelik hayatın normalliği ile global ve makro düzeyde yaşanan riskler arasında bir çelişki vardır.

Postmodern bir döneme geçildiğini reddeden Ulrick Beck ve Anthony Giddens risk toplumlarını incelemek için yeni kuramlar geliştirilmesi gerektiğini savunurlar. Bu bağlamda Turner için klasik sosyolojinin 20. yüzyıl toplumlarını anlamakta yeterli olup olmadığı sorusu önem kazanır. Beck ve Giddens klasik sosyolojinin globalleşme sürecini açıklamakta yetersiz olduğunu vurgularken, Turner, Weber gibi sosyologları örnek göstererek klasik sosyolojinin çağdaş toplum sorunlarını tartışırken hâlâ ne kadar yararlı olduğunu kanıtlamaya çalışır.

Weber'in sosyolojisinin özellikle modernleşme sürecini açıklamakta çok önemli olduğunu belirten Turner Weber'in modernleşme ile ilgili endişelerinin postmodern bir tema içerdiğini de vurgular.

Din, kültür ve politika gibi birbirinden farklı bir çok konuyu Oryantalizm, postmodernizm ve globalizmdeki son tartışmalar çerçevesinde inceleyen Bryan Turner, eski yazılarını biraraya getirdiği bu kitabı ile dünyadaki yeni değişimleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

EBRU KAYAALP

The Journal of
Institute of Developing Economies
Tokyo, Japan

The Journal of Institute of the Developing Economies

Cilt 33, No: 2, Haziran 1995.

Reeitsu Kojima: ***Urbanization in China*** / *Çin'de Kentleşme.*

H. Lee ve David Roland-Host: ***Trade Liberalization and Employment Linkages in the Pacific Basin*** / *Pasifik Havzası'ndaki Ticaretin Liberalleşmesi ve İstihdam Bağlantıları.*

F. Goletti, R. Ahmed ve N. Farid: ***Structural Determinants of Market Integration: The Case of Rice Markets in Bangladesh*** / *Pazar Bütünleşmesinin Yapısal Belirleyicileri / Bangladeş'te Pirinç Pazarları.*

S. Shigetomi: ***The Transmission of Information in the Transacting of Primary Products: The Case of Quality Improvement in Thailand's Natural Rubber Production*** / *İlk Ürünlere Yönelik Sözleşmelerde Bilgi İletimi: Tayland'ın Doğal Kauçuk Üretiminde Kalite Geliştirme.*

Critical Sociology

Cilt 21. No: 3, 1995.

Robert Weil: ***Contradictory Class Definitions: Petty Bourgeoisie and the "Classes" of Eric Olin Wright*** / *Çelişkili Sınıf Tanımları: Küçük Burjuvazi ve Eric Olin Wright'ın "Sınıflar"ı.*

Heidi Gottfried: ***Developing Neo-Fordism: A Comparative Perspective*** / *Gelişen Yeni-Fordizm: Karşılaştırmalı bir Perspektif.*

John Brueggemann: ***Class, Race and Symbolic Community*** / *Sınıf, Irk ve Simgesel Cemaat.*

Wilma A. Dunaway: ***The "Disremembered" of the Antebellum South: A New Look at the Invisible Labor of Poor Women*** / *Savaş-Öncesi Güney'in "Elden Koldan Düşmüşleri": Yoksul Kadınların Görünmez Emeğine Yeni Bir Bakış.*

CRITICAL SOCIOLOGY

Dean M. Braa: ***Redevelopment and Tenant Struggle in Kansas City*** / *Kansas City'de Yeniden-Gelişim ve Kiracıların Mücadelesi.*

Development and Change

Cilt 27, No: 1, Şubat 1996.

Stephen Ellis: ***Africa after the Cold War: New Patterns of Goverment and Politics*** / *Soğuk-Savaş Sonrası Afrika: Yeni Hükümet ve Siyasal Yaşam Kalıpları.*

Jean-Philippe Platteau: ***The Evolutionary Theory of Land Rights as Applied to Sub-Saharan Africa: A Critical Assessment*** / *Sahra-Altı Afrikası Örneğinde Toprak Mülkiyeti Haklarının Evrimci Kuramı: Eleştirel Bir Yaklaşım.*

David Niemeijer: ***The Dynamics of African Agricultural History: Is it Time for a New Development Paradigm?*** / *Afrika'nın Tarımsal Tarihinin Dinamikleri: Yeni Bir Gelişme Paradigmasının Zamanı Geldi mi?*

Development and Change

G.K. Lieten: ***Land Reforms at Center Stage: The Evidence on West Bengal*** / *Center Stage'de Toprak Reformları: Batı Bengal Örneği.*

S.Z. Xiaobin: ***Spatial Disparities and Economic Development in China, 1953-92:A Comparative Study*** / *Çin'de Mekânsal Eşitsizlikler ve İktisadî Gelişme, 1953-92: Karşılaştırmalı Bir İnceleme.*

Peter Waterman: ***Beyond Globalism and Developmentalism: Other Voices in World Politics*** / *Globalizmin ve Gelişmeciliğin Ötesinde: Dünya Politikasında Farklı Sesler.*

INTERNATIONAL LABOUR REVIEW

International Labour Review
Cilt 134, No: 4-5, 1995

A. Boltho ve A. Glyn: ***Can Macroeconomic Policies Raise Employment*** / *Makroekonomik Politikalar İstihdamı Arttırabilir mi?*

Ajit Singh: ***Institutional Requirements for Full Employment in Advanced Economies*** / *Gelişmiş Ekonomilerde Tam İstihdamın Kurumsal İhtiyaçları.*

D. Greenaway ve C. Milner: ***The World Trade System and the Uruguay Round: Global Employment Implications*** / *Dünya Ticaret Sistemi ve Uruguay: Genel İstihdam Konusunda Çıkarılabilecek Sonuçlar.*

Sanjaya Lall: ***Employment and Foreign Investment: Policy Options for Developing Countries*** / *İstihdam ve Dış-Yatırım: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Politika Seçenekleri.*

Paul Collier: ***The Marginalizaiton of Africa*** / *Afrika'nın Marjinalleşmesi.*

S. Bowles ve H. Gintis: ***Productivity-Enhancing Egalitarian Policies*** / *Üretkenlik Arttırıcı Eşitlikçi Politikalar.*

C. Freeman, L. Soete ve Ü. Efendioğlu: ***Diffusion and the Employment Effects of Information Communication Technology*** / *Enformasyon İletişim Teknolojisinde Dağıtım ve İstihdam Etkileri.*

E. Appelbaum ve R. Schettkat: ***Employment and Productivity in Industrialized Countries*** / *Sanayileşmiş Ülkelerde İstihdam ve Üretkenlik.*

Dennis J. Snower: ***Unemployment Benefits: An Assessment of Proposals for Reform*** / *İşsizlik Kârları: Reform Önerileri Üzerine bir Değerlendirme.*

Zeitschrift
für kritische
Sozialwissenschaft PROKLA

Prokla

1996/1 Mart 1996

Suyun politik ekonomisi üzerine

Ulrich Albrecht: ***Krieg um Wasser?*** / *Su için savaş mı?*

Frank Biermann: ***Zur sozialen Aneignung der Ozeane*** / *Okyanusların toplumsal temellükü üzerine.*

Simon Guy-Simon Marvin: ***Wasser als Ware. Die Privatisierung der Wasserversorgung in Grossbritanien*** / *Mal olarak su. Büyük Britanya'da su hizmetinin özelleştirilmesi.*

Ines Dombrowsky-Niels Gottschalk-Nadja Mazouz: ***Recht auf Wasser? Verteilungskonflikte im Jordanbecken*** / *Su hakkı mı? Ürdün havzasında paylaşım çatışmaları.*

Gilbert Ziebura: ***Globalisierter Kapitalismus: chancenlose Linke?*** / *Globalleşmiş kapitalizm: şanssız sol mu?*

Wulf Hopf: ***Ethnozentrismus und Ökonomismus*** / *Avrupamerkezcilik ve Ekonomizm.*

Ingo Bode: ***Wege zur Solidaritaet. Der französische Herbst und die Krise der Linken*** / *Dayanışma yolları. Fransız sonbaharı ve solun krizi.*

Yazarlara Not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış, ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte iki sayfayı geçmeyen İngilizce bir özet iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Format: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve *"a.g.e."*, *"a.g.m."* gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra *"vd."* ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulanzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyadlarına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital,* Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience,* Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures,* Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture,* 1(1), 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers,* 75(2), 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/lime" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeolsie in Turkey,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim'e iletilecek yazılar bu formata uygun olarak A4 kâğıtlara her bir yanda marjlar bırakılarak, geniş aralıkla yazılmalı ve en az üç kopya olarak aşağıdaki adrese gönderilmelidir. Yazıların ascii veya text dosyasıyla diskete yüklenmesi çok yararlı olacaktır.

Toplum ve Bilim
Selânik Cad. 64/11
06640 Kızılay/Ankara

Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Toplum ve Bilim

54/55

Divitçioğlu *Nasıl Bir Tarih* Berktay *Dört Tarihçinin Sosyal Portresi* Deringil *Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin' İcadı* Esenbel *Japon Islahat Düşüncesi* Toprak *Sosyal Tarihin Alanı* Berktay *Simon Schama* Yenal-Yenal *Alman Tarihinin Özgünlükleri* Öncü *"İnsan, Aile, Kültür" Üzerine*

56/61

Taymaz *Kriz ve Teknoloji* Yentürk *Post-fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadî İşbölümünün Geleceği* Lipietz *Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler* Harvey *Esneklik: Tehdit mi Fırsat mı?* Yenal & Yenal *2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım* Hirst & Zeitlin *Esnek Uzmanlaşma ve İngiliz İmalat Sektörü* Güvenç *İstanbul Tekstil Sanayiinde Üretim Faktörleri* Uğur *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu* Alada *Adam Smith'de Yanılma Faktörü*

62

Keyder *Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken* İnan *Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri* Deringil *Abdülhamid Döneminde Törenler, Simgeler, Mitler* Özdoğan *Türk Ulusçuluğu ve Türkî Cumhuriyetler* Çınar *Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet Üzerine Etkileri* Kadıoğlu *Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği* Üstel *ABD'de Etnik Topluluklar* Keyman *Postmodernizm ve Radikal Demokrasi*

63

Mutman *Kriz ve Değer: 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji* Erdoğan *Metinlerarasılık, Hegemonya ve Siyasal Alan* Baker *Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme* Tekeli *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* Suğur *Türkiye'de Esnek Üretim ve Küçük Sanayi: OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde?* Kırlı-Kolluoğlu *Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası* Yılmaz *Kardeşlik Düşüncesi Hakkında* Özdoğan *"Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken"in Düşündürdükleri*

64/65

Işık *Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması* Akcan *İletişim ve Tüketim Toplumunda Mekânsal Farklılığa Ait Çelişkiler* Eraydın *Mekân Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar* Helvacıoğlu *Tarihî-Coğrafî Materyalizm* Pınarcıoğlu *Yeni Coğrafya ve Yerellikler* Pratt *Eleştirel Realizm ve Toplumbilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları* Geenhuisen & Nijkamp *Sürdürülebilir Kenti Nasıl Planlamalı?* Sarıkartal *Bazı Orta Çağ İslâm Yapıtlarında "Öteki" Mekânların Oluşumu* Çalışkan *1980 Sonrası Coğrafya Ders Kitaplarında Mekân ve Birey Kurguları*

66

Boratav *Köy Hanehalkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara* Ansal *Türk Sanayiinde Ücretli Kadın Emeğinin Değişen Konumu* Buğra *Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve YDH* Şen *Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi* Demir *Türkiye'de İşçileşme Süreçleri* Serçe *1923 İzmir-Aydın Demiryolu Grevi* Erder *Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları* Açıkel *Mikro Mekân Paradigmasına Giriş* Keyman *Demokrasi, Topluluk ve Fark* Yeğenoğlu *Oryantalizm ve Milliyetçi Söylem Arasında Kadın ve Peçe*

67

Ahıska *Medya, Küresellik ve Yerellik* Mutman *Televizyonu Nasıl Sorgulamalı?* Alankuş-Kural *Türkiye'de Medya, Hegemonya ve Ötekinin Temsili* İnal *Yazılı Basın Haberlerinde "Yapısal" Yanlılık Sorunu* Karakayalı *Doğarken Ölen: Hafif Müzik Ortamında Ciddi Bir Proje Olarak Orhan Gencebay* Tekelioğlu *Kendiliğinden Sentezin Yükselişi: Türk Pop Müziği'nin Tarihsel Arkaplanı* Erdoğan *Ulusal, Kolonyal Söylem ve Yeşilçam Melodramı* Erol *Söylem Olarak İdeoloji: New York Times Örneği*

68

Amin *Dünya Kutuplaşmasının Geleceği* Dirlik *Bir Paradigma Olarak "Çin Kapitalizmi" Üzerine Düşünceler* Keyman *Küçülen ve Parçalanan Dünyada Siyaseti Anlamak* Sakallıoğlu *Türkiye'de Yeni Sağ, Siyasallaşma, Meşruiyet ve Sivil Toplum İlişkisi: Hayaller ve Gerçekler* Ergut *Demokrasi, Politik Toplum, Parti* İnsel *Armağanın Günümüz Ekonomisindeki Yeri* Alpkaya - Çelebi *Medyada Gündem Oluşturma:* Hürriyet *1994 Örneği* Yıldırım *İşçi Sınıfından Bir Kesit: Gebze Metal İşçileri* Özertürk - Türkyılmaz *Sanat Alımlayıcısının Biriktirici Olarak Tipolojisi*

Birikim Yayınları